

૨૪૭

શારંગધર સંહિતા વૈદક.

ત્રીજો ખંડ.

કીં સવા રૂપિઆ.

૨૪૬૭

શ્રી

શાર્દૂલ સંહિતા વૈદ્યક.

મહાવિખ્યાત શારંગધરાચાર્ય રૂષિએ વખાણવા લાયક
સંસ્કૃત શ્લોકોથી ત્રણ ખંડમાં વૈદ્યકનો
ગ્રંથ રચેલો છે; તે મધ્યેના.

ત્રિજ ખંડનું ગુજરાતી ભાષાતર.

આવૃત્તિ બીજી

*Registered according to Act XXV of 1867 and Right of
Translation Reserved.*

છપાવનાર અને વેચનાર.

મુંબઈ કાળકાદેવીને રસ્તે રામવાડી પાશે.

ચિરદાસ લાયકરીવાળા.

હાર્ટ પ્રીટીંગ પ્રેસમાં છાપ્યું છે.

સને ૧૮૮૫.

કીંમત ૧-૪-૦

ત્રીજી ખંડની અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ અધ્યાય.

પ્રથમ અધ્યાય.	પૃષ્ઠ.	પ્રથમ અધ્યાય.	પૃષ્ઠ.
સ્નેહપાનવિધિ. ધી તેલ છતા-	૫૪.	કેટલા રાગીને હાડકાતું તેલ	૫૫.
દિક ચિકાસના ગુણ	૧	આપવાથી ફાયદો થાય ...	૫
સ્નેહ પદાર્થમાં સ્થાવર જંગમ		સ્નેહાદિક માત્રા પીવાનો વખત.	૫
ગુણના બે ભેદ	૧	સ્નેહાદિક માત્રા નાકમાં, કાનમાં	
સ્નેહો, એકઠા કરેથી તેના નામ		નાંખવાને, કોગળા કરવાને	
અને ગુણ	૧	શરીરે મરદન કરવાના સ્થાને	૫
સ્નેહ પીવાનું વજન અને નિયમ	૨	સ્નેહનો ઉપયોગ કીધા પછી...	
સ્નેહ કેટલા દિવસે પીધાથી ખો-		જુદા જુદા અનુપાનો	૫
રાક આધા જેવા ગુણ ગણાય.	૨	ખાફલા ચોખા કે ભાત સાથે	
સ્નેહોની માત્રા આવાનું વજન...	૨	ધી તેલાદિક સ્નેહ મેલવી	
સ્નેહોનું વજન છોડી વધારે આછું		આવાનો નેમ	૬
પીધાથી નવા રાગો થાય ...	૨	લાપશી, ખીચડી સાથે ધી તેલા-	
સ્નેહ પદાર્થની માત્રા કેટલી ખાતી		દિક સ્નેહ આધાથી ફાયદો.	૬
તેનો નિયમ અને ગુણ ...	૩	ધારોળુ દુધ પીધાથી તૂર્ત ધાતુ	
સ્નેહોની માત્રાના ત્રણ પ્રકારે		ઉત્પન્ન થાય	૬
જુદા જુદા નામ થાયછે	૩	સ્નેહનો પદાર્થ પીધેલો નહીં જર-	
અલ્પાદિ મત્ત્રા સ્નેહાદિકનો ...		વાથી અજીર્ણ થાય તેનો ઉપાય.	૬
ગુણ	૩	સ્નેહાદિકની માત્રા પીધાથી ખીજી	
રાગો દુર થવા માટે સ્નેહ માત્રા		રીતે અજીર્ણ થાય તેનો ઉપાય.	૭
સાથે અનુપાનની જરૂર	૪	સ્નેહની ગર્મ માત્રા પીધાથી પિત્ત-	
કેટલા રાગીને ધી સ્નેહની માત્રા		નો કોપ થઈ તૃષ્ણ વધેથી ઉપાય.	૭
આપવાથી ફાયદો થાય ...	૪	જો માણસને સ્નેહ માત્રા પીધા-	
કેટલા રાગીને તેલ સ્નેહની માત્રા		થી ફાયદો ન થાય તેવો રાગી.	૭
આપવાથી ફાયદો થાય ...	૪	કેટલા રાગીને સ્નેહ માત્રા પીધાથી	
કેટલા રાગીને માંસ સ્નેહનો ઉકા-		ફાયદો થાય તેવો રાગી	૮
ળો આપવાથી ફાયદો થાય ...	૪	સ્નેહ માત્રા પીધાથી શરીર તેજ-	
		વાન થવાના લક્ષણો	૮

સ્નેહપાન અતિશય બીધાથી નવા	૫૪.
થતા રોગનું દુઃખ.....	૯
તેજહીણ થયેલા રોગીને તેજવા-	
ન કરવું; અતિ તેજવાન થયે-	
લા રોગીને તેજહીણ કરવાની	
જરૂર પડે તેનો ઉપાય.....	૯
સ્નેહ પદાર્થ બીધાથી રોગીની પ્ર-	
કૃતિ કેહવી શી તે થાય	૯
સ્નેહપાન બીધાનો વેળાયે પર-	
હણ રાખવાના પદાર્થો.....	૯

બીજો અધ્યાય..

સ્નેહપાન કીધા પછી, પરસેવો	
કહાડવાની વિધિનો ભેદ...	૧૦
પરસેવાનો વિશેષ ગુણ અને	
કામો.	૧૦
વાયુકોપના બળેથી મધ્યમ પરસે-	
વાનો બીજો ઉપાય.....	૧૦
રોગનું બળ અતિ વિશેષ થયાથી	
પરસેવાનો શુભ ઉપાય ...	૧૧
જે રોગીનો પ્રથમ પરસેવો કહા-	
ડવાની જરૂર	૧૧
સ્વેદ્યા: ભગંદરાદિક કેટલા રો-	
ગને વાડકાપ કરવા વિશે...	૧૧
કેટલા રોગીના શરીરનો પરસે-	
વો પાછળથી કાઢવો	૧૨
પરસેવો કેહવી શી તે અને કેહવી	
જગ્યાએ કાડવો	૧૨
પરસેવો કહાડવાથી કેટલા મા-	
ર્ગોએ રોગ દૂર થાય.	૧૨
પરસેવો કાડવાપછી ઢાળના ઝા-	
ડા કરાવીને પરિક્ષા કરવા વિશે.	૧૨

કેટલા રોગીનો પરસેવો નહીં	૫૪.
કાડવો	૧૩
અત્યંત પરસેવો કાડવાની જગ્યા.	૧૩
અતિરો પરસેવો નિકળવાથી,	
નવા રોગ થતા દુઃખ.....	૧૩
ચાર પ્રકારે પરસેવો કાડવાની	
શીત છે તેમાં તાપ સંમ્મકતા	
લક્ષણ	૧૩
ઉષ્મા સંમ્મક નામે શેકથી પર-	
સેવો કાડવાના લક્ષણ.....	૧૪
ઉપનાહ સંમ્મક નામે શેકના...	
લક્ષણ	૧૫
મહા શાદ્બાણ નામે શેકનો	
પ્રયોગ	૧૬
દ્રવ સંમ્મક નામે શેકના લક્ષણ.	૧૭
વધારે પરસેવો કહાડવાને અ-	
ટકાવ કરવા વિશે.....	૧૭
પરસેવો કાડવા પછીના ઉપાય.	૧૮

ત્રીજો અધ્યાય.

પરસેવો કાડવાપછી ઉલટી કરા-	
વવાની વિધી	૧૮
ઉલટી કરાવવા લાયકનો રોગી	૧૮
ઉલટી નહીં કરાવવા લાયકનો	
રોગી.....	૧૯
ઉલટી કરાવવાને, કેટલા રોગી	
લાયક નહીં.....	૨૦
ઉલટીનું અર્થ, આધા અગાઉ	
આવાના પદાર્થ.....	૨૦
ઉલટીવિષે સાદ્યકર્તા હીતકાર્ક	
પદાર્થ.....	૨૦
ઉલટી થવા માટે કાઠો કરવાનું	
વજન.....	૨૦

૫૪.

ઉલટી સારી રીતે થવા માટે
કાંડો પીવાને પ્રસ્થતું વળન. ૨૧
ઉલટી થવા માટે ચટણી, ચાટણુ
ચૂર્ણ ઇત્યાદિકનું વળન. ... ૨૧
ઉલટી સારી થવા માટે ઉત્તમ,
મધ્યમ, કનિષ્ઠ બળતું વળન. ૨૧
ઉલટી થવા વિષે અથવા સંગરા
મુકવાલાયેકને પ્રસ્થતું વળન. ૨૧
ઑષડ ખવાડી ઉલટી કરવામાં
કક્ષાદિક રોગને જીતવું..... ૨૨
કફ ઇત્યાદિક રોગ ઉલટીમાં પા-
ડવાને ખાવાના ઑષડો ... ૨૨
ઉલટી સારી રીતે કરાવવાને ખ-
હારના ઉપાય... ... ૨૨
ઉલટીના વધારે ઑષડ આધારી
નવા રોગ થવાનાં લક્ષણ... ૨૩
અતિશે ઉલટી થવાથી નવા
થતા રોગ ૨૩
અતિશે ઉલટી થઈ હોય તો ઉપાય ૨૩
અતિશે ઉલટીથી જીભ ડંગાણુ
ઉતરી જાય તેનો ઉપાય ... ૨૩
અતિશે ઉલટી થવાથી જીભ બ-
હાર નિકળી આવે તેનો ઉપાય ૨૪
અતિશે ઉલટીએ આંખોના ડો-
ળા ખેંચાતા હોય તેનો ઉપાય. ૨૪
દાઢીતું થુડથું જમડાય કે વાંકું
થાય તેનો ઉપાય ... ૨૪
ઉલટી થતા લોહી પડવા લાગે
તેનો ઉપાય..... ૨૪
અતિશે ઉલટી થવાથી પ્યાસ કે
તૃષ્ણા ધણી લાગે તેનો ઉપાય. ૨૪

૫૪.

ઉલટી થવા પછી નિરોગી થ-
રીર થવાના લક્ષણ ... ૨૫
ઉલટી થવા પછી કેટલા દિવસ તે
ઉપર પરેહ જ રાખવાવિષે... ૨૫
ઉલટી સારી રીતે થવા પછી પ-
થ્ય રાખેથી ન થતા રોગ... ૨૫
ઉલટી થવા ઉપર દુઃખદાયક રોગ
ઉપજાવતા પદાર્થો ૨૫

ચોથો અધ્યાય.

ઉલટી થવા પછી જીભાખના ઝાડા
થવાનું ઑષડ ખાવાની વિધી ૨૬
ઢાળ સારી રીતે થવાની બીજી રીત ૨૭
ઢાળના ઑષડો ખાવાને સા-
ધારણ વખત ૨૭
ઢાળતું ઑષડ ખાવા લાયક
હોય તેનો રોગી... ... ૨૭
રોગ દુર થવાને સારી રીતે ઢાળ
થવાને ઉત્કૃષ્ટતા ૨૭
ઢાળતું ઑષડ આપવાલાયક
કેટલા રોગી ગણાય ૨૭
ઢાળતું ઑષડ નહીં ખવાડવા
લાયક રોગી હોય તે..... ૨૮
મૃદુ, મધ્યમ કે, કૂર ઢોઢાનો
રોગી હોય તેના નિયમ ... ૨૮
મૃદુ મધ્યમાદિક જીભાખના ઑષડો ૨૮
ઉત્તમાદિ ભેદથી ઝાડા સારી રીતે
થવાનું પ્રમાણ..... ૨૮
જીભાખના ઢાળ સારી રીતે થવા
માટે કાંડો પીવાનું વળન... ૩૦

ઢાળ થવાવિશે ઓષડની ચટણી,
 ચાટણ, લાડું ચૂણિયું વજન ૩૦
 ઢાળના ઓષડમાં પિત્તકોષ ઉપર
 નિસોત્તર વાપરવાની રીત ... ૩૦
 ઢાળ સારી રીતે થવાનો ખીન્નો
 ઉપાય..... ૩૦
 વધો રૂતુમાં ઢાળ સારી રીતે થ-
 વાને ખાવાના ઓષડો ... ૩૧
 શરદ રૂતુમાં ઢાળનાં ઓષડો... ૩૧
 હેમંત રૂતુમાં ઢાળના ઓષડો. ૩૧
 શિશિર અને વસંતરૂતુમાં ઢાળ સા-
 રી રીતે થવાને ખાવાના ઓષડો ૩૧
 શ્રીષ્ઠરૂતુમાં જુલાખ સારી રી-
 તે થવાને ખાવાના ઓષડો. ૩૧
 શૂષ્કેથી ઢાળ થવાને અભયા-દિ
 ઓષડોના લાડવા..... ૩૨
 જુલાખને મદત કર્તા ઉપાય.... ૩૩
 જુલાખનું ઓષડ આધા પછી
 ઝાડા થવાનો સારો ઉપાય. ૩૩
 ઓષડ આધાથી, ઉલટી અને ઝા-
 ડામાં બહાર પડતા રોગની વસ્તુ. ૩૩
 જુલાખનું ઓષડ આધાથી,
 ઢાળ સારી રીતે ન થવાથી
 નવા ઉપજતા રોગ... ૩૩
 ઓષડ જુલાખનું આધા પછી
 જેને સારી રીતે જુલાખ ન
 થવા હોય તેનો ઉપાય ... ૩૪
 જુલાખના ઝાડા અતિશે થ-
 વાથી કેટલા નવા રોગ થાય ૩૪
 ઓષડથી ઝાડા અતિશે થવા
 લાગે તેને અટકાવવાનો ઉપાય ૩૪

૫૪

ઓષડથી જુલાખ વધારે થાય તે
 ને બંધ કરવાનો ખીન્નો ઉપાય ૩૪
 જુલાખના ઝાડા બંધ થવાને
 ત્રીજો ઉપાય ... ૩૫
 સારી રીતે જેને જુલાખ થવાથી
 સુખાકારીના લક્ષણ ... ૩૫
 જુલાખનું ઓષડ આધાથી શ-
 રીરસુખના લક્ષણો થાય... ૩૫
 ઢાળનું ઓષડ આધા પછી કેટલી
 રીતે અને પદાર્થથી દૂર રહેવું ૩૬
 ઢાળનું ઓષડ આધા પછી પરે-
 હજીમાં ભાજપાલો ખાવો... ૩૬

૫૪.

પાંચમો અધ્યાય.

ઝાડા, પિસાખ માર્ગે બસ્તિની
 પિચકારી મારી રોગનું
 સોધન કરવાની વિધી. ... ૩૬
 પ્રથમ અનુવાસન બસ્તિનેા
 પ્રકાર ... ૩૭
 કેટલા રોગી અનુવાસન બ-
 સ્તિને લાયક હોય તે..... ૩૭
 કેટલા રોગો નિરૂદ્ધ બસ્તિને
 લાયક હોય તે..... ૩૭
 પિચકારીનું સૂત્ર સુવર્ણાદિક
 નળીનું કરવા વિષે..... ૩૮
 રોગીની ઉત્તર પ્રમાણે પિચકા-
 રીની લંબાઈ રાખવાવિશે... ૩૮
 પિચકારીની નળીના વિંધની
 આરિકીનું માપ ૩૮

૫૪
અસ્તિમાટે કેટલા જનાવરનો
અંડ કે કુકડો કામે પડે... ૩૯
શરીરે ઝિણા વિંધમાં એક હજાર
જાતના, રોગો થાય છે તેને
સાફ કરવાને અસ્તિનું માપ ૩૯
અસ્તિની પીચકારી મારેથી ગુણ ૩૯
અસ્તિપિચકારી મારવાનો વખત. ૩૯
અસ્તિમાં ઓછી કે વધારે
માત્રા ભરેથી તેનું ફળ... ૪૦
અસ્તિની ઉત્તમ માત્રાનું ફળ... ૪૦
સ્નેહમાં સિંધાજાણુ ઇત્યાદિક
ઝેળવવાનું વજન ૪૦
ઢાળ થવા પછી અનુવાસન અ-
સ્તિનો પ્રકાર ... ૪૦
અસ્તી લગાડવા અગાઉના ઉપાય ૪૧
પિચકારી મારવાનો નેમ..... ૪૧
કેટલા વખતમાં માત્રા પૂરી કરવી. ૪૨
પિચકારી મારવાની કીધા કીધા
પછીનો ઉપાય ૪૨
અસ્તીકર્મ સારીરીતે થવાથી તે-
નો ગુણ..... ૪૨
સ્નેહનો વિકાર દૂર થવાને ઉ-
પાય ૪૨
વાયુ ઇત્યાદિક રોગોમાટે પિ-
ચકારી મારવાનો નેમ... ૪૩
અસ્તી મારવાના ગુણ ... ૪૩
અનુવાસન અસ્તી અને નિરહ
અસ્તિ મારવાને લાચેકના રોગી ૪૪
સ્નેહ એપ્પોઝા પાછો, બહાર
આવે તેનો ઉપાય ૪૪

૫૫
સ્નેહ બહાર આવે નહી, તેનું
દુઃખ અને ઉપાય ૪૪
કેટલા રોગીને સ્નેહઅસ્તિ મા-
રેથી નવો રોગ નહી થાય. ૪૫
આખી રાતમાં સ્નેહ બહાર,
પાછો નહી આવેથી ઉપાય. ૪૫
અનુવાસન અસ્તિમાટે તેજ લેવું. ૪૫
અનુવાસન અસ્તી, અતિરો ક-
રેથી નવા થતા રોગ ... ૪૬
અસ્તિકર્મો કીધા પછી પરેહજી
રાખવી..... ૪૬

છઠ્ઠો આધ્યાય.

આગમોર્ગે પિચકારી મારવાને
નિરહઅસ્તીની વિધી ૪૬
નિરહઅસ્તિના ખીજા નામો... ૪૭
નિરહઅસ્તીમાં, કાડો ઇત્યાદિક
ઓપડ ભરવાનો પ્રકાર ... ૪૭
કેટલા રોગી નિરહઅસ્તી, વિધીને
લાચેક નહી હોય તે... ૪૭
કેટલા રોગી નિરહઅસ્તી વિ-
ધીને લાચેક હોય તે... ૪૭
નિરહઅસ્તીની પિચકારી માર-
વાનો પ્રકાર ૪૮
નિરહઅસ્તીનું ઓપડ પાછું અ-
હાર નહી આવે તો શોધન
ઓપડોની પિચકારી મારવી. ૪૮
નિરહઅસ્તિના ઉત્તમ ગુણ થ-
વાના લક્ષણ ૪૯
નિરહઅસ્તિ વિધિ સારીરીતે ન
વાના લક્ષણ ૪૯
નિરહ અસ્તિ અને સ્નેહઅસ્તીની

	૫૯
પિચકારીમાં માત્રા મારેલી પા-	
છી બહાર આવવાના લક્ષણ.	૪૯
નિરૂહ અસ્તિત્વા પિચકારી કેટલા	
વખત મારવી તેનો પ્રકાર ...	૪૯
નાશ્યુક ઇત્યાદિ રોગીને, નિ-	
રૂહઅસ્તિ મારવાની રીત ...	૫૦
રોગપ્રમાણે અસ્તિત્વા પિચકારી	
મારવાનો ઉપાય	૫૦
રોગનો ઉછાળો થવાની અ-	
સ્તિત્વા ઓષડો ...	૫૧
રોગ દૂર કરનાર ઓષડોની અસ્તિ.	૫૧
રોગનું શોધન થવાને ઓષ-	
ડની અસ્તિ	૫૧
રોગનું શમન થવાના ઓષડની	
અસ્તિ	૫૧
લેખન ઓષડોની અસ્તિ	૫૨
ખૂંદણ અસ્તિતા, ધાતુ વધાર-	
નાર ઓષડોની પિચકારી...	૫૨
પિછિડ અસ્તિ, રોગ પાતળો ક-	
રવાના ઓષડોની અસ્તિ ...	૫૨
નિરૂહણ માત્રા ભરવાનું વજન.	૫૨
મધુ; તેલકઅસ્તિમાં ભરવાની વિધી	૫૩
દીપન અસ્તિ ઓષડોની વિધી...	૫૩
યુક-તરથ અસ્તિ ઓષડોની વિધી.	૫૪
સિદ્ધ અસ્તિ ઓષડોની વિધી...	૫૪
રોગીને અસ્તિ કર્મ ક્રીડા પછી	
પરેહણ રાખવાના ઉપાય....	૫૪

સાતમો અધ્યાય.

પિસાખ માર્ગે પિચકારીની અ-	
સ્તિ મારવાની વિધી ...	૫૪
ઉચ્ચ પ્રમાણે અસ્તિત્વા માત્રા	
ભરવાનું વજન	૫૫

	૫૯
પુરૂષોને કેહેલી રીતે અસ્તિ મારવી.	૫૫
સ્ત્રિઓ માટે ઉત્તર અસ્તિત્વા પિચકારી.	૫૫
આળસોને અસ્તિ મારવાની રીત.	૫૬
સ્ત્રિ, છોકરાં, માટે પિચકારીમાં	
ઓષડ ભરવાનું વજન ...	૫૬
અસ્તિ શોધન દ્રવ્યોની વિધી.	૫૬
અસ્તિ કર્મ ઉત્તમ પ્રકારે થ-	
વાના લક્ષણ.....	૫૭
ઝાડ પિસાખ માર્ગે કૃતવર્તીઓ-	
પડોની અસ્તિ મુકવાનો ઉપાય	૫૭

આઠમો અધ્યાય

નાકમાં ઓષડ ઇત્યાદિક રનેહ	
રેહડવાની નસ્ય વિધી.....	૫૮
નસ્ય કર્મના બે રીતે જુદા ભેદો.	૫૮
નસ્ય કર્મો કરવાનો ચોક્કસ વખત.	૫૮
નસ્ય કર્મો નહીં કરવાને વિરૂધ્ધ	
વખત અને રૂતુ.	૫૮
નસ્ય કર્મો કરવા લાયક તથા	
નહીં કરવા લાયક રોગી...	૫૮
રેચક નસ્ય ઓષડની વિધી ...	૫૯
રેચક નસ્ય કર્મોની હદ.....	૫૯
નસ્ય કર્મોમાં ઓષડનું વજન.	૬૦
રેચન નસ્ય ક્રમાના બે રીતે	
જુદા ભેદ.....	૬૦
અવગીડન અને પ્રથમન માત્રા	
ભરવાનાં લક્ષણ	૬૦
રેચન અને રેનેહ. નસ્ય કર્મો	
કરવા વિશે લાયક રોગી...	૬૦
અવગીડન નસ્ય કર્મને લાયક રોગી.	૬૧

૫૪.
પ્રધમન નસ્યને લાયક રોગી. ૬૧
રેચક સંગ્રહ નસ્યની વિધિ... ૬૧
રેચન નસ્યનો ખીજો ઉપાય... ૬૧
રેચન નસ્યનો ત્રીજો ઉપાય... ૬૨
પ્રધમન સંગ્રહ નસ્ય... ૬૨
ખૂંહણુ એટલે ધાતુ વધારનાર
નસ્યોની કંપના ૬૨
મશી સંગ્રહ નસ્ય, વિરેચન અ-
તિથે થયાથી ઉપજતા રોગ... ૬૩
ખૂંહણુ નસ્યો માટે લાયક રોગી... ૬૩
પક્ષાઘાતકાદિક રોગો, અર્થઅં.
ગાદિક વાયુ ઉપર નસ્ય... ૬૪
પ્રતિમર્શ નસ્યોના બે મે ટીપા-
ની માત્રા..... ૬૪
બિંદુસંગ્રહ માત્રા..... ૬૪
પ્રતિમર્શ નસ્યોનો વખત..... ૬૫
પ્રતિમર્શ નસ્યોથી તૃપ્ત થયેલા
રોગીના લક્ષણુ..... ૬૫
પ્રતિમર્શ નસ્યોને લાયકનો રોગી. ૬૫
ધરડાપણુવિના જીવાનીમાં થ-
યેલા સફેદ વાળનો ઉપાય... ૬૬
નસ્યકર્મ કરવાની વિધી..... ૬૬
નસ્યકર્મો કીધા પછી રોગીની
અવસ્થા ૬૬
નસ્યકર્મો કરવાને સાધારણ પ્ર-
કારની ગોઠવણુ..... ૬૭
નસ્યકર્મો કર્યા પછી પરેહજી-
રાખવી ૬૭
નસ્યકર્મોમાં, શુદ્ધ્યાદિક કર્મોના-
ભેદ ૬૭
નસ્યકર્મોની ઉત્તમ શુદ્ધિ થવા-
ના લક્ષણુ..... ૬૮

૫૪.
નસ્યકર્મથી અનુશુદ્ધિ થવાના
લક્ષણુ..... ૬૮
નસ્યકર્મથી અતિશુદ્ધ થવાના
લક્ષણુ... ૬૮
નસ્યકર્મો થોડા અથવા વધારે
થવાથી ઉપાય..... ૬૮
અતિ નસ્યકર્મો કરેથી મરતક
ભરાઈ જવાના લક્ષણુ..... ૬૮
નસ્યકર્મોમાં પડેલજી રાખવાની
જરૂર..... ૬૮
પાંચ નસ્યકર્મો કરવાની સંખ્યા. ૬૮

નવમો અધ્યાય.

ધૂમપાન વિધી, ખીડી, ધૂપ વગેરે. ૬૯
શમન ઇત્યાદિક ધૂમ્રીતા જીવે
નામો અને યુગ્દોષ..... ૭૦
ખીડીની ધૂમ્રી આપવા લાયક
રોગી નહી તેનાં લક્ષણુ... ૭૦
ઉપલા રોગીને ધૂમપાને થતા
નવા રોગ અને તેનો ઉપાય. ૭૦
ધૂમપાન સેવન કરવાને રોગી-
ની ઉમ્મર ૭૧
ધૂમપાનનો ઉપયોગ કીધાથી
પ્રકૃતી કહેવી થાય તેનાં લક્ષણુ. ૭૧
ધૂમપાનમાં નળી કહેવી જાત
ની લેવી તેની વિધી..... ૭૧
ધૂમપાન કરવાને ખીડીની વિધી ૭૨
જીવે જીવે ધૂમ્રાણ, ઓપડોની
ખીડી બતાવવાની વિધી..... ૭૩
આજગલ ઇત્યાદિક રોગદૂર થ-
વાનો ધૂપ..... ૭૩
ધૂમપાન અથવા ધૂપ ઓપડનું
બળ..... ૭૪

૫૪. દશમો અધ્યાય.
 ઓષડનો કાડો કરો તેના ઝા-
 ગળા કરવા, ધોયું, મંજવ
 કરવાની વિધી.....૭૪
 કેટલા રોગો માટે રનેહાદિક
 ઓષડોના કોગળા કરવા... ૭૪
 કોગળા અને આવવાના, ચગ-
 ળવાની વિધી ૭૫
 ગંડૂષ અને કવળ ઓષડો
 કરવાનું વળન ૭૫
 ગંડૂષના કોગળા કરવાને, રી-
 ગીની ઉન્નમર અને હલનું પ્ર
 માણ..... ૭૫
 કોગળા કરવાને ખીજી રીત.....૭૬
 વાયુરોગોમાટે રનેહાદિક ગંડૂષ...૭૬
 પિત્તરોગો ઉપર શ્વેત સંયમક
 ઓષડ કરવાનું ગંડૂષ..... ૭૬
 માહમાં વિંધવાલી ગાંઠ નાસરાદિ-
 ક રોગ ઉપર મધુ ગંડૂષ.....૭૬
 ઝેરના રોગ ઇત્યાદિક અને અ-
 ગ્નિમાં બળેલાને કોગળા
 કરવાના ઓષડો..... ૭૬
 દાંત હાલતા હોય તે ઉપર કો-
 ગળા કરવાનો ઉપાય..... ૭૭
 સુખ શોષ ઉપર કોગળા..... ૭૭
 કફકોપના રોગ ઉપર કોગળા...૭૭
 કફકોપ અને રક્તપિત્ત રોગ ઉ-
 પર કોગળા કરવાનો ઉપાય...૭૭
 સુખ કે મોહ પાકેલા ઉપર કોગળા...૭૭
 ને ઓષડોના કોગળા કરવા,
 તેજ ઓષડ આવવાને, ધો-
 વાને વાપરવું... ૭૮

૫૪. ઓષડનું કવળ ઇત્યાદિ માત્રા
 કરવાની વિધી.....૭૮
 પ્રતિસારણ ઇત્યાદિક ઓષડને
 ભેદ.....૭૮
 પ્રતિસારણ ચૂર્ણ વિંધના રોગ
 ઉપર દાખવાનો ઉપાય.....૭૮
 કોગળા કરવા ઇત્યાદિકનો પ્ર-
 યોગ, ઘોડો કે ઘણો થવાના
 લક્ષણ..... ૭૯
 શુદ્ધ ગંડૂષ કરવાના લક્ષણ.....૭૯

અગિયારમો અધ્યાય.
 લેપ ઇત્યાદિક કરવાની વિધી... ૮૦
 દોષધ્ન લેપની વિધી.....૮૦
 દાહ શ્વેતના એટલે બળતર
 શ્વેતવાનો લેપ..... ૮૦
 વિષધ્ન ઝેર ઉતારનાર લેપ.....૮૧
 ,, ખીજી રીતે..... ૮૧
 ખરસવા, મુખે ખીજ કે કાળો
 કોડોડ દૂર થવા ઉપર અને
 જુખશર્તી માટે લેપ..... ૮૧
 ,, ખીજી રીતે લેપ.....૮૧
 જીવાનીના ખીજ અથવા ફો-
 ડકા થવા ઉપર ત્રણ લેપ...૮૨
 મુખે કળાસ, ખરસવા, વાંગ
 રોગો દૂર થવા ઉપર ત્રણ જા-
 તના લેપે. ૮૨
 શરીરે કાળા કોડોડ ઉપર લેપ...૮૨
 જીવાનીમાં મુંઝવેપર થતા ખીજ
 અથવા ફાલ્લી થવા ઉપર લેપ૮૨
 મસ્તકે તિક્ષણ વેદના ના થતા
 ફોડકા ઉપર લેપ.....૮૩
 ,, ખીજી રીતે બે લેપો. ૮૩

	૫૪		૫૪.
મસ્તક દુષ્પ્રવાના શસ્ત્ર રોગઉપર	૮૭	લોહી ઉકાળાના રક્તપિત્તદિક	
" બીજી રીતે બે તરેહના લેપો	૮૭	રોગ ઉપર લેપ	૮૯
શરીરના વાળખરી પડવાનો, ઇ-		ઉદ્દેશ્યે એટલે વિસર્પ, ઇસપ રો-	
દ્રુક્ષ્મ રોગઉપર લેપ	૮૪	ગોની બળત્તર ઉપર લેપ ...	૯૦
" બીજી રીતે બે લેપ...	૮૪	વાતવિસર્પ, આપ્તા શરીરે વિ-	
શરીરના વાળનો વધારો થ-		ધવાલી બળત્તર સહિત ફેડકી	
વાને લેપ	૮૪	ઉપર લેપ	૯૦
વાળ વધારે ઉગવાને લેપ...	૮૪	પિત્ત વિસર્પ—	૯૦
" " બીજી રીતના લેપ...	૮૪	કફ વિસર્પ—	૯૦
" " ત્રીજી રીતે લેપ...	૮૫	પિત્તવાત રક્તોઉપર લેપ.....	૯૧
" કાળા વાળ થવાને લેપ		નાકમાંથી લોહી વેહતું હોય	
એટલે કલક.....	૮૫	તે ઉપર લેપ.....	૯૧
" " બીજી રીતે લેપ ...	૮૫	વાયુકોપસંબંધી મસ્તક પિડાઉપર	૯૧
" " ત્રીજી રીતે લેપ ...	૮૫	" બીજી રીતે લેપ.....	૯૧
" " ચોથી રીતે લેપ...	૮૫	પિત્તકોષે શિરો રોગોઉપર લેપ.	૯૧
" " પાંચમી રીતે લેપ...	૮૬	કફ રોગ સંબંધી મસ્તક રોગ	
શરીરના વાળ ખેરવી નાખવાને	૮૬	ઉપર લેપ	૯૨
" " બીજી રીતે લેપ...	૮૭	" બીજી રીતે લેપ.....	૯૨
સફેદ કોહોડ દૂર થવાને લેપ...	૮૭	સૂર્યવર્ત એટલે અર્ધુ મસ્તક દુ-	
" બીજી રીતે લેપ	૮૭	ષ્પવાની વેદના ઉપર લેપ...	૯૨
" ત્રીજી રીતે લેપ.....	૮૭	શંખક નાતે અનંતવાત અને મ-	
દશઞ્ઞ ઇત્યાદિક કુષ્ઠ રોગઉપર	૮૮	સ્તક શૂળના સર્વે શિરો રોગ	
" બીજી રીતે લેપ.....	૮૮	ઉપર લેપ	૯૨
આંખના રોગોઉપર લેપ.....	૮૮	લેપોની વિધીના બે ભેદ બીજી	
" બીજી રીતે લેપ.....	૮૮	રીતે	૯૩
ખજવાળ, દરાઝ, ઇત્યાદિક શ-		બેહુ લેપોની ઉચ્ચાઇ વિધેનું માપ	૯૩
શીર સડા ઉપર લેપ	૮૯	બેહુ પ્રકારના લેપો કેહવી જ-	
ખરસપું, ખરજ, દરાઝ, બળત્તર સ-		ગ્યાએ મારવા	૯૩
હિત દાહ ઇત્યાદિક ઉપર લેપ	૮૯	કેટલા લેપો કરવાને અટકાવનું	
" બીજી રીતે લેપ	૮૯	કારણ	૯૩
		રાત્રે લેપો ન કરવાનું કારણ...	૯૪
		રાત્રે પ્રલેપાદિકોની વિધી ક-	
		રવાને લાયક બીના	૯૪

વિંધવાળા નાસૂરાદિક ગાંઠો, ફે- ડકાનો રોગ દૂરથવાને સાત પ્રકાર.	૬૪
મણસંબંધી વાયુકોપના સોઝાની ગાંઠો ઉપર લેપ.....	૬૫
પિત્તકોપના બળતર સહિત સો- ઝાની ગાંઠ ઉપર લેપ	૬૫
કફ કોપના સોઝાની ગાંઠ અંને ફોડકા ઉપર લેપ.....	૬૫
આગંતુક અંને રક્તજન્ય સો- ઝાની ગાંઠો ઉપર લેપ.....	૬૫
નાસૂરાદિક ગાંઠો પકવવાને લેપ- ના ઓપડો	૬૬
નાસૂરાદિક ગાંઠો પાકેથી તેને કુટવાને લેપ	૬૬
,, બીજી રીતે લેપ.....	૬૬
,, ત્રીજી રીતે લેપ.....	૬૭
મણ એટલે નાસૂરાદિક વિંધની ગાંઠો, ફોડકાનું શોધન થવાને લેપ.....	૬૭
મણોનું શોધન થવા અંને રૂઝવવા માટે લેપ.....	૬૭
મણસંબંધી ગાંઠો કે ફોડકામાં જીવાત પડેલી દૂર થવાને ત્રણ લેપ	૬૭
મણોનું શોધન થવા અંને રૂઝ આવવા માટે બીજો લેપ.....	૬૮
પેટના મૂળાદિક રોગ ઉપર ડૂંટીએ ચોપડવાનો લેપ.....	૬૮
વાત વિદ્રધિ નાસુર ઇત્યાદિક ગાંઠો ઉપર ચોપડવાનો લેપ.....	૬૮
પિત્ત વિદ્રધિ નાસુર ઇત્યાદિક ગાંઠો ઉપર લેપ.	૬૮

કફ વિદ્રધિ ઇત્યાદિક ગાંઠો ઉ- પર લેપ.....	૬૯
આગંતુક વિદ્રધીની ગાંઠો ઉપર લેપ.....	૬૯
વાયુ કોપે ગળામાં થતી ગાંઠ ઉપર લેપ.....	૬૯
કફ કોપે થતી ગળામાં ગાંઠો ઉપર લેપ.....	૬૯
અપચી રોગો ગળાને થતી ગાંઠ ઉપર લેપ.....	૧૦૦
ગંડમાળા અર્બુદ, ગળગંડની ગાંઠો ઉપર લેપ.....	૧૦૦
અપબાહુકાદિક, સર્વ વાયુના રોગો ઉપર લેપ.....	૧૦૦
શ્લીપદ રોગોના સોઝાઉપર લેપ	૧૦૦
કુરંડ એટલે અંડવૃદ્ધિના રોગો ઉપર લેપ.....	૧૦૧
પુરુષને લિંગમાં થતા ટાંકા ઇત્યાદિક ઉપદંશ રોગ ઉપર લેપ	૧૦૧
,, બીજી રીતે લેપ.....	૧૦૧
,, ત્રીજી રીતે લેપ.....	૧૦૧
અગ્નિમાં બળેલાં ઉપર લેપ.	૧૦૧
,, બીજી રીતે લેપ.....	૧૦૨
સ્ત્રીઓની યોની તંગ થવાને લેપ	૧૦૨
,, બીજી રીતે લેપ.....	૧૦૨
પુરુષના લિંગ, સ્ત્રીના સ્તનાદિકની વૃદ્ધિ થવા ઉપર લેપ.....	૧૦૩
લિંગ વૃદ્ધિ થવા માટે બીજો લેપ.....	૧૦૩
સ્ત્રીને જલદી ખલિત થવાને લેપ	૧૦૩
શરીરના ગાત્રો સંબંધી દુર્ગંધી દૂર થવાનો લેપ.....	૧૦૩
,, બીજી રીતે.....	૧૦૩
લોકોને વશ કરવા કે માહવડાવા ને લેપ.....	૧૦૪
મસ્તકે તેલ ચોળવાને ચાર પ્રકાર	૧૦૪

	૫૪
શિરો અસ્તીના તેલ ધીમરદન કરવાની વિધી.....	૧૦૪
શિરો અસ્તી ઐટલે મસ્તકે તેલા-દિકની ટોપી મુકવાનો પ્રકાર.....	૧૦૪
શિરોઅસ્તી ફેટલા વખતસુધી રાખવી તેનો નિયમ	૧૦૫
શિરો અસ્તી ધારણ કરવાનો વખત.....	૧૦૫
શિરો અસ્તી થવા પછીની દીર્ઘા.....	૧૦૫
શિરો અસ્તિનો પ્રયોગ ક્રીધાથી વાડુ કોપના રોગ દુર થાય.....	૧૦૬
કાનમાં ઓપડ નાખવાની વિધી.....	૧૦૬
કાનનાં ઓપડ નાખ્યા પછી ફેટલી વખત સુધી રાખવું.....	૧૦૬
ઓપડ મુકવાની માત્રા ગણવાની રીત	૧૦૬
ઓપડોનો રસ, તેલ ઇત્યાદિક કાનમાં નાખવાને વખત.....	૧૦૬
કણ શૂળાદિક રોગો ઉપર ઓપડનો પ્રયોગ.....	૧૦૭
કર્ણ શૂળ ઇત્યાદિક ઉપર બીજો પ્રયોગ.....	૧૦૭
કર્ણ શૂળ ઇત્યાદિક ઉપર ત્રીજો પ્રયોગ.....	૧૦૭
કર્ણશૂળાદિક રોગ ઉપર ચોથો પ્રયોગ	૧૦૭
કર્ણશૂળાદિક ભયંકાર રોગો ઉપર પાંચમો પ્રયોગ.....	૧૦૭
કર્ણશૂળો ઉપર દાપિકા તેલ મુકવાનું	૧૦૮
કર્ણશૂળાદિક રોગ ઉપર રથે નાક તેલ નાખવાનું.....	૧૦૮
કાનમાં થતા અવાજ ઉપર તેલ.....	૧૦૮
કાનમાં થતા અવાજ ઇત્યાદિક રોગ ઉપર તેલ	૧૦૮
મેહરાપણા ઉપર અપામાર્ગ ક્ષારનું તેલ.....	૧૦૮

	૫૪
કાનમાં તથા નાશૂર ઇત્યાદિક ઉપર શંખુક તેલ.....	૧૧૦
કાનમાં પડે ઇત્યાદિક રસી વહે તે ઉપર ઓપડો.....	૧૧૦
કાનમાંથી પડે ઇત્યાદિક રસી, વેહતી હોય તે ઉપર પંચદ્રુપાથ સંઘટક.....	૧૧૦
વહેતા કાનના કણશૂળાદિક રોગ ઉપર ઓપડો.....	૧૧૦
કાનમાંથી વહેતું પડે બંધ થવાને બીજા ઉપાય.....	૧૧૧
કાન મધ્યેના ટ્રમિ જીવાત દૂર થવાને ઉપાય.....	૧૧૧
કાનમાં પડેલી જીવાતનો બીજો ઉપાય.....	૧૧૧

આરમ્ભો અધ્યાય.

લોહી કાઢવાની વિધી.....	૧૧૨
સંગરા કે કસ ખોલવાને સાધા-રણ વખત	૧૧૨
લોહીમાં ધાતુનું સ્વરૂપ.....	૧૧૨
લોહીમાં પૃથ્વ્યાદિ પંચ ભૂતોના ગુણ.....	૧૧૨
લોહી બગડવાથી રોગીના લક્ષણ.....	૧૧૩
લોહીના વધારો થઈ, મસ્તકે ચરેથી રોગીના લક્ષણ	૧૧૩
ક્ષીણ ઐટલે શરીરમાં લોહી ઘટી જવાથી રોગીના લક્ષણ.....	૧૧૩
વાડુ કોપથી દુષ્ટ થયેલા લોહીનું રોગીના લક્ષણ	૧૧૩
પિત્ત કોપે લોહી દુષ્ટ થયેલા રોગીનાના લક્ષણ.....	૧૧૪
કફ કોપે લોહી દુષ્ટ ઐટલે બગડેલા રોગીના લક્ષણ.....	૧૧૪
બે અથવા ત્રણે દોષોના કોપે લોહી દુષ્ટ થયેલા રોગીના લક્ષણ.....	૧૧૪

૫૫.

ઝેર ઇત્યાદિકે લોહી દુષ્ટ થયેલા
 રોગીના લક્ષણુ ૧૧૪
 નીર રોગી શરીરના લોહીના
 લક્ષણુ..... ૧૧૪
 લોહી કાઢવા લાયક રોગી... ૧૧૫
 કેહવી રીતે લોહી કાઢવું તેની રીત ૧૧૫
 કેટલા રોગીનું સંગરોદિકથી
 લોહી નહી કાઢવું..... ૧૧૬
 વાતાદિક ત્રણે દ્રાવ્યથી દુષ્ટ થયેલું
 લોહી કાઢવાની રીત ૧૧૬
 શિંગડાં ઇત્યાદિકથી, લોહી કા-
 ડવાનો નિયમ. ૧૧૭
 રોગીના શરીરમાંથી લોહી ન-
 નિકળે તેનું કારણ..... ૧૧૭
 સંગરા ઇત્યાદિકે લોહી નહી
 નિકળવાથી ઉપાય ૧૧૭
 લોહી કાઢવા અગાઉ પરેહજી. ૧૧૭
 લોહી બહાર અનિશે આવવા
 લાગે તેનું કારણ..... ૧૧૮
 લોહી વધારે નિકળે તેના અટ-
 કાવનો ઉપાય..... ૧૧૮
 ડાંભવાથી કેટલા રોગ દૂર થયે. ૧૧૯
 ખરાબ લોહી સંગરા ઇત્યાદિ-
 કથી બહાર કાઢતાં થોડુંક
 રાખવાની જરૂર ૧૧૯
 લોહીથી શરીરાદિક, ઉત્પત્તિનો
 પ્રકાર ૧૨૦
 લોહી કડાવેથી નવા રોગનો કોપ
 થાય તેનો ઉપાય..... ૧૨૦
 લોહી કાઢવાપછી પરેહજી... ૧૨૦
 સંગરાં ઇત્યાદિકે લોહી કહાડ-
 વાથી તે સુખી થવાના લક્ષણુ. ૧૨૦

૫૫

લોહી કાઢવા પછી દુષ્ટ ઉપ-
 જનનાર નવા રોગ..... ૧૨૧
 અથ તેરમો અધ્યાય પારંભ.
 આંખોના રોગ દૂર થવા માટે
 ઉપાય ૧૨૧
 સેક કરવાનું લક્ષણુ..... ૧૨૧
 સ્નેહાદિક સેક કરવાના બેદથી
 જ્યુદા ત્રણ પ્રકાર..... ૧૨૨
 સેકને માટે માત્રા કરવાની
 વિધિ ૧૨૨
 સેક કરવાને વખત ૧૨૨
 વાત ભિષ્પંદ રોગો એટલે આવે-
 લી આંખો ઉપર સેક..... ૧૨૨
 ખીજી રીતે કરવાનો સેક ... ૧૨૩
 પિત્ત રક્ત અને અભિધાત, વા-
 ગવાં ઉપર સેક. ૧૨૩
 રક્તાભિષ્પંદ રોગો ઉપર સેક. ૧૨૩
 ખીજી રીતે કરવાનો સેક... ૧૨૩
 નેત્રજૂળ દૂર થવાને સેક..... ૧૨૪
 આશ્ચોતન, એટલે આંખમાં
 ટીપા પાડવાના લક્ષણુ... ૧૨૪
 લેખણુ ઇત્યાદિક આંખડોના
 ટીપા નાખવાની વિધિ ... ૧૨૪
 વાયુ ઇત્યાદિક માટે આંખડોના
 ટીપા ૧૨૪
 ટીપા નાંખવાની માત્રાના લક્ષણુ. ૧૨૫
 આંખોના વાતાભિષ્પંદ રોગ મા-
 ટે, આંખડનાં ટીપાની વિધિ. ૧૨૫
 વાયુ રક્તપિત્તના અભિષ્પંદ
 રોગો ઉપર ટીપા..... ૧૨૫
 આંખને સંપૂર્ણ, અભિષ્પંદ
 રોગો ઉપર ટીપા..... ૧૨૫

૫૪

રક્તપિતાદિ જન્યરોગની ઋતી અ-
ને આવેલી આંખમાટે ડીપા. ૧૨૬
આંખઉપર ઓષધોની ચેપલી
મુકવાના લક્ષણ... ૧૨૬
નેત્રા ભિષ્પંદ રોગોઉપર શિશુ
વિરોચન ઉપાય... ૧૨૬
અભિમંથ રોગોઉપર બીજો
ઉપાય... ૧૨૬
ઋતી કે આવેલી આંખનો
અભિષ્પંદો માટે વિધી... ૧૨૭
વાયુ અને પિત્તાભિષ્પંદ ઉપર
પિંડી... ૧૨૭
પિત્તાભિષ્પંદઉપર બીજીરીતેપિંડી ૧૨૭
શ્લેષ્મા ભિષ્પંદ રોગ ઉપર
પિંડી... ૧૨૭
કફપિત્તા ભિષ્પંદાદિ રોગોઉપર
પિંડી... ૧૨૭
આંખે રક્તભિષ્પંદાદી રોગો
ઉપર પિંડી... ૧૨૮
આંખે સોઝો, ખજવાળ ધ-
ત્યાદિક ઉપર પિંડી... ૧૨૮
આંખમાં અંજન અને પાંપ-
ણો બહાર લેપની વિધી... ૧૨૮
આંખના સર્વે નેત્રરોગઉપર લેપ. ૧૨૮
,, બીજી રીતે છ પ્રકારે
જુદા જુદા લેપ... ૧૨૮
,, ત્રીજીરીતે અંજન અ-
ને લેપ... ૧૨૯
,, ચોથી રીતે લેપ... ૧૨૯
આંખના સફેદ ડોલાને અર્મ
રોગ ઉપર લેપ... ૧૨૯

૫૪

આંખના ડોલાઉપરની આમ-
ડીને થતી આંજણીનો ઉ-
પાય ૧૩૦
આંખોની તૃપ્તી થવાને તર્પણ-
નો ઉપાય... ૧૩૦
તૃપ્તી કરવાને નહીં લાયક રો-
ગી અને તેનો વખત..... ૧૩૦
,, તર્પણની વિધી..... ૧૩૧
,, તર્પણ માત્રાનું વજન. ૧૩૧
,, તર્પણવિધી ર્નેહાદિક
કર્તા, કફનું બળ વધે-
થી ઉપાય..... ૧૩૨
,, તર્પ પ્રયોગ ફેટલા દિ-
વસસુધી કરવું ૧૩૨
,, તર્પણ કરેથી તૃપ્તી થ-
વાના લક્ષણ... ૧૩૨
,, તર્પણ વિધી અતિથે
થવાથી રોગીના લક્ષણ ૧૩૨
,, તર્પણ વિધી થોડી થ-
વાથી રોગીના લક્ષણ. ૧૩૨
,, તર્પણવિધી કરેથી આં-
ખો, અતિ સ્નિગ્ધ
એટલે સ્વીકૃતી થયેલી
કે ન થયેલીનો ઉપાય. ૧૩૩
આંખોના રોગ માટે પુટપાક
વિધી..... ૧૩૩
,, પુટપાક સંબંધી રસના
ત્રણ જુદા ભિદો..... ૧૩૩
,, ર્નેનાદી ભિદોથી પુ-
ટપાકનો ઉપયોગ..... ૧૩૩

૫૪
સ્નેહન કરવા પુટપાકની વિધી. ૧૩૪
લેખન પુટપાક કરવાની વિધી. ૧૩૪
રોપણ પુટપાક કરવાની વિધી ૧૩૪
આંખનો રોગ પાડેથી, અંજન
કરવાની વિધી... ૧૩૫
અંજન કરવાનો જ્યુદ્ધભેદ..... ૧૩૫
ગોલી ઇત્યાદિક વડીના મિદ્દાથી
ત્રણ પ્રકારે અંજન..... ૧૩૬
અંજન કરવા વિષે લાપેક નહી
તેથી રોગ. ૧૩૬
અંજન કરવાને ઓપડની ગો.
ળી કરવાનું વજન..... ૧૩૬
અંજનમાટે ઓપડોના પાતળા
રસે કરવાનું વજન..... ૧૩૬
વરેચન અંજનોવિષે સૂચના
કરવાનું વજન..... ૧૩૭
અંજન કરવાને સળી પનાવ-
વાની વિધી અને તેનું વજન. ૧૩૭
લેખણ અંજનાદિક માટે ઓ-
પડોની સળી..... ૧૩૭
અંજનનો વખત અને તેની રીત ૧૩૮
અંદ્રોદયા વર્તિનામે અંજન-
ની ગોળી..... ૧૩૮
આંખે કુત્તા, છાત્રી, ત્રાપ ઇત્યા-
દિક રોગો ઉપર લેખનવર્તિ. ૧૩૮
ખીજ રીતે ઉપાય..... ૧૩૮
,, આંખના કુત્તાં દૂર થ-
વાને લેખની દંતવર્તિ. ૧૩૯

૫૪.
તંદ્રાની ખેચુદ્ધિ દૂર
થવાને લેખની વર્તિ... ૧૩૯
આંખોના રોગ માટે રોપણી
કુસુમિકાવર્તિ ૧૩૩
રાત આંધળાનો રોગ દૂર થવા-
ને વર્તિ..... ૧૪૦
પાણી ઝરતી આંખ કે વાધુ
કોપ, લોહીચીકાર ઉપર
સ્નેહવર્તિ ૧૪૦
આંખના રોગમાટે રસક્રિયાનું
અંજન..... ૧૪૦
આંખમાં કુત્તાં પડેલા ઉપર
રસક્રિયાનું અંજન..... ૧૪૦
ધણી ઉંધ આવતી હોય તે
ઉપર લેખની અંજનરસક્રિયા ૧૪૧
આંખે ઝાંક અથવા આવતા
અંધારા દૂર થવાને રસક્રિયા. ૧૪૧
સન્નિપાતાદિક રોગ ઉપર રસક્રિયા ૧૪૧
દાહદિક અગતરઉપર રસક્રિયા ૧૪૧
પાપણના વાળકડી આવવાને,
અજવાળાદિક દૂર થવાને
રોપણી રસક્રિયાનું અંજન. ૧૪૨.
આંખના ડોળા ચક્રર વક્રર ક્ર-
રતા, તિમિગદિક રોગઉપર .
રોપણી રસક્રિયાનું અંજન. ૧૪૨
અંજનોવિશે પુનર્નવાના અ.
નુપાનો. ૧૪૨
નેત્રાવોડઉપર રોપણી રસક્રિયા ૧૪૩
ખીજ ઉપાયનું અંજન..... ૧૪૩
આંખો ચોખ્ખી થવાવિશે સ્ને
હની રસક્રિયાનું અંજન... ૧૪૩

	૫૪.
શિરોત્પાત નામે માથુ દુઃખત	
ડાળાને રોગો થાય તે ઉપર	
અંજન.....	૧૪૭
આંધળાપણું દૂર થવાને રસક્રિયા.	૧૪૪
લેખનચૂર્ણોનું અંજન	૧૪૪
રાત આંધળાને રોગ દૂર થવાને	
લેખનચૂર્ણાંજન.....	૧૪૫
આંખને ખુજલી, કાચ ઢળેલા	
કે માતીયા ઇત્યાદિક રોગઉ	
લેખન ચૂર્ણાંજન.....	૧૪૪
સર્વે નેત્ર રોગ ઉપર મૃદુ ચૂ-	
ર્ણાંજન.....	૧૪
આંખોના સર્વે રોગોઉપર સૌ	
વીરાંજન.....	૧૪૫
આંખ આંજવાને સિસાની સળી	
નવી કરતા તે ઉપર આંધળોના પૂટે	
આપવાની રીત	૧૪૫
ઉપલી સળીનું અંજન કરેથી	
પરેહશુ.....	૧૪૬

	૫૪
આંખોમાં રોગ બાકી રહેવાથી	
નુકસાન થાય.....	૧૪૬
પ્રત્યાંજન ચૂર્ણ કરવાની રીત...	૧૪૬
સર્પિતું ઝેર દૂર થવાને આંખોમાં	
અંજન.....	૧૪૭
આંખોના રોગને હથેલીના સેક	
કરેથી રોગીને ફાયદો.....	૧૪૭
આંખોને શિતળ પાણી છીપ-	
વાથી રોગીને ફાયદો ...	૧૪૭
આં ગ્રંથનો ગૂઢાર્થ.....	૧૪૭
આ ગ્રંથ કરવાનું ધન.....	૧૪૮
કળિયુગમાં માણસોનું આયુષ	
અને બુદ્ધિ ટુંકી વિશે ખુલાસો.	૧૪૮
કમેવિપાક	૧૪૯
સંસકૃત, મરાઠી નામો અથવા	
બુળચુક રહેલીનો ગુજરાતી ખુ-	
લાસો; અગર જે વસ્તું ન	
મળે કે માફક ન આવે તેને	
બદલે ખીજી વસ્તું વાપરવાનો	
કોડો.....	૧૫૨

સારંગધર સંહિતા.

દોહરા.

- આરંભ થકી અંત લગિ, જો આ ગ્રંથ ભણાય ;
વિવિધ વ્યાધિ ઔષધતણો, અનુભવ ઉત્તમ થાય. ૧
- વૈદક શાસ્ત્રતણો અતિ, છે પ્રાચિન આ ગ્રંથ ;
શિષ્યતાં રનેહે સૂઝશે, પરમ સુખનો પંથ. ૨
- અવર જંતુ નિજ રોગનાં, ઔષધ શોધી શાર ;
નિજ તન રોગ રહિત કરે, એ આતુર્ય અપાર. ૩
- પણ માનવિ નિજ વ્યાધીનું, ઔષધ લહે ન લેશ ;
વણસાડે વપુ તે થકી, કોપે શી પરમેશ. ૪
- (માટે) સહુ સજ્જનને કારણે, કયો ગ્રંથ તૈયાર ;
વાંચી વિગતેથી પછી, શોધી તનમુખ સાર. ૫

ધી

અથ ઉત્તરસંકટ પ્રારંભઃ

અથ ત્રીજો ખંડ પ્રારંભ.

(સ્નેહપાનવિધિ.)

સ્નેહશ્વર્તુર્વિધઃ પ્રોક્તો ઘૃતં તૈલં વસા તથા । મઙ્ગા ચ તંપિવે-
ન્મર્ત્યઃ કિંચિદમ્યુદિતે રવૌ ॥ ૧ ॥

સ્નેહ પદાર્થ ચાર પ્રકારે થાય; તેમાં ધી, તેલ, ચરખી, હાડકાનું તેલ છે; માંસ સ્નેહથી આઠ ગુણુ ધીમાં વધારે છે. માંસની ચરખીને ગરમ કરેથી તેનું તેલ નિકળે, તેથી તેના ગુણુ તેલ જેવો થાય છે, તે સ્નેહ શાગીએ પીવું હોય તો, પરાક્રીએ સૂરજ ઉગવાની અગાઉ પીવું.

(સ્નેહ પદાર્થમાં સ્થાવર જંગમ બે ભેદ.)

સ્થાવરં જંગમં ચૈવ દ્વિયોનિઃ સ્નેહ ઉચ્યતે । તિલતૈલં સ્થાવરેષુ
જંગમેષુ ઘૃતં વરમ્ ॥ ૨ ॥

સ્થાવર એટલે સ્થિર કે ન ચાલતું; જંગમ એટલે ચાલતું એવી રીતે બે ભેદ છે. સ્થાવર પદાર્થોના સ્નેહ અનેક જાતનાં તેલ છે, તે આપ્તા શરીરના બાલે બાલ પસરે છે; તેમાં તલનું તેલ શ્રેષ્ઠ ગણવું. જંગમ પદાર્થોમાં ધી ઇત્યાદિક છે, તેમાં ધી શ્રેષ્ઠ છે. એવી રીતે બે ભેદ જુદા ગણવા.

(સ્નેહો, એકઠા કરેથી તેનાં નામ.)

દ્રામ્યાં ત્રિભિશ્વર્તુર્ભિસ્તૈર્યમકસ્ત્રિવૃતો મહાન્ ।

ધી અને તેલ બેઠ એકઠાં કરેથી તેને યમક કહે છે. ધી, તેલ, ચરખી, હાડકાનું તેલ; ચારે એકઠા થવાથી તેને ત્રિવૃત કહે છે. ધી, તેલ, ચરખી, હાડકાનું તેલ; ચારે એકઠા થવાથી તેને મહાન કહે છે. એવી રીતે ત્રણ નામોના ભેદ છે.

(સ્નેહ પીવાનો નિયમ.)

પિબેત્ વ્યહં ચતુરહં પંચાહં ષડહં તથા ॥ ૩ ॥

રોગ દૂર થવાને ધીની માત્રા ત્રણ દિવસ પીવી; તેલ ચાર દિવસ; ચરખીનું સ્નેહ પાંચ દિવસ; હાડકાનું તેલ છ દિવસ સુધી પીવું.

(સ્નેહ, પીધાથી કેટલા દિવસે ખોરાક કે હારસરખો થાયછે.)

સપ્તરાત્રાત્ પરં સ્નેહઃ સાત્મીભવતિ સેવિતઃ ।

હરએક રોગ ઉપર સાત દિવસ ઉપરાંત ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી આહાર કે ખોરાક ખરાબર ગણાય, પછી તેના ગુણ અવગુણ કહપણ ન જણાય.

(સ્નેહોની માત્રા.)

દોષકાલાભિવચસાં બલં દૃષ્ટ્વા પ્રયોજયેત્ ॥ ૪ ॥ હીનાં ચ મધ્યમાં જ્યેષ્ઠાં માત્રાં સ્નેહસ્ય બુદ્ધિમાન્ ।

વાયુ ઇત્યાદિક રોગો, કાળ, અગ્નિ, ઉષ્મર, વેળા, સર્વેનું બળ ઇત્યાદિક જોઈ; ધી તેલ, ઇત્યાદિક પીવાને હીનમાત્રા, એટલે બે તોલા; તેને અલ્પા કહેછે. મધ્યમ એટલે ત્રણ તોલા; જ્યેષ્ઠ એટલે ચાર તોલા; તેમાંથી રોગીની શક્તિ અને ઉપલો વિચાર જોઈ લખેલા વજન પીવું.

(સ્નેહોનું વજન છોડી પીધાથી નવા રોગો થાયછે.)

અમાત્રયા તથા કાલે મિથ્યાઽહારવિહારતઃ ॥ ૫ ॥ સ્નેહઃ કરોતિ શોફાર્શસ્તંદ્રાનિદ્રાવિસાંજીતાઃ ।

ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવાનું વજન ઉપર કહેલું છે. તે છતાં ઓછું અથવા વધારે પીવાનો વખત છોડી કાલવુ વખતે પીધાથી; મિથ્યાહાર એટલે કે વખતે પીધાથી; કે પોતાની સ્થિતિને જે પદાર્થ ભાવતા નથી તે પદાર્થ પીધાથી; દેશ રત વિરૂદ્ધ પદાર્થ, વેળા વિરૂદ્ધ પદાર્થ; સંયોગ કે અળવણીમાં વિરૂદ્ધ પદાર્થ; તેને મિથ્યાહાર કહેછે. સ્નેહ પદાર્થને ઉલટી રીતે પીધાથી; સોઝો, શૂળ, હર્ષ, કોઠાની મંદાગ્નિ ઇત્યાદિક રોગ થાય; આંખો ઉપર આંખ પડી અતિશે નિદ્રા આવે; અને અતિજન થાય.

(સ્નેહ પદાર્થની માત્રા કેટલી આપવી તેનો નિયમ.)

દેવા દીપ્તાગ્રયે માત્રા સ્નેહસ્ય પલસંમિતા ॥ ૬ ॥ મધ્યમાય ત્રિ-
કર્ષા સ્યાજ્જઘન્યા યદ્વિકાર્ષિકી ।

જે માણસના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ છે, તેને ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ
આર તોલા દરેક વખતે આપવી; જેના કોઠાની અગ્નિ મધ્યમ હોય તેને ત્રણ
તોલા આપવી; જેની મંદ અગ્નિ હોય તેને બે તોલા સુધી માત્રા આપવી.

(સ્નેહોની માત્રાનાં ત્રણ પ્રકારે નામ થાયછે.)

અથવા સ્નેહમાત્રાઃ સ્યુસ્તિસ્ત્રોન્યાઃ સર્વસંમતાઃ ॥ ૭ ॥ અહોરા-
ત્રેણ મહતી જીર્યત્યાહ્નિ તુ મધ્યમા । જીર્યત્યલ્પા દિનાર્ધેન સા વિજ્ઞેયા
મુખાવહા ॥ ૮ ॥

સર્વે કપિઓએ કબ્બલ રાખેલું છે. કે ધી ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવાની મા-
ત્રા ત્રણ પ્રકારે થાય છે; તેની વિગત નીચે લખેલી છે. જે માત્રા ચોવીસ
કલાકે પાચન થાય છે, તેને મહતી કહેછે; તેનું વજન આર તોલા જાણવું.
જે માત્રા આર કલાકે પાચન થાયછે, તેને મધ્યમા કહેછે; તે ત્રણ
તોલાની જાણવી. જે માત્રા છ કલાકે પાચન થાયછે, તેને અલ્પા કહેછે;
તે બે તોલાની જાણવી.

(અલ્પાદિ માત્રાનો ગુણ.)

અલ્પા સ્યાદીપની વૃષ્ટ્યા સ્વલ્પદોષેષુ પૂજિતા । મધ્યમા સ્નેહની
જ્ઞેયા વૃંહણી ભ્રમહારિણી ॥ ૯ ॥ જ્યેષ્ઠા કુષ્ઠાવિષોન્માદગ્રહાપસ્માર-
નાશિની ।

ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવામાં બે તોલા વજનની અલ્પ માત્રાથી કો-
ઠાની જ્વરાગ્નિ ઉધ્ધરી, સ્ત્રીસંગ વિષે ઇચ્છા થાય; અને વાતાદિક રોગો-
નો અલ્પ કે થોડો કોપ હોય તો દૂર થાય. ત્રણ તોલાની મધ્યમ માત્રા
છે. તેથી શરીરને પુષ્ટ કરી, ધાતુની વૃદ્ધિ કરે અને ભ્રમણતાને દૂર કરે.
આર તોલાની જ્યેષ્ઠ માત્રા છે, તેથી શરીર સડો કે કુષ્ઠ રોગ, પેટના રોગ,
ઝેરી વસ્તુ આધાનો વિષદોષ, જન્માદ રોગ, ભૂતાદિ ગ્રહ રોગ, ફફડાનો
અપરમાર રોગ દૂર થાય.

(રોગીને માટે સ્નેહ સાથે અનુપાન.)

કેવલં પૈત્તિકે સર્પિર્વાતિકે લવણાન્વિતમ્ ॥ ૧૦ ॥ વેયં બહુકફે
વાપિ વ્યોષક્ષારસમન્વિતમ્ ।

પિત્તોના ટ્રાપ હોયતો, એકલું ધી પીવું, વાયુના ટ્રાપ હોયતો, ધીમાં
સિંધાલુણ મેળવીને પીવું; કફનો અતિથે ટ્રાપ હોયતો, ધીમાં બોષ
એટલે સુંક, મશ, પિપરનું ચૂર્ણ અથવા જવપ્પાર મેળવીને આપવું.

(કેટલા રોગીને ધી સ્નેહ આપવાથી ફાયદો થાય.)

રુક્ષસતવિષાર્તાનાં વાતપિત્તવિકારિણામ્ ॥ ૧૧ ॥ હીનમેધાસ્મૃતી-
નાંચ સર્પિઃ પાનં પ્રશસ્યતે ।

શરીરે નિશ્ચતજ કે રૂક્ષ, ઉરઃક્ષતરોગી, વિષદોષ; ઇત્યાદિક રોગથી
જેવું શરીર પીડાવું હોય અથવા જે માણસને વાયુપિત્તનો વિકાર હોય;
જેની ધારણરૂપ તથા સ્મરણરૂપ પુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ હોય; એટલા રોગીને
ધીનું સ્નેહ ઉપર લખેલા વચ્ચે આપવું.

(કેટલા રોગીને તેલ સ્નેહ આપવાથી ફાયદો થાય.)

કૃમિકોષ્ઠાનિલાવિષ્ઠાઃ પ્રવૃદ્ધકફમેદસઃ ॥ ૧૨ ॥ પિબેયુસ્તૈલ-
સાત્મ્યાય તૈલં દીપ્તાગ્રચસ્તુ યે ।

પેટમાં કૃમીના જીવડા કે જંતવિકાર જેને હોય; વાયુ કોષ્ઠથી જેવું
શરીર બ્યાપેલું હોય; કફ જેનો પ્રવૃદ્ધ થઈ કે બગડી મેદ થયેલો હોય;
એવા માણસે તેલ પીવું, પણ તેલ સ્નેહ જેને ભાવવું હોય તેણે, અને
જેના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તેણેજ પીવું.

(કેટલાક રોગીને માંસ સ્નેહ આપવાથી ફાયદો થાય.)

વ્યાયામકર્ષિતાઃ શુષ્કરેતોરક્ત્તા મહારુજઃ ॥ ૧૩ ॥ મહાગ્નિમારુતપ્રા-
ણા વસાયોગ્યા નરાઃ સ્મૃતાઃ ।

મદ્યપુદ્ધ, કુર્સ્તી, તીરકાંમદા એવે ઇત્યાદિ અતિથે મહેનતથી શરીરે
રોગ થયો હોય તેને, જેવું શરીર અતિશે ક્ષીણ કે ધસાઈ ગયેલું હોય
તેને; જેના શરીરમાં ધાતુ અને લોહી અતિથે વધીને તથા વેદના થતી
હોય તેને; જેના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય; શરીરમાં વાયુ જેમ ફરવો

જોષ્યે તેવી રીતે બળવાન વાયુ કરતો હોય તો, કોઠાની અગ્નિને સામેલ થઈ, અન્નાદિક ખોરાકનું પાચન કરેછે; કોઠાની અગ્નિને તે વાયુ, શક્તિ આપનાર છે; માટે જેવી રીતે જોષ્યે તેવી રીતે શરીરને મદત કરતો હોય તો, તેવા રોગીને માંસનો સ્નેહ કાયદો કરેછે.

(કેટલા રોગીને હાડકાનું તેલ આપવાથી કાયદો થાય.)

કૂરાશયાઃ ક્લેશસહા વ્યતાર્તા દીપ્તવન્હયઃ ॥ ૧૪ ॥ મજાનં ચ પિબેયુસ્તે સર્પિર્વા સર્વતોહિતમ્ ।

જેના કોઠો દુષ્ટ થયેલો હોય; દુઃખ સહનારો માણસ, વાયુરોગથી પીડાતો માણસ, જેના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય. તેવા રોગીએ હાડકાનું તેલ અથવા ધી સ્નેહ પીવું; તેથી શરીરના રોગને કાયદો થાય.

(સ્નેહ પીવાનો વખત.)

શીતકાલે દિવા સ્નેહમુષ્ણકાલે પિબેન્નિશિ ॥ ૧૫ ॥ વાતપિત્તાધિકે રાત્રી વાતશ્લેષ્માધિકે દિવા ।

શીમાલાની ઋતુમાં અથવા શીતળતામાં ધી, તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ દિવસે પીવું; ઉનાળામાં અથવા ગરમીના વખતે તથા વાયુ અને પિત્તકોષણનું બળ અતિશે હોય તો રાત્રે પીવું. કદ વાયુનો કોષ બળવાન હોયતો દિવસે પીવું.

(સ્નેહનો મુકવાનાં સ્થાનો.)

નાસ્યાશ્ચ્યંજનગંઢૂષમૂર્ધકર્ણાક્ષિતર્પણે ॥ ૧૬ ॥ તૈલં ઘૃતં વા યંજીત દૃષ્ટ્વા દોષબલાબલમ્ ।

નાકમાં મુકવાનું સ્થાન, શરીરે મદન કરવાનું, કોઠાના કરવાનું, મસ્તકે ધસવાનું, કાનમાં મુકવાનું, આંખની તૃપ્તિ કરવાને અંજન કરવાનું સ્થાન; એટલા સ્થાને વાયુ ઇત્યાદિક રોગનો કોષ અને તેનું બળ જોઈ ઉપલા સ્થાને તેલ અથવા ધી નાંખવા કે મુકવાનો નેમ રાખવો.

(સ્નેહનો ઉપયોગ કીધા જહી જુદા જુદા અનુપાનો.)

ઘૃતે કોણજલં પેયં તૈલે યૂષઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૭ ॥ વસામજ્જોઃ પિબેન્મંડમનુપાનં સુસ્વાદુહમ્ ।

ધી, ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધાપછી, તેઉપર હુકાયલું કે ગરમ પાણી પીવું, તેજાદિક સ્નેહ પીધા પછી, તેઉપર અનાજની કાંજ પીવી; માંસ સ્નેહ અથવા હાડકાનું તેજ પીધા પછી, ખાફેલ ચોખાનું પાણી કે ઓશામણ પીવું. એવી રીતે અનુપાન કરેથી રોગીને ફાયદો થાય.

(ખાફેલા ચોખા કે ભાત સાથે ધી તેજ ઇત્યાદિક સ્નેહ ખાવાનો નિયમ.)

સ્નેહદ્વિષઃ શિશૂન વૃદ્ધાન્ સુકુમારાન્કૃશાનપિ ॥ ૧૮ ॥ વૃષ્ણા તુરાનુષ્ણકાલે સહ ભક્તેન પાયયેત્ ।

ધી તેજ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવાને જે માણસને અભાવ હોય, ખાળક, વૃદ્ધ, નાશ્વિક માણસ, તૃષા કે પિયાસથી પીડાતો માણસ; તેવા રોગીને અપોરે ઉભણ વખતે ખાફેલા ચોખા કે ભાતની સાથે; ધી તેજ ઇત્યાદિક સ્નેહ ઉપર લખેલા વજન મેળવી ખવાડવું.

(લાપરી ખાધાથી સ્નેહ જેવો ફાયદો થાય છે તે.)

મર્ષિષ્મતી बहुतिला यवागूः स्वल्पतंदुला ॥ ૧૯ ॥ સુલોષ્ણા મેઘ્ય-માના તું મદ્યઃ સ્નેહનકારિણી ।

તજ, ચોખા કુટીને. ધી, અને પાણીમાં ખાટી તેની લાપરી કરવી; તેને યવાગૂ કહેછે. તે ઉફ ભરેલા ખાધાથી તૂર્ત તેની ધાતુ અંધાય છે.

(ધારોભણ દુધમાંથી તૂર્ત ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે.)

शर्कराचूर्णमभृष्टे दोहनस्थे घृते तु गाम् ॥ ૨૦ ॥ દુગ્ધવા ક્ષીરં પિબેદુષ્ણં મદ્યઃ સ્નેહનમુચ્યતે ।

ખડીશાકરતું ચૂર્ણુ ધીમાં નાખી, થોડુંક ગરમ કરીને દુધ દોહવાના વાસણમાં નાંખવું; પછી તે વાસણમાં ગાયતું દુધ દોહી, તેજ વખતે ગરમાગરમ પીવું. તેથી તેજ વખતે શરીરમાં ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે.

(સ્નેહ પદાર્થ નહી જરવાથી અજીર્ણ વિકાર.)

મિથ્યાચારાદ્વહ્તવાદ્વા यस્ય સ્નેહો ન જીર્યતિ ॥ ૨૧ ॥ વિષ્ટમ્ય વા-પિ જીર્યત વારિણોષ્ણેન વામયેત્ ।

ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધા પછી, વ્યાયામાદિક એટલે મહેનત ન થવાથી, તથા કક્ષર્તા પદાર્થ આવામાં આવેથી, પીધેલો સ્નેહ જરે નહિ તો, અતિથે પીવામાં આવેથી જરે નહિ તો, મળમૂત્રના અટકાવેથી જરેલું ન હોય તો ; તવા માણસને ગરમ પાણી અતિથે પીવડાવી ઉલટી કરાવવી, તેથી અજીર્ણનો વિકાર દૂર થાય.

(સ્નેહાદિકથી બીજી રીતે અજીર્ણનો વિકાર.)

સ્નેહસ્યાજીર્ણશંકાયાં પિબેદુષ્ણોદકં નરઃ ॥ ૨૨ ॥ તેનોદ્રારો અબેચ્છુદ્ધો મક્તં પ્રતિ રુચિસ્તથા ।

ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી અજીર્ણ થયું તો, તેઉપર ગરમ પાણી અતિથે પાવું. તેથી કરીને શુદ્ધ સારો ઓડકાર આવી અન્નાદિક ખોરાક ખાવાની ઇચ્છા થાયતો અજીર્ણ દૂર થયેલું જાણવું.

(સ્નેહ પીધાથી પિત્તનો કોપ થઈ, તૃષા વધેથી ઉપાય.)

સ્નેહેન પૈત્તિકસ્યાગ્નિર્યદા તીક્ષ્ણતરીકૃતઃ ॥ ૨૩ ॥ તદાઽસ્યોદીરયેત્તૃષ્ણાં વિપમાં તસ્ય પાયયેત્ । શીતં જલં વામયેચ્ચ પિપાસા તેન શામ્યતિ ॥ ૨૪ ॥

જે માણસની પ્રથમ પિત્ત પ્રકૃતિ હોય, તવા માણસે ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી, તેના કોઠાની અગ્નિ તીક્ષ્ણ થઈ પિત્તનો કોપ થાય, પાણીનો શોષ કે તૃષા અતિથે વધે, તેનું શમન કરવાને શીતળ કે ઠંડું પાણી અતિથે પાવું, અને ઉલટી કરાવવી.

(જે માણસને સ્નેહ પીવાથી ફાયદો ન થાય તે.)

અજીર્ણી વર્જયેત્સ્નેહમુદરી તરુણજ્વરી । દુર્બલો રોચકી સ્થૂલો મૂર્છાર્તો મદપીડિતઃ ॥ ૨૫ ॥ દત્તબસ્તિર્વિરક્તશ્ચ વાંતિવૃષ્ણાસમાન્વિતઃ । અકાલપ્રસવા નારી દુર્દિને ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અજીર્ણના રોગને, પેટનો રોગ, જુવાન માણસને, જેને તાવનો રોગ પકડેલો ન હોય તેને, દુર્બળ કે નબળા માણસને, અવઠણ કે શરીર જાડાયલાને, જેનું શરીર અતિથે ભારી કે મોટું હોય તેને, જેને મૂર્છા આવતી હોય તેને, મધ્યી શરીર પીડાતાને, અસ્તિકર્મ કરેલા મા-

હોસને, જોને હાલ થતા હોય તેને, ઉભટી થતી હોય તેને, પાણીના અ-
તિથે શોષ કે તૃષા લાગતી હોય તેને, બાળકનો જન્મ અપુરે આપનાર
શ્રીને; ઉપર બબેલા રોગોને ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહપાન કરાવવું નહીં;
અને જો દિવસે વાદળાં ઘેરાયલાં હોય તે દિવસે પણ હરએકે પીવું નહીં.

(કેટલા રોગોને સ્નેહ પીધાથી ફાયદો થાય.)

સ્વેદ્ય સંશોધ્ય મદ્યસ્ત્રીવ્યાયામાસક્તચિત્તકાઃ । વૃદ્ધાબાલાઃ કૃશા
રૂક્ષાઃ ક્ષીણાસ્ત્રાઃ ક્ષીણરેતસઃ ॥ ૨૭ ॥ વાતાતિતિમિરાર્તા યે તેષાં સ્ને-
હમનુત્તમમ્ ।

આપડોથી જો રોગોના શરીરનો પરસેવો કહાડેલો હોય તેવા
માણસે; જીલામ કે રેચક આપડોથી શરીરનું શોષન કરેલા માણસે;
ઠાક પીનાર માણસે; સ્ત્રીઓએ; મેહનતથી થાકેલા માણસે; ચિંતામાં પડેલા
માણસે; વૃદ્ધ કે જર્ઘ્ન માણસે; બાળકને; કૃશ કે તવાયલાને; રૂક્ષ કે તેજ-
હિણ માણસે; જોના શરીરનું લોહી ઘટીને ક્ષીણ થયેલું હોય; જેની ધાતુ
ક્ષીણ થયેલી; વાયુકોપથી પીડાયેલો; તિબિર રોગથી પીડાયેલો; એવી
રીતના રોગોને ધી ઇત્યાદિક પીધાથી ફાયદો થાય.

(સ્નેહ પીધાથી તેજવાન થવાનાં લક્ષણો.)

વાતાનુલોમ્યં દીપ્તોગ્નિર્વચઃ સ્નિગ્ધમસંહતમ્ ॥ ૨૮ ॥ મૃદુ સ્નિ-
ગ્ધાંગતા ગ્લાનિઃ સ્નેહાવેગોય લાઘવમ્ । વિમલેન્દ્રિયતા સમ્યક્ સ્નિ-
ગ્ધે રુક્ષે વિપર્યયઃ ॥ ૨૯ ॥

ધી ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી, શરીરનું રૂક્ષ કે તેજહીણપણું જાય;
તેજવાન કે સુંવાળુ શરીર થવાથી તેનાં લક્ષણ; વાયુ શરીરમાં સારી રીતે
ફેર, કોઠાની અગ્નિ ખૂલી પ્રદીપ્ત થાય; મળમૂત્ર શુદ્ધ થઈ છૂટે; શરીર
નર્માસ છતાં તેજવાન થાય; દુર્બળતા જઈ પુષ્ટ થાય; ધી ઇત્યાદિક સ્નેહ
પીધાથી શરીરમાં રોગનો ઉપદ્રવ ન થાય; શરીર હલકું લાગે; ઇન્દ્રિયો
નિર્મળ થાય. એ પ્રમાણે ફાયદો થવાનાં લક્ષણો જાણવા. અને રૂક્ષ કે
તેજહીણ માણસોને ઉપલા લક્ષણોથી ઉલટા જાણવા; તેનો અર્થ એવો
છે કે ધી ઇત્યાદિક પીધાથી રૂક્ષ કે ભસ્મરોગી, એટલે હરએકે વરણ આધા
પછી તે ઓરાક બળીને તેના શરીરે તેની તેજ ન આવે, તેવા રોગોને
ઉપલા લક્ષણોથી ઉલટા થાયછે.

(સ્નેહપાન અતિશે પીધાથી થવું કુઃખ.)

મક્તદ્વેષો મુખંસ્ત્રાવી ગુદે દાહઃ પ્રવાહિકા । તંદ્રાડતિસારઃ પાંદુ-
ત્વં ંશઃ સ્તિગ્ધસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

જે માણસે, ધી ઇત્યાદિક સ્નેહ અતિશે પીધાથી, તેને અન્નાદિ
ખોરાક ખાવાને કંટાળો આવે; મુખેથી લાળ ગળે; આંકાને રસ્તે ગરમી
જણાય; આંકો પાતળો અને ભસરો થાય; આંખે અંધારા કે આંખ પડે;
અતિસારનો આંકો થાય; શરીર પીળા રંગે થાય, એવી રીતનાં લક્ષણો થાય.

(રક્ષ કે તેજહીણ માણસને સુવાણુ કરવું; અતિશે સુવાળાને
તેજહીણ કરવાનો ઉપાય.)

રુક્ષસ્ય સ્નેહનં સ્નેહૈરતિસ્તિગ્ધસ્ય રુક્ષણમ્ । શ્યામાકચણકાદૈશ્વ
તક્રપિણ્યાકસક્તુભિઃ ॥ ૩૧ ॥

. રક્ષ કે તેજહીણ માણસને સ્નિગ્ધ પદાર્થમાં, માખણ કહાડ્યાવિના
છાસનો મઢો, તલની ચટણી, જવનો સત્ત્વ મેળવીને પીધાથી; સ્નિગ્ધ કે
તેજવાન થાય. અને અતિશે સ્નિગ્ધ કે તેજવાનને તેજહીણ કે રક્ષ કરવાનો
ચણા, શમો, શમળુ અનાજ કે કઠોળ ઇત્યાદિક ખાધાથી રક્ષ થાય.

(સ્નેહ પદાર્થ પીધાથી પ્રકૃતિ કહેલી થાય છે)

દીપ્તાગ્નિઃ શુદ્ધકોષ્ઠશ્ચ પુષ્ટધાતુર્જિતેન્દ્રિયઃ । નિર્જરો બલવ-
ર્ણાભ્યઃ સ્નેહસેવી ભવેન્નરઃ ॥ ૩૨ ॥

ધી ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી; ટોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય; કોઠો
શુદ્ધ રહે; શરીરમાં રસાદિક ધાતુની વૃદ્ધિ થાય; તે માણસ જિતેન્દ્રિય થાય;
જરો કે ઘડપણની શરીરે કરચલી ન પડે; બળ અને કાંતિસહિત રહે છે.

(સ્નેહપાનની વેળાએ પરહેજના પદાર્થો.)

સ્નેહવ્યાયામસંશીતવેગાઘાતપ્રજાગરાન્ । દિવાસ્વપ્નભિષ્પંદિ રુ-
ક્ષાન્નં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૩૩ ॥

સ્નેહ પદાર્થ પીનાર માણસે, અતિશે શીતળ અને કઠ્કર્તા પદાર્થ,
તથા રક્ષ અનાજ કે કઠોળ ખાવા નહિ; અતિશે મેહનત કે અમર્ષાદ,
મળમૂત્રાદિકનો અટકાવ, રાત્રે જાગરણ, દિવસે નિદ્રા કરવી નહી.

અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ પ્રારંભઃ

અથ બીજો અધ્યાય પ્રારંભ.

(સ્નેહપાન કીધા પછી, પરસેવો કહાડવાની વિધિનો ભેદ.)

સ્વેદશ્રુતવિધઃ પ્રોક્તસ્તાપોન્મૌ સ્વેદસંક્ષિતૌ । ઉપનાહો દ્રવઃ
સ્વેદઃ સર્વે વાતાર્તિહારિણઃ ॥ ૩૪ ॥

આર પ્રકારે પરસેવો કહાડવાની રીત છે, તેના નામો—તાપ, જીમા
એમ્મોને સ્વેદ એ નામ છે; ઉપનાહ, દ્રવસ્વેદ; એવી રીતે આરે નામ જાણવાં.

(પરસેવાના વિશેષ કામો.)

સ્વેદૌ તાપોન્મજૌ પ્રાયઃ શ્લેષ્મઘ્નૌ સમુદીરિતૌ । ઉપનાહસ્તુ
વાતઘ્નઃ પિત્તસંગે દ્રવો મતઃ ॥ ૩૫ ॥

૨ી ઇત્યાદિકની પોટલી કે છટ તપાવી, શરીરને થેક કરી, પરસેવો ક-
હાડવો; તેને તાપ કહે છે. તે શ્લેષ્મ ઘન છે. હરએક ઓષડને પાણીમાં
ઉકાલી, તેના બફારો આપીને પરસેવો કહાડે છે; તેને જીમા કહે છે. જાપ-
ના બેઉ પરસેવાની રીત, ઘણું કરીને શરીરના કફનો નાશ કરનાર છે.
હરએક ગાંઠ કે ગોડ અથવા રોગ ઉપર ઓષડોની પીંડી, પોટીસ ઇત્યાદિક
અનાજ પકાવી ઝીણા કપડામાં કે પાંત્રામાં વીટાળી રોગ ઉપર બાંધી, પરસેવો
કહાડવાને સ્વેદ કહે છે. તે વાતઘ્ન કે વાયુનો નાશકર્તા છે. ઓષડોની રાખ
કાંજ કે ઉકાલો પીવાથી, પરસેવો નિકળે તેને ઉપનાહદ્રવસ્વેદ કહે છે. તે
પિત્ત વાયુનો નાશકર્તા છે.

(વાયુકોપના બળેથી મધ્ય બીજો ઉપાય.)

મહાબલે મહાવ્યાધૌ શીતે સ્વેદો મહાન્ સ્મૃતઃ । દુર્બલે દુર્બલસ્વેદો
મધ્યે મધ્યતમોઃ મતઃ ॥ ૩૬ ॥

જેના શરીરમાં વાયુનો કોપ, અતિથે બળવાન થયેલો હોય, તેના શ-
રીરમાંથી પરસેવો અતિથે કહાડવો; અને હલકો રોગ હોય તો થોડોક
કહાડવો. મધ્યમ કોપ હોય તો મધ્યમ પરસેવો કહાડવો.

(રોગનું બળ વિશેષ થયાથી પરસેવાનો સખ્ત ઉપાય.)

બલાસે રુક્ષણઃ સ્વેદો રુક્ષઃ સ્તિગ્ધઃ કફાનિલે । કફમેદાદૃતે વાતે
કોષ્ણગેહે રવેઃ કરાન્ ॥ ૩૭ ॥ નિયુદ્ધં માર્ગગમનં ગુરુપ્રાવરણં ધ્રુવમ્ ।
ચિંતાવ્યાયામભારાંશ્ચ સેવેતામયમુક્તયે ॥ ૩૮ ॥

કફનો કોપ હોયતો, રુક્ષ પદાર્થ ખવાડી અને ઓષડોનો ખફારો
આપી; શરીરનો પરસેવો કહાડવો. કફવાયુનો કોપ હોયતો, સ્તિગ્ધ અને
રુક્ષ એ બેઉ પદાર્થ મળવીને પરસેવો કહાડવો; એટલે થી માખણ ઇત્યાદિક
સ્નેહ પીવું; અને રેતી ઇત્યાદિકથી શરીરને થકી પરસેવો કહાડવો; ઉપલા
ઉપાયને તાપ કહેછે. કફમેદાસહિત વાયુનો કોપ હોયતો, જે ધરમાં અતિશે
ગરમી થતી હોય, તે જગ્યાએ રોગીએ બેસીને શરીર સહેવાય તેટલી
થોડી થોડી ગરમી લેવી; અને સૂર્યના તડકે બેસવું; કુસ્તી રમવી; થોડું
આહવાનું; કામળી કે ધામળી ઇત્યાદિક ગરમ કાપડ શરીર ઉપર લેવું, ભજન
કીર્તન કરવું. કામ વિના બેસવું નહિ, થોડી થોડી મેહનત કરવી, શરીર
ઉપર થોડોક ભાર કે બોજો ઉપાડવો, લંબાણુ નોરથી ચાલીજવું. ઉપલા
ઉપાય પરસેવો નિકળવાને કરવા. તેથી કફ મેદાસહિત વાયુનો રોગ દૂર થાય.

(જે રોગીના પ્રથમ પરસેવો કહાડવાની જરૂર.)

યેષાં નસ્યં વિઘાતવ્યં વસ્તિશ્રાપિ હિ દોહિનામ્ । શોધનીયાશ્ચ
યે કેચિત્પૂર્વં સ્વેદ્યાશ્ચ તે મતાઃ ॥ ૩૯ ॥

નરમ કુર્મેવિષે જે યોગ્ય, એટલે નાકમાં ઓષડો નાખીને બળગમ
કહાડવો, કે છીંકો લાવવાનો ઉપાય કરવા લાયક. અસ્તિકુર્મેવિષે જે યોગ્ય;
એટલે ઝાડા માર્ગે ઓષડોની પિચકારી, કે છાલક મારીને પરસેવો
કહાડવા લાયક. ઢાળના ઓષડો આપવાવિષે જે યોગ્ય; એટલે જે
રોગીને ઝાડા કરાવી પરસેવો કહાડવા લાયક. એટલા રોગીને પ્રથમ
પરસેવો કહાડી પછી ઉપલા ઉપાય કરવા.

સ્વેદ્યાઃ પૂર્વં ત્રયોપીહ ભગંદર્યર્શસી તથા । આશ્મર્યાં ચાતુરો
જંતઃ શમયેચ્છત્રકર્મણા ॥ ૪૦ ॥

જે માણસોને ભગંદર રોગ કે હર્શ હોય અથવા પથરીનો આશ્મરી

રોગે પીડાતા હોય; એવી રીતે ગ્રણ્ય પ્રકારના રોગીના શરીરનો, પરસેવો પ્રથમ કાઢીને પછી સસ્ત્રકર્મથી, રોગગ્રી સક્ષાધ કે વાડકાપ કરવું.

(કેટલા રોગીના શરીરનો પરસેવો પાછલથી કાઢવો.)

પશ્ચાત્સ્વેદ્યાગતે શલ્યે મૂઢગર્ભગદે તથા । કાલે પ્રજાતા કાલે
વા પશ્ચાત્સ્વેદ્યા નિતંબિની ॥ ૪૧ ॥

જે સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભની ગાંઠ સુકાયલી હોય; તે પડ્યા પછી અથવા મૂઢ ગર્ભો પડ્યા પછી; તથા કોઈને નવ મહિના પછી, અથવા તેની અગાઉ બાળકનો જન્મ આપ્યાથી; તેવી સ્ત્રીઓને અડકાવ આપ્યા પછી પરસેવો કાઢવો.

(પરસેવો કેળવી રીતે અને કેળવી જગ્યાએ કાઢવો.)

સર્વાન્સ્વેદાન્નિવાતે ચ જીર્ણાહારે ચ કારયેત્ ।

પાછળ બપેલા ચાર પ્રકારે પરસેવો કહાડવાની રીત છે. તેમાં હૃદ-એક માણસે બાધેલા ખોરાકનું પાચન થવા પછી; જે જગ્યાએ વાયુનો પ્રવેશ મૂઢલ ન થતો હોય, તે જગ્યાએ કાઢવો.

(પરસેવો કહાડવાથી કેટલા માર્ગોએ રોગ દૂર થાય છે.)

સ્વેદાદ્વાતાસ્થિતા દોષાઃ સ્વેદસ્વિન્નસ્ય દેહિનઃ ॥ ૪૨ ॥ દ્રવત્વં
માપ્ય કોષ્ટાંતર્ગતા યાંતિ વિરેકતામ્ ।

ઓપડોથી માણસના શરીરનો પરસેવો કાઢવા પછી, ગ્રહોટા વા-સણમાં તેલ ભરી; તેમાં તે માણસને બેસાડવો, તેમાંનું તેલ બેથનારની ડીથી ચાર આંગળ ઉચું ચઢે તેટલું ભરવું જોઈએ; તેમ કીધાથી કા-ઠામાં તેલનો પ્રવેશ થઈ, તેના શરીરના વાતાદિક ગ્રણે રોગ; જે રસાદિ-સાતે ધાતુમાં ભરાયેલા હોય છે; તેને પાતળો કરી આડામાર્ગે ઢાળ થઈ બહાર પડે છે.

(પરસેવો કાઢવા પછી ઢાળ થવાની પ્રીક્ષા.)

સ્વિદ્યમાનશરીરસ્ય હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ॥ ૪૩ ॥ સ્નેહામ્યક્ત
શરીરસ્ય શીતૈરાચ્છાદ્ય ચક્ષુષી ।

માણસનો પરસેવો કાઢવાથી, તેના પેટમાંનો રાગ પાતળો થઈ, આડામાર્ગે ઢાળ થવા પછી, પાણીમાં સુખડને ધસી તેની છાતીએ તેના

લેપ કરવો; તથા તેના શરીરે સુખાકારી થાય. જે માણસને તલમાં ખે-
સાડેથી, તેના શરીરને રાત્ર પાતળો થઈ, ગ્રાહમાર્ગે ઢાળ થવાથી તેની
આંખોને કમળપુલ અથવા કેળના પાંજાની શીતળતા કરવી, તે થ'ડક
કરેથી શરીરની ગ્લાનિ દૂર થઈ પ્રકૃતિ સ્થિર થાય.

(કેટલા રોગીને પરસેવો નહી કાઢવો તે.)

અજીર્ણી દુર્બલો મેહી ક્ષતક્ષીણી પિપાસિત : ॥૪૪॥ અતિસારી
રક્તપિત્તી પાંડુરોગી તથોદરી । મદાત્તો ગર્ભિણી ચૈવ નહિ સ્વેદ્યા
વિજાનતા ॥ ૪૫ ॥ જ્ઞતાનપિ મૃદુસ્વેદૈઃ સ્વેદસાધ્યાનુપાચરેત્ ।

જે માણસને અજીર્ણ રોગ, દુર્બળ, પરમો, ઉરક્ષત હવાનો, જેને
અતિથે પાણીની પ્યાસ કે તૃષ્ણા, અતિસાર, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, પેટનો
ઉદરરોગ, કેફનો મદરોગ, ગર્ભવાન સ્ત્રી; એટલા રોગીને પરસેવો કદા-
એ નહી. વખતે તેના રોગીને પરસેવો કાઢવાની જરૂર પડે તો હલકો
ઉપાય કરી થોડોક કાઢવો.

(અહીં પરસેવો કાઢવાની જગ્યા.)

મૃદુસ્વેદં પ્રચુંજીત તથા હન્મુષ્કદટ્ટિષુ ॥ ૪૬ ॥

છાતી, અંડ અને આંખો ઉપર ગરમ પાણી'છાંટીને પરસેવો કાઢવો,
તેને મૃદુ કહે છે.

(અતિરો પરસેવો નિકળવાથી નવા દુઃખ.)

અતિસ્વેદાત્સંધિપીડા દાહસ્વપ્ના ક્ષમો ભ્રમઃ । પિત્તાસૃક્ પિટિ-
કાકોપસ્તત્ર શીતૈરુપાચરેત્ ॥ ૪૭ ॥

• શરીરમાંથી અતિથે પરસેવો કાઢવાથી, સર્વે સાંધાઓને દુઃખાવો,
દાહ, તૃષ્ણા, ગ્લાનિ, નયનાઇ, ભ્રમતા, લોહી ઉકાળાનો રક્તપિત્ત, એટલા
રોગ થાય; અને શરીર ઉપર ફેડલીઓ ઉત્પન્ન થાય; તેનું શમન કર-
વાને શીતળ કે ઠંડકની ઉપાય કરવા.

(ચાર પ્રકારે પરસેવો કાઢવાની રીત છે, તેમાં ત્રણ
સંજ્ઞકનાં લક્ષણ.)

તેષુ તપામિધઃ સ્વેદો વાલુકાવસ્ત્રપાણિભિઃ । કપાલકંઢકાંગારૈ-
ર્યથાયોગ્યં પ્રજાયતે ॥ ૪૮ ॥

આર પ્રકારે પરસેવો કાઢવાની રીત છે, તેમાં એક તાપ નામ છે; તે રેતીનો, ઇટરડીનો, હાથનો, ઠીકરાનો, કપડાનો દડાનો, અંગારાનો; એટલામાંથી હરએકને તપાવી શેકવું. રેતી ઇત્યાદિકમાં જોડલી જમાં શકિત હોય, તેટલો શેક લાગી પરસેવો ઉત્પન્ન થાય; તેવી રીતે જ પ્રકારે પરસેવો કાઢવાની ક્રિયા નીચે લખેલી છે. એર અથવા સખ્ત લોકડાનો જળદ અગ્નિ કરી, તે ઉપર ઠીકરામાં રેતી તપાવી, એરંડીયાના પાંત્રામાં તેની પોટલી બાંધી, રાગી માણસનું શરીર શેકવું; તેમજ હાથની હથેલી અગ્નિઉપર તપાવીને અથવા કપડાનો દડો કે ઇટરડી અગ્નિઉપર તપાવીને; તથા કપડાનો કુચો અગ્નિઉપર ગરમ કરીને કે અગ્નિ ઠીકરામાં ભરી શેકવાથી; અગ્નિને શગડીમાં ભરી ખીજાના નીચે મુકી શેકવું એટલા શેકવાના ઉપાય ક્રેયા પરસેવો નીકળે છે.

(ઉભાસંજ્ઞક નામે શેકથી પરસેવો કાઢવાનાં લક્ષણ.)

उष्मा स्वेदः प्रयोक्तव्यो लोहपिंडेऽष्टकादिभिः । प्रततैरम्लसिक्तैश्च
कायेरल्लकवेष्टिते ॥ ४९ ॥ अथवावातनिर्नाशिद्रव्यक्वाथरसादिभिः ।
उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वछिद्रं निधाय च ॥ ५० ॥ विमद्यास्यं त्रि-
खंडां च धातुजो काष्ठवंशजाम् । षडंगुलास्यां गोपुच्छां नलीं युञ्ज्या-
क्विहस्तिकाम् ॥ ५१ ॥ सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणवृत्तं ॥ हस्ति
शुंडिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ ५२ ॥ पूरुषायाममात्रां वा-
भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ॥ काष्ठैर्दग्ध्वा तथाऽभुक्ष्य क्षीरधान्याम्लवा-
रिभिः ॥ ५३ ॥ वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् । एवं मा-
षादिभिः स्निग्धे शयानः स्वेदमाचरेत् ॥ ५४ ॥

લોહડાનો ગોળો અથવા મટોડીની ઇંટ, નળીયું સારી રીતે તપાવીને, તેઉપર છાસ કે કાંજ અથવા ખટાસનું પાણી ઇંટીની રાગીને કામલી, ધાખડી એકાડી, ઉપલા ગોળાથી અથવા ઇંટથી તેનું શરીર શેકવું, તેથી પરસેવો નીકળે; દશમૂળાદિક એટલે સાળવણ, પિઠવણ, રિંગણી, ડોરલી, ગોખર, ગુળવેલ, પેરણ, ટેંટુ, પાડળમૂળ, શિવણમૂળ; એટલા વાયુ હરતા એપડાનો ઉકાળો અથવા તેનો રસ ગરમ કરી મટોડીની ગાગરમાં ભરીને, તેના મોહને ડાટો મારી તેઉપર કપડાંનું મુદ્રા કરી; હરએક ધાતુની અથવા લોકડાની કે ખાંડના તણ કરકાના છેડા એક ખીજા ઉપર ભરાવીને

એ હાથ લાંબી નળી કરવી; તેનો એક છેડો ત્રણ આંગળ પોહજો અને બીજો છ આંગળ પોહજો રાખવો. ગાયના પુછડા જેવી અથવા હાથીની શુંડ જેવા ઢળતો કરવો; તેને હસ્તિશુંડિકા યંત્ર કહેછે. મટોડીની એક ગાગરના પડખામાં છ આંગળ પહેાણું એક વિંધ પાડી, તેમાં નળીનો પહેાજો છેડો બરાવવો, તે નળીની સર્વે સાંધને છાણુમટોડીનો થર ચઢાવી તેમાંની બાજુ ન જાય તેમ કરવું. પછી શુંડિકાના મોહને ડાટો મારો, જલદ અગ્નિના ચૂનાઉપર ગાગર મુકી, સારી રીતે તેમાંનો ઉકાળો તપાવીને, બાકુ નિકળતા લાગે તે વખતે ઉતારી; પછી વાયુથી પીડાયલા રોગી માણસને શરીરે તેજ કે ઘી મરદન કરી, સારી રીતે સ્થિરપણે બેસાડી, શરીરઉપર ગોદડું અથવા રજઘ કે કામળી અથવા ધાબળી, ઓરાડી, તેની ચારે બાજુએથી છેડા દબાવી. તેની અંદર ઉપલી ગાગરની નળીનું મોહ બરાવી; ત્રીણા વિંધની રીતે આસ્તે આસ્તે નળીનું મોહ ઉઘાડવું કે શરીરેથી ગરમી ખમી પરસેવો સારી રીતે નિકળે. બીજી રીતે ૩૧ થી ૪ હાથ લાંબા જમીનમાં બાડો બોદી, તેમાં ખેરનાં લાકડાં સજગારી, તે બાડો તપેથી અગ્નિ બહાર કઢાડી લેવો, પછી તે બાડામાં દૂધ, ધાણાનું પાણી અથવા છાસ કે કાંજ છીંચીને ખમાય તેટલો ઠંડો પાડવો; તેમાં એરંડયા, આકડા, નવોડ ઇત્યાદિક વાયુ હરતા પાત્રમાંથી જે રળી આવે તે પાથરીને તેઉપર રોગીને સુવાડવો અને શરીરઉપર ગોદડી કે રજઘ ઓરાડી, શરીરનો પરસેવો કાઢવો. ત્રીજી રીતે અડદને અર્ધા કાચા રહે તેમ બાણીને ઉપલી રીતે બાડામાં તેને પાથરી, તેઉપર એરંડયા અથવા ઉપર બખેલા વાયુ હરતા પાંત્રા પાથરી, તે ઉપર રોગીને સુવાડવો, અને તેને કામળો કે ધાબળી ઓરાડી, પરસેવો કાઢવો. એ પ્રમાણે ઉષ્ણ-સંપ્રક પરસેવો કાઢવાનાં બધાંજો બાણુવાં.

(ઉપનાહસંજ્ઞક નામે રોકનાં લક્ષણ.)

अथोपनाहस्वेद्यं च कुर्याद्वातहरौषधीः । प्रदह्य देहं वातार्तं क्षी-
रमांसरसान्वितैः ॥५९॥ आम्लपिष्टैः सलवणैः सूखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।

ઉપર લખેલા દશમૂળાદિ ઓષધો; વાયુહર્તા બારી કુટી, તેનું ચૂણું કરી રાખવું; દૂધ અને હરણુ નામે જનાવરના માંસનો ઉકાળો કરી, તેમાં ઉપલા ચૂણુંમાંથી થોડું કાલબી ગરમ કરીને, રોગીના શરીરે લેપ કરવો,

તે ઉપર કપડાના પાટા કે ગરમ કાપડનું બહીમાન અને હાલર તંગ પહેરાવી પરસેવો કાઢવો; અથવા વાયુહર્તા ઓષડો લાવી કુટીને ચૂર્ણ કરી છાસ કે કાંજીમાં તેની ચટણી વાટી, તેમાં ઘોડુંકે સિંધાલુણ અને તમનું તેજ કાલતી ઘોડુંકે ગરમ કરી, પછી વાકુથી પીડાના રાગીના શરીરે જાડો લેપ કરવો, તે ઉપર કપડાના પટા કે ઉપલી રીતે ગરમ કપડા, તંગ પહેરાવી પરસેવો કાઢવો.

(મહા શાલ્મલુ નામે રોકનો પ્રયોગ.)

उपग्राम्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥ ५६ ॥ दधिस्त्रीवीरकक्षारै-
र्वीरतर्वादिना तथा । कुलित्थमाषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः ॥ ५७ ॥
शतपुष्पादेवदारुशोफालीस्थूलजीरकैः । एरंडमूलबीजैश्च रास्नामूलक-
शिमुभिः ॥ ५८ ॥ मिशिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः । प्रसार-
ण्यश्वगंधाम्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥ ५९ ॥ गुडूचीवानरीबीजैर्यथाલાभं
समाहृतैः । क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥ ६० ॥
महाशाल्वबणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलातीजित् ।

ગ્રામ્ય માંસ એટલે મૂરઘા, બકરા ઇત્યાદિના માંસને કહેછે. અપૂ-
માંસ એટલે કાચાના ચક્રવાક પક્ષી; મગ્ગ ઇત્યાદિક એટલે જળચરના
માંસને કહેછે. જીવનીય ગણના ઓષડોમાં કાંકાલી, ક્ષીરકાંકાલી, જીવક,
રૂષભક, મેદા, મહામેદા, હરણુવેજ, જેઠીમધ, રાત્રી મગ, રાત્રી અડદ; એ
દશ વસ્તુને કહેછે. તે અને દહી અથવા ઘડું કે જવ, કાચા અથવા
થોડેલાને કુટી, તેમાં પાણી નાખી ત્રણ દિવસ રાખવું; તેને સૌવીર
કહેછે. તે સર્વે અને સાજીઆર, જવઆર, પાંગડઆર, તથા વીરતર્વાદિ
ગણનાં ઓષડો પીળખંડમાં કાઢા પ્રકરણના રીતે ૧૪૦ થી ૧૪૩ માં
લખેલા છે તે. અને કળયિ, અડદ, ધડ, અળશી, તમ, સરશી, વરિહાલી,
દેવદાર, નથોડ, કળોજ, એરંડમૂળ, એરંડપીજ, ઘસ્ના, મૂળા, રોકટાની જાલ,
સુવા, રાત્રી તુળશી; પંચગવ્ય એટલે સિંધાલુણ, સંચળ, બિડણી, સંયુદ્રમીઠું,
પાંગડઆર એ પાંચ આર; દાડમ, ચાંદવેલ આસંધ, ચિક-
ણામૂળ, દશમૂળ, અગાઉ લખેલાં છે તે. ઉપરનાં સર્વે ઓષડો લાવી કુટીને
ઘોડા ગરમ કરી કપડામાં પોટલી બાંધી, તે પોટલીથી રાગીના શરીરને
થોડુંક કસેથી, પરસેવો નિકળી સર્વે વાકુના રાગ દૂર થાય.

(૬૫ સંજ્ઞક નામે રોકના લક્ષણ.)

દ્રવસ્વેદસ્તુ વાતપ્રદ્રવ્યકાયેન પૂરિતે ॥ ૬૧ ॥ કટાહે કોષ્ઠકે
વાપિ સૂપવિષ્ટોઽવગાહ્યેત્ । નામેઃ ષઙ્ગુલં યાવન્મગ્નઃ કાથસ્ય ધાર-
યા ॥ ૬૨ ॥ કોષ્ઠકે સ્કંધયોઃ સિક્તસ્તિષ્ઠેત્તિગ્ધતનુર્નરઃ । એવં તૈ-
લેન દુગ્ધેન સર્પિષા સ્વેદયેન્નરમ્ ॥ ૬૩ ॥ એકાંતરે દ્વયંતરે વા સ્નેહો
યુક્તોવગાહને । શિરામુખે રોમકૂર્પૈર્ધમનીભિશ્ચ તર્પયેત્ ॥ ૬૪ ॥ શ-
રીરે બલમાધત્તે યુક્તસ્નેહાવગાહને । જલસિક્તસ્ય વર્ધતે યથા મૂલેઽક્ષુ-
રાસ્તરોઃ ॥ ૬૫ ॥ તથા ધાતુવિવૃદ્ધિર્હિ સ્નેહસિક્તસ્ય જાયતે । નાતઃ
પરતરઃ કશ્ચિદુપાયો વાતનાશનઃ ॥ ૬૬ ॥

અગાઉ લખેલા વાયુહર્તા દશભૂજોનો ઉકાળો કરવો; રોગીના શરીરે
ધી-અથવા તેલ મરદન કરી, તેને પીપ અથવા તાંબાના મોટા વાસણમાં
ખેસાડી, ઉપરો ઉકાળો ગરમાગરમ શરીરે સેવવાય તેવા ગાગરમાં ભરી,
તે રોગીની આંદઉપર ઉકાળાની ધાર કરવી; તેથી રીતે ધાર એટલા
સૂધી કરવી કે ખેડેલા રોગીની છાતી સુધી ઉકાળાનું પાણી અઢે, તેટ-
લા સુધી ધાર કરીને પરસેવો કાઢવો. એજ પ્રમાણે તલના તેલની
અથવા દુધની કે ધીની ધાર રેડી, રોગીને ગરમ કરી પરસેવો કાઢવો. ઉપલી
રીતે પરસેવો કાઢવાનો ઠરાવ, એક દિવસને અથવા બે દિવસને આંતરે
રાખવો, તેથી કરીને શરીરની સર્વે નસોના મુખો, રવાટાના છિદ્રોને
માર્ગે તથા નાડીવાટે, ઉપજા સ્નેહાદિક પદાર્થે શરીરમાં પ્રવેશ થઈ,
શરીરને તુમ કરી બળ ઉત્પન્ન કરેછે. તેવિશે દૃષ્ટાંત જેમ, ઝાડોના મૂળોને
પાણી છીપેથી તે વધેછે. તેમ તેલાદિક સ્નેહમાં રોગીને ખેસાડેથી, તેની
રસાદિ સાત ધાતુ વધે, અને વાયુનો નાશ થાયછે. એ ઉપાય વાયુનો
નાશ કરવાને અતિશે સરસ છે.

(વંધારે પરસેવો કાડવાનો અટકાવ.)

શીતશૂલાદ્યુપરમે સ્તંભગૌરવનિગ્રહે । દીપ્તેઽગ્રૌ માર્દવે જાતે સ્વેદ-
નાદિરતિમતા ॥ ૬૭ ॥

શરીરમાંથી શીતજતા અને શૂળ દૂર થાય, શરીર જપ્પાડાનું છૂટે
અને હલકું થાય, અનાદિકનું પાચન થઈ, ઝાડાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

જૂપ સારી લાગે, શરીર સુવાળુ થવાથી પરસેવો કાડવાના, ઉપાય કરતા અટકાવણું.

(પરસેવો કાડવા પછીના ઉપાય.)

સમ્યક્ સ્વિન્નં વિમૃદિતં સ્નાનમુષ્ણાંબુધિઃ શનૈઃ । મોજયેચ્છાન્ન-
શિષ્પાંદિ વ્યાયામં ચ ન કારયેત્ ॥ ૬૮ ॥

શરીરના પરસેવો કાઢેલો હોય તેને, અને જેના શરીર તેલ મર-
દન કરેલું હોય તેને, હુકાયલા પાણીથી નહવડાવવું; અને કપકારક
પદાર્થ નહીં ખવાડવા તથા અતિથે મેહનત ન કરાવવી.

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ પ્રારંભઃ

ત્રિજો અધ્યાય પ્રારંભ.

(પરસેવો કાડવા પછી ઉલટીની વિધી કરવી તેનો પ્રથમ વખત.)

શરત્કાલે વસંતે ચ પ્રાવૃત્કાલે ચ દેહિનામ્ । વમનં રેચનં ચૈવ
કારયેત્કુશલો મિષક્ ॥ ૬૯ ॥

તોલા અને વૃશ્ચિક સંક્રાંતી સુધી શરદ રૂઠુમાં; કુંભ અને મીન
સંક્રાંતી સુધી વસંતરૂઠુમાં; મિથુન અને કર્ક સંક્રાંતી સુધી વર્ષા રૂઠુમાં;
એટલી રૂઠુમાં માણસોને ઉલટીવું અને ઢાળ થવાનું ઓપડ આપવું.
તથા રોગીની પ્રકૃતિ ચોખ્ખી થાયછે,

(ઉલટી કરાવવા લાયક રોગી.)

બલવંત કફવ્યાપ્તં હૃદ્યાસાર્તિનિપીડિતમ્ । તથા વમનસાત્મ્યં ચ
ધીરચિત્તં ચ વામયેત્ ॥ ૭૦ ॥ વિષદોષે સ્તન્યરોગે મંદેઽગ્રૌ શ્લી-
પદેર્બુદે । હૃદ્રોગકુષ્ઠવીસર્પમેહાજીર્ણબ્રમેષુ ચ ॥૭૧॥ વિદારિકાપ્ત્તી-
કાસશ્વાસપીનસવૃદ્ધિષુ । અપસ્મારજ્વરોન્માદે તથા રક્તાતિસારિષુ
॥૭૨॥ નાસાતાલ્વોષ્ઠપાકેષુ કર્ણસ્ત્રાવે દ્વિજિહ્વકે । ગલગુંડ્યામતીસારે
પિત્તછેષ્મગદે તથા ॥૭૩॥ મેદોગદેઽરુચૌ ચૈવ વમનં કારયેદ્મિષક્ ।

ખળખાન જે માણસ, તથા કફોપસહિત હોય તે, જેના મુ-
ખેથી ઢાળ ગળે તે, જેને ઉલટી કરવાની ટેવ હોય તે, એથી વસ્તું ખા-

ધાનો રોગ, સ્તન કે ધાવણાનો રોગી, અગ્નિમાંથી થયેલા સર્વે રોગીને, હાથીપગાનો શ્લીપદરોગ, ઉથમી ગાંઠના અર્ધુદરોગ, હૈયાનો હ્રદ્રોગ, શરીરસડાનો કુષ્ઠરોગ, બદ્ધેલીનો વિસર્પરોગ, પરમો, અજીર્ણનો સર્વે રોગ, જમણુ અને મતિજમ, વિદારિકારોગ આમડીને નકશી પડવાનો, ગંડમાળાનો ભેદ અપચીરોગ, ખાંસી, આફળુ, શ્વાસ, બળગમનો પીનસરોગ, વધરાવળનો વૃદ્ધિ, ફેશનો, તાવ, ઉન્મત્તનો ઉન્માદ, લોહી આડાનો રક્તાતિસાર, નાક સડવાનો નાસાપાક, તાળવાનો તાળુપાક, ઓઠપાક, વેહતા કાનનો કર્ણસ્ત્રાવ, બે જીભનો દ્વિજીભક, પડજીભનો ગળથુંડ, બાડાનો અતિસાર, પિત્તશ્લેષ્મરોગ, ચરખી બગડવાનો મેદોરોગ, અચ્ચી; તે રોગોવિષે ખુલાસો પ્રથમ ખંડમાં સર્વે લખેલો છે. તેમાંથી ઉપલા રોગીને ઉલટી વેદ કરાવવી.

(ઉલટી ન કરાવવા લાયકના રોગી.)

•ન વામનીયસ્તિમિરી ન ગુલ્મી નોદરી કુશઃ ॥ ૭૪ ॥ નાતિ-
વૃદ્ધો ગર્ભિણી ચ નચ સ્થૂલઃ ક્ષતાતુરઃ । મદાર્તો બાલકો રૂક્ષઃ ક્ષુધિ-
તશ્ચ નિરૂહિતઃ ॥ ૭૫ ॥ ઉદાવત્યૂર્ધ્વરક્તી ચ દુચ્છાર્દિઃ કેવલાનિલી ।
પાંડુરોગી કમિવ્યાપ્તઃ પઠનાત્સ્વરઘાતકઃ ॥ ૭૬ ॥ એતેપ્યજીર્ણવ્ય-
થિતા વામ્યા યે વિષપીડિતાઃ । કફવ્યાપ્તાશ્ચ તે વામ્યા મધૂક્થ
પ્રપાનતઃ ॥ ૭૭ ॥

આંખાનો તિમિરરોગ, પેટમાં ગોળાનો ગુદ્મરોગ, પેટના સર્વે રોગ, શરીર લગાયતું. અતિશે વૃદ્ધ જઈકને, ગર્ભિણી સ્ત્રીને, અતિશે ભારી જેતું મ્હોટું શરીર, હૈયે જખમ ઉરઃક્ષત રોગી, ઉન્મત્ત મદ રોગીને, બાળક, શરીરે તેજહિણુ અને રૂક્ષ, બૂખ્યો, નિરૂહિત એટલે જેને બાડખાગે ઓપડોની પીચકારી મારેલી હોય તે, ઉદ્વેગદિત એટલે જેને મસ્તકે લોહી ચહડતુ કે તેની ઉલટી થતી હોય તે, જેને ઉલટીનું બળ નહી શેહેવાય તે, જેને ફક્ત વાયુકોપનું બળ હોય તે, પાંડુરોગી, કર્મી જીવડાનો જંત રોગ, જે અતિશે મ્હોટા પોકારો કે ખુબ ખરાડા પાડેથી જેના ગળાનો અવાજ ફાટી ગયેલો હોય તે; એટલા રોગીને ઉલટીનું ઓપડ આપવું નહીં. પણ જો તેને અજીર્ણ, ઝેરી વસ્તુ ખાવાનો રોગ થયો હોય તો, જેઠીમધ અથવા મહવડાની છાજનો ઉકાળો પીવાડી ઉલટી કરાવવી.

(ઉલટી કરાવવાને કેટલા રોગી લાયક નહીં.)

સુકુમારં કુશં બાલં વૃદ્ધં મીરું ન વાસયેત્ ।

જે રોગી શરીરે નાજૂક હોય, કૃશ કે નબળો, શરીરે તબાયલો બાળક, વૃદ્ધ, બિંકલો; એટલાને ઉલટીનું ઓપડ આપવું નહીં.

(ઉલટીના ઓપડ, અગાઉ ખાવાના પદાર્થ.)

પીત્વા ચવાનૂમાકંઠં ક્ષીરતક્રદધીનિ વા ॥ ૭૮ ॥ અસાત્મ્યૈઃ
શ્લેષ્મલૈર્ભોજ્યૈર્દોષાનુસ્થિશ્ચ દેહિનઃ । સ્તિગ્ધસ્વિન્નાય વમનં દત્તં સ-
મ્યક્ પ્રવર્તેતે ॥ ૭૯ ॥

જે રોગીને ઉલટી કરાવવી હોય, તેને પ્રથમ પેટ ભરીને ચોખ્ખાની કાંજી, દૂધ, છાસ, અથવા દહીં પાવું; અને જે માણસનો તેને અભાવ થતો હોય, તે પદાર્થ તથા કદકર્તા પદાર્થ ખવાડી, માણસના મનનો અને રોગનો ઉછાળો કરાવે; તેથી માણસને સારી રીતે ઉલટી યાચછે. જેટલા માણસને ધી ઇત્યાદિ રોગદુષ્ટાન કરાવેલું હોય, તેને એક દિવસને આંતરે ઉલટી કરાવવાનો પ્રયોગ કીધાથી ઉત્તમ પ્રકારે ઉલટી યાચછે.

(ઉલટી વિષે સાદ્ય પદાર્થ.)

વમનેષુ ચ સર્વેષુ સૈંધવં મધુ વા હિતમ્ । બીભત્સં વમનં દદ્યાદિ-
પરીતં વિરેચનમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉલટી માટે જેટલા ઓપડોના પ્રયોગ છે, તેમાં સિંધાલુણુ અથવા મધને મેળવવું નહીં, કેમકે તેથી ઉલટીનો અટકાવ થઈ તેને હિતકારક યાચછે. બીભત્સ એટલે ઉલટીના ઓપડમાં ધી મેળવીને આપવું. પણ હરએક રોગીને ઢાળ કે બાડામાટે ઓપડ આપવામાં ધી મેળવવું નહીં.

(ઉલટીમાટે કાડો કરવાનું વળન.)

કાથ્યદ્રવ્યસ્ય કુડવં શ્રપયિત્વા જલાઢકેં । ઔર્ધ્વભાગાવશિષ્ટં ચ
વમનેષ્વવચારયેત્ ॥ ૮૧ ॥

ઉલટી માટે ઉકાળાના ઓપડો ૧૧ તોલાના વળને લેવા; તેને થોડાં કુટી, તેમાં પાણી ૨૫૧ તોલા નાખીને ઉકાળવું; પાણી બળતા અર્ધું બાકી રહેવાથી ગાળીને પીવું.

(ઉલટીમાટે કાડો પીવાને પ્રસ્થનું વળન.)

ક્રાશ્વપાને નવપ્રસ્થા જ્યેષ્ઠા માત્રા પ્રકીર્તિતા । મધ્યમા ષષ્મિતા
પ્રોક્તા ત્રિપ્રસ્થા ચ કનીયસી ॥ ૮૨ ॥

મળ્યુત આંધાના મ્હોટા માણસને ઉલટીમાં, મ્હોટી માત્રાનો ઉ-
કાળો; પીવાને નવ પ્રસ્થના ૪૮૧ તોલા જાણવા. છ પ્રસ્થના ૩૨૪ તો-
લાનો કાડો, પીવાની મધ્યમ માત્રા જાણવી. ત્રણ પ્રસ્થની ૧૬૨ તોલા-
નો કાડો, પીવાથી હલકી માત્રા જાણવી. હાલના કલિયુગમાં નખળા
માણસો હોયછે. માટે ઉપલા વળનથી ચોથે હિસ્સે લીધાથી ફાયદો થાયછે.

(ઉલટી માટે ચટણી, ચૂર્ણ ઇત્યાદિકનું વળન.)

કલ્કચૂર્ણાવલેહાનાં ત્રિપલં શ્રેષ્ઠમાત્રયા । મધ્યમં દ્વિપલં વિ-
દ્યાત્ કનીયસ્તુ પલં ભવેત્ ॥ ૮૩ ॥

ઑષડો મુકાં હોય તો તેમાં પાણી નાખી, અને લીલાં હોય તો
તેની ચટણી વાટવી તે; ચૂર્ણ, અવલેહનું વળન પ્યાર તોલા, મળ્યુત
આંધાના મ્હોટા માણસને આધુનું હોય તો, તે મ્હોટી માત્રા જાણવી;
આઠ તોલા આપવાથી મધ્યમ માત્રા જાણવી; અને ચાર તોલાને
વળને આપવાથી હલકી માત્રા જાણવી.

(ઉલટી વિષે ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ યજ્ઞનું વળન.)

વમને ચાપિ વેગાઃ સ્યુરષ્ઠૌ પિત્તાંતમુત્તમાઃ । ષઢ્વેગા મધ્યવેગાશ્ચ
ચત્વારસ્ત્વવરા મતાઃ ॥ ૮૪ ॥

રોગીને ઉલટીનું ઑષડ આપવાથી; સાતમી ઉલટીમુધી સર્વે રોગ
ખહાર પડેછે; અને આઠમી ઉલટીમાં પિત્ત પડવાથી તે ઉત્તમ વેગ જા-
ણવો. તેમજ પાંચમી ઉલટીમાં સર્વે રોગ ખહાર પડી, છઠ્ઠીમાં પિત્ત
પડવાથી મધ્યમ વેગ જાણવો. ત્રણ ઉલટીમાં સર્વે રોગ ખહાર પડી,
ચોથીમાં પિત્ત પડવાથી કનિષ્ઠ વેગ જાણવો.

(ઉલટી વિષે અને સંગરા મુકવાને પ્રસ્થોનું વળન.)

વમને ચ વિરેકે ચ તથા શોણિતમોક્ષણે । સાર્દ્ધત્રયોદશપલં પ્ર-
સ્થમાહુર્મનિષિષ્ઠઃ ॥ ૮૫ ॥

ઉલટી અને ઢાળ થવા માટે ઓષડનું વજન પ્રથમ એટલે ૫૪ તોલા કહેવું છે. ફક્ત ઓષવાને કે શંકરા મુકવાને મળ્યુંત ખાંધાના અતિથે લોહી ભરેલા માણસને ૫૪ તોલા સુધી લોહી કાડવું.

(ઓષડથી ઉલટીમાં કફાદિકને છતવું.)

कफं कटुकतक्षिणेन पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् । सस्त्राबुलवणाम्लोष्णैः
संमुष्टं वायुना कफम् ॥ ૮૬ ॥

તીક્ષ્ણ એટલે સૂંઠ, મરી, પિપર ઇત્યાદિક તીક્ષ્ણ ઓષડોથી કફને છતવો. મધુર એટલે દ્રાક્ષ, દાડમ, ગોળ, સાકર ઇત્યાદિક મધુર છતા ઠંડા ઓષડોથી પિત્તને છતવો, મધુર, ક્ષાર, અમ્લ અને ઉષ્ણ એટલે સિંધાલૂણ, સમુદ્રમીઠું, સંચળખારથી વાયુસાથે મળેલા કફને છતવો.

(કફ ઇત્યાદિક ઉલટીમાં પાડવાને ઓષડો.)

कृष्णाराठफलैः सिंधुकफे कोष्णजलैः पिबेत् । पटोलवासानिबैश्च
पित्ते शीतजलं पिबेत् ॥ ૮૭ ॥ सश्चेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं
पिबेत् । अजीर्णे कोष्णपानीयं सिंधुं पीत्वा वमेत्सुधीः ॥ ૮૮ ॥

કફ રોગને પિપર, ગેળફળ, સિંધાલૂણ ત્રણેનું ચૂર્ણ; હુકાયલા પાણીમાં મળવીને પીધાથી, ઉલટીમાં કફ પડે છે. પિત્તરોગને પટોળ, અડું-ળસો, કડવા લિંબડાના પાંત્રા; સર્વેનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં ડોહી પીધાથી ઉલટીમાં પિત્ત પડે છે. કફ વાયુની પીડા હોયતો ગેળફળનું ચૂર્ણ દુધમાં મળવીને પીધાથી, માણસને ઉલટી થઇ કફવાયુની પીડા દૂર થાય. અ-જીર્ણ રોગમાં હુકાયલા પાણી સાથે સિંધાલૂણ મળવીને પીધાથી માણસને ઉલટી થઇ અજીર્ણ દૂર થાય.

(ઉલટી કરાવવાને બહારના ઉપાય.)

वमनं पाययित्वा च जानुमात्रासने स्थितम् । कंठमेरंडनालेन
स्पृशंतं वामयेद्विषक् ॥ ૮૯ ॥ ललाटं वमतः पुंसः पार्श्वौ द्वौ च प्र-
बोधयेत् ।

ઉલટીનું ઓષડ ખાધા પછી, તેને બાવને ગુડાણ લગાડી બેસાડવો, અને એરંડયા બાડતા કુમળા મૂળતી ત્રીણી ઘંડી લાંબી બદ, રોગીના

માહમાં ભરાવી ગજાની અંદર આસ્તે આસ્તેથી ઉતારવી કે સેરવવી; તે-
મજ તેને જરા જરા આગળ પાછલ સેરવીને, ઉલટી કરાવવી, તેસાથે
ઉલટી કરનારના કપાળની એક ખાજુએ હલકા હાથે ચેળકું.

(ઉલટીના ઓપડથી નવા રોગ થવાના લક્ષણ.)

પ્રસેકો હ્રદ્ગ્રહઃ કોઠઃ કંઠ્ઠુદુશ્છર્દિતાઙ્ગવેત્ ॥ ૯૦ ॥

ઉલટીનું ઓપડ આધાથી, ક્રધપણુ નવો વિકાર થાય તેના લક્ષણ;
માહમાર્ગેથી લાળ ગળે, હૈયાને પીડા શરીરે ગાંધીણુમાંખી કરડેથી ઝીણી-
ઝીણી ફેડલીઓ થાય; તેવી રીતે ફાહનોઓ ઉડે, ખજવાલ થાય.

(અતિશે ઉલટી થવાથી રોગ.)

અતિવાંતે ભવેત્તૃણા હિક્કોદ્ગારૌ વિસંજ્ઞિતા । જિવ્હાનિઃ સર્પણં
ચાક્ષ્ણોર્વ્યાવૃત્તિર્હનુસંહતિઃ ॥ ૯૧ ॥ રક્તછર્દિષ્ટીવનં ચ કંઠે પીડા
ચં જાયતે ।

ઓપડે આધાપછી અતિશે ઉલટી થવાથી, તેને તૃષા, ખ્યાસ ધણી
લાગે, ઉચકી, શરીર ભારે થાય, સાંધે સાંધા ઢીલા થાય, જીભ વાંકી
પડે અથવા લયડે, આંખો ઉંડાણમાં જાય કે ખેંચાય, ચંચળ ચક્રવક્ર
થાય, મતિભ્રમ થાય, દાઢીનું ધુકધુ જખડાય કે દુખે, મુખેથી લોહી
પડે, વારંવાર થુકે આવે, ગળામાં વેદના થાયછે.

(અતિશે ઉલટી થવા પછી ઉપાય.)

વમનસ્માતિયોગે ચ મૃદુ કુર્યાદ્ધિરેચનમ્ ॥ ૯૨ ॥

રોગીને અતિશે ઉલટી થવાથી, તેને હલકા ઢાળનું ઓપડ આપવું.

(અતિશે ઉલટીથી જીભ ઉંડાણ જાયતો ઉપાય.)

વદનાંતઃ પ્રવિષ્ટાયાં જિવ્હાયાં કવલગ્રહઃ । સ્નિગ્ધામ્લલવર્ણૈર્દૈર્ઘ્ય-
ર્વૃતક્ષીરરસૈર્હિતઃ ॥ ૯૩ ॥ ફલાન્યમ્લાનિ સ્વાદેયુસ્તસ્ય ચાન્યેઽગ્ર-
તો નરાઃ ।

અતિશે ઉલટીથી રોગીની જીભ અંદર ખેંચાઇ ગઇ હોય તો, ખાટી,
તિખ્ખી, મિઠી, ખારી વસ્તુ, ઘી, દૂધ, સાકર, ગોળ, મગને ગમતી જણુ-

સોસાથે ભાત ખાવાને આપવો; ફાલતુ માણસોને શાગીની પાસે ખેસાડી તેને લિંબુ, નારંગી, સંતરા, કમળા, ચુસાડવા, ઐટલે શાગીની જીભને પાણી છુટી, જીભ ઉપર ચઢી ઠેકાણે આવી શરીરને સુખાકારી થાય.

(અતિશે ઉલટીથી જીભ બહાર નિકળી આવે તેનો ઉપાય.)

નિઃસૂતાં તુ તિલદ્રાક્ષાકલ્પકં લિપ્ત્વા પ્રવેશयेत् ॥ ૯૪ ॥

અતિશે ઉલટી થઈ માણસની જીભ બહાર આવી હોય તો; તલ અને દ્રાક્ષની ચટણી વાટી તેનો લેપ જીભને કરતા કરતા, ઉપર ચઢાવી, તોડતી અંદર લઈ જઈ આસ્તેથી બરોબર ખેસાડવી.

(અતિશે ઉલટીએ, આંખોના ડોળા ખેંચાવાથી ઉપાય.)

व्यावृत्ताक्षिण घृताभ्यक्ते पीडयेच्च शनैः शनैः ।

જે માણસના ડોળા, અંદર ખેંચાવાથી; હલકા હાથે તેની ઉપર ધી મરદન કરી ઠેકાણે લાવવા.

(દાઢીનું થુડુ જખડાય તેનો ઉપાય.)

हनुमोक्षे स्मृतः स्वेदो नस्यं च श्लेष्मवातहृत् ॥ ૯૫ ॥

અતિશે ઉલટી અથવા ખગાશા ઇત્યાદિથી, દાઢીનો ઉપલો કે નીચલો ભાગ જખડાવાથી, શરીરને પરસેવો ઉપર લખેલી રીતે કાઢવો, કફવાયુહર્તા તીક્ષ્ણ ઓષડો નાકમાં નાખવાં. ખેડ દાઢી વચમાં અંગુઠો ભરાવી જડ્યુ સરખું ખેસાડવું.

(ઉલટી થતા લોહી પડવાથી ઉપાય.)

रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ।

અતિશે ઉલટી થવાથી લોહી ઓઢવા લાગે તો, રક્તપિત્તરોગના લ-ખેલા ઓષડ ખવાડવાના ઉપાય કરવાથી લોહી ખંધ થશે.

(અતિશે ઉલટીથી ખ્યાસ કે તૃષા લાગે તો ઉપાય.)

धात्रीरसांजनोशिरिलाजाचंदनवाल्कैः ॥ ૯૬ ॥ મંથં કૃત્વા પાયयेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् । शाम्यंत्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ॥ ૯૭ ॥

આંખળાં, રસાંજન એટલે દારૂહલદને બકરીના દુધમાં ઉકાળી
માયો કરવો તે, વાળો, ભાતની ધાણી, લાલચંદન, નેત્રવાળો; છ આ-
ધડો ચાર ચાર તોલાનું ચૂર્ણ; સોળ તોલા પાણી હાંડલામાં ભરી તેમાં
ઉપરું ચૂર્ણ નાખી; રવઘથી સારી રીતે વહોલાવી તેને ગાળી લેવું; તેને
મથ કહેછે. તેમાં ઘી, મધ અને સાકર મેળવીને પીધાથી તૃષા દૂર થાય.

(ઉલટીથી નિરોગી થવાનાં લક્ષણ.)

હત્કંઠશિરસાં શુદ્ધિર્દીપ્તાગ્નિત્વં ચ લાઘવમ્ । કફપિત્તવિનાશશ્ચ
સમ્યગ્વાતસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૯૮ ॥

ઉત્તમપ્રકારે માણસ ઓકવાથી; તેના હૈયાને, ત્વદ્યને, કંઠને, મરત-
કને કક્ષાદિ દોષ દૂર થઈ, તેની શુદ્ધી થાય; કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત
થાય, શરીર હલકું લાગે, કફપિત્ત રોગ દૂર થાય.

(ઉલટી કરવા પછી તે ઉપર પહોરેછ.)

તતોઽપરાદ્ધે દીપ્તાગ્નિ મુદ્ગ્વષ્ટિકશાલિભિઃ । હૃદયૈશ્ચ જાંગલરસૈઃ
કૃત્વા ચૂષં ચ ભોજયેત્ ॥ ૯૯ ॥

માણસ સારી રીતે ઓકવાથી બપોર પછી, કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત
થાય, ભૂખ લાગે; તે વખતે મગ કે, સાક દિવસે પાકેલા ચોખ્ખા, મનને
ગમે તેની અથવા હરણ કે બકરાનાં માંસની કાંઈ સાથે છત્યાદિક હલકા
અનાજનું ભોજન કરવું.

(ઉલટી સારી રીતે થવાથી ન થતા રોગ.)

તંદ્રાનિદ્રાંસ્યદૌર્ગંધ્યં કંઠૂશ્ચ ગ્રહણીવિષમ્ । સુવાંતસ્ય ન પીડાયૈ
ભવંત્યેતે કદાચન ॥ ૧૦૦ ॥

જે માણસ સારી રીતે ઓકવાથી; તેને આંખે ગ્રાંખ, અંધારા,
અતિ નિદ્રા, ઘેન, મુખને દુર્ગંધિ, અજવાળ, સંગ્રહણીનો ઝાડો, ઝેરનો
વિષદોષ, એટલા રોગ કદીપણ થતા નથી.

(ઉલટી ઉપર દુઃખદાયક થતા પદાર્થ.)

અજીર્ણ શીતપાનીયં વ્યાયામં મૈથુનં તથા । સ્નેહાભ્યંગં પ્રકોપં ચ
દિનૈકં વર્જયેત્ સુધીઃ ॥ ૧૦૧ ॥

ભારે અથવા ન પચે તેવા કોઠાળ દત્તાદિક પદાર્થ, શીતળ કે થંડ પાણી; અતિ મેહેનત, મૈથુન, શરીરે તેવતું મરદન કરવું, યુસ્મે કંકાસ કળ્મ્ભો, એટલી વસ્તુનો જે દિવસે ઉલટીતું ઓષડ ખાધું હોય તે દિવસે કરવું નહીં.

અથ ચતુર્થોઽધ્યાય પ્રારંભ.

અથ એથો અધ્યાય પ્રારંભ.

(ઉલટી થવા પછી આડાનું ઓષડ ખાવાની વિધિ.)

સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય વાંતસ્ય દદ્યાત્સમ્યગ્વિરેચનમ્ । અવાંતસ્ય ત્વધઃ
સ્તસ્તો ગ્રહર્ણી છાદયેત્કફઃ ॥ ૧૦૨ ॥ મંદાગ્નિ ગૌરવં કુર્યાજ્જન-
યેદ્વા પ્રવાહિકામ્ । અથવા પાચનૈરામં બલાસં ચ વિપાચયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

અગાઉ લખેલા રોગીને (ઉક્ત) એટલે કહેલી વસ્તુ પીવાડી, સ્નિગ્ધ એટલે સુવાળુ તેજવાન અને મજબુત કરવું; પછી શરીરનો પરસેવો કાઢી સ્વિન્ન કરવું; પછી ઉત્તમ પ્રકારે ઉલટો કરાવવી. ઉલટી કરવા પછી ઢાળ થવાનું વિરેચન ઓષડ દ્વારે આપડું; તેનો વિચાર આ ગ્રંથકર્તાને ઉપજેથી, અગાઉ વખણાયેલા રૂપીના ગ્રંથોમાં ભેદ જણાયો. માટે ચરક, શુભ્રત નાગભટ દત્તાદિક ગ્રંથોનો અભિપ્રાય એવો છે કે, ઉલટીતું ઓષડ ખાધ ઉલટી કરવાપછી, ત્રિજે કે છઠ્ઠે દિવસે (સ્નિગ્ધ) મજબુત થવાનું ઓષડ ખાવું; પછી ત્રિજે દિવસે શરીરનો પરસેવો કહાડવો; પછી ત્રણ દિવસ સુધી હલકું ભોજન ખાવું; ઉપલી રીતે કીધાપછી સોળમે દિવસે, આડા થવાને રેચન ઓષડ આપવાને, ઉપર લખેલા ગ્રંથકર્તા રૂપીના મત છે. કેમકે (અવાંત) એટલે નખળા કોઠાના અનેક રોગો ઉપર, ઢાળનું ઓષડ આપવાથી આડાને રસ્તે પડેલો કફ; ગ્રહણી એટલે છઠ્ઠી પિત્તધરા, અગ્નિધરા નામે નાડીઓના સારને (આચ્છાદન) એટલે ઢાકેછે; તેથી અગ્નિમાંથી રોગ થાય; ગૌરમ એટલે શરીરે વજનપાછું અથવા પ્રવાહિકા રોગ અતિસારનો ભેદ છે, તે આડાનો રોગ ઉત્પન્ન થાય; અથવા અધઃસ્રવ એટલે કફ અને આમવાયુના આડા થાય. તે ઉપર સુકાપત્ત એરંડમૂળનો ઉકાળો પીધાથી તેને પચાવેછે.

(ઢાળની બીજી રીત.)

સ્નિગ્ધસ્ય સ્નેહનૈઃ કાર્યં સ્વેદૈઃ સ્તિન્નસ્ય રેચનમ્ ।

મટોડીના ગોળો કે તેની છોડને ગરમ કરી શેકથી ભેનો પરસેવો કાઢેલા હોય; તેવા નખળા કે મુલાળા રોગીને ઘી, દુધ, ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ ઢાળને મારે પીવાડવા.

(ઢાળના ઓપડો ખાવાને સાધારણ વખત)

શરદ્દતૌ વસંતે ચ દેહશુદ્ધ્યૈ વિરેચયેત્ ॥ ૧૦૪ ॥ અન્યદાત્ય ચિક્રે કાલે શોધનં શીલયેદ્દુધઃ ।

શરદ્દતુ અને વસંતતુમાં માણસોએ પોતાના શરીરની શુદ્ધી કરવાને ઢાળનું ઓપડ ખાવું; તેથી શરીરની શુદ્ધી થઈ સારી રીતે ચાલે. ઉકતકાળ એટલે કહેલા વખત વિના, ખીન્ન વખતમાં રોગ ઉત્પન્ન થવાથી તે વખતે સારા વિદ્વાન, ઉપકારી વૈદોના વિચારથી ઢાળનું ઓપડ લેવું.

(ઢાળનું ઓપડ ખાવા લાયક રોગી.)

પિત્તે વિરેચનં દદ્યાદામોઙ્ગતે ગદે તથા ॥ ૧૦૫ ॥ ઉદરે ચ તથાધ્માને કોષ્ઠશુદ્ધૌ વિશેષતઃ ।

પિત્તવિકાર, આમવાયુ, પેટનો સર્વે રોગ, આધ્માનવાયુ, અને બંદ્ર કોષ્ઠ એટલા રોગીને ઘણું કરીને ઢાળનું ઓપડ આપવું.

(રોગ દૂર થવાને ઢાળની ઉત્કૃષ્ટતા.)

દોષાઃ કંદાચિત્કુપ્યંતિ જિતા લઘનપાચનૈઃ ॥ ૧૦૬ ॥ એ તુ સૈશોધનૈઃ શુદ્ધા ન તેષાં પુનરુદ્ભવઃ ।

વાયુ ઇત્યાદિક રોગ ઉપર; લાંબણ કરવી અને પાચન ઉપાય થવાથી રોગનું શમન થાયછે; તે છતાં એકાદ વખતે કરીને તેનો દોષ થાયછે; પણ ઢાળનું ઓપડ આપી, રોગને શુદ્ધ કરેલા હોય તો કરીને પાછો તેનો ઉત્થો મારતો નથી.

(ઢાળનું ઓપડ આપવાને જે રોગી લાયક ગણાય)

જીર્ણજ્વરી ગરવ્યાપ્તો વાતરક્તી મગંદરી ॥ ૧૦૭ ॥ અર્શપાંદૂદર-

અંત્રીદ્વોગારુચિપીડિતાઃ । યોનિરોગપ્રમેહાર્તા ગુલ્મપ્લીહવ્રણાર્દિતાઃ ॥ ૧૦૮ ॥ વિદ્રધિચ્છર્દિવિસ્ફોટવિષૂચીકુષ્ઠસંયુતાઃ । કર્ણનાસાશિરો-
વક્રગુદમેદ્દામયાન્વિતાઃ ॥ ૧૦૯ ॥ યકૃતચ્છોથાક્ષિરોગાર્તાઃ ક્ષામિક્ષા-
રાનિલાર્દિતાઃ । શૂલિનો મૂત્રધાતાર્તા વિરેકાર્હા નરા મતાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

હાડધીનો, જીર્ણતાવ, વચનાગ ઇત્યાદિક ઝેરી વસ્તુ આધાનો રોગ, વાતરક્તનો શરીર સડો, ભગંદર તથા પેટના રોગોને અગ્રાઉ લખ્યા પ્રમાણે ઢાળ થવાનું ઓપડ આપવું; અને ફરીને લખ્યું છે કે પેટના રોગવાળાને ઢાળ કરાવવો, તેમાં હર્ષ, પાંડુરોગ, અંધિરોગ કે સર્વે જ્વરના ગોડ, યુમડાં, ઉથમી ગાંઠો, પાઠાં વીગરે, ત્વદ્રોગ હયાનો, અજીર્ણનો, અરોચક રોગ, પરમે, સ્ત્રિઓનો યોનિરોગ, યુગ્મ પેટમાં ગોળાનો રોગ, ફેફસાંનો પ્લીહ કે કવડું રોગ નાસુરનો રોગ, વિદ્રધિ પાઠાનો કે ઉથમી ગાંઠનો રોગ, ઉલ્કીનો, વિસ્ફોટકના ચાઠાનો, મોરચીનો વિષૂચી રોગ, શરીરસડાનો કુઠરોગ, કાનનો રોગ, નાકનો નાશારોગ, મસ્તકરોગ, મુખરોગ, આડાની જગ્યાએ ગુદરોગ, પુશ્પના લિંગને ઉપદંશરોગ, ક્લેબનો અને તક્ષીનો યકૃતરોગ, સોજાનો, આંખનો રોગ, કૃમિરોગ, સોમળ ઇત્યાદિ આધાનો ઝેરી રોગ, વીક્ષણ આર આધાનો રોગ, વાયુકોપનો રોગ, શ્ળરોગ, મૂત્રધાત રોગ; એટલા રોગમાંથી હરએક રોગે દુઃખી જે માણસ હોય, તેને ઢાળવું ઓપડ આપવા લાયક જાણવું.

(ઢાળવું ઓપડ આપવા લાયક રોગી ન હોય તે.)

બાલવૃદ્ધાવતિસ્ત્રિઘઃ ક્ષતર્ક્ષીણો મ્યાન્વિતઃ । આંતસ્ત્વપાર્તઃ સ્થૂલશ્ચ
ગર્ભિણી ચ નવજ્વરી ॥ ૧૧૧ ॥ નવપ્રસૂતા નારી ચ મંદાગ્નિશ્ચ સ-
દાત્યયી । શલ્યાર્દિતશ્ચ રુક્ષશ્ચ ન વિરેચ્યા વિજાનતા ॥ ૧૧૨ ॥

ખાળક, વૃદ્ધ, યુવરોગ, અતિશે નબળો ઉઃક્ષત કે હેવાના રોગે ધક્કા ધરેલો, બિહકણ, ગ્રીમત, તૃષાયી પીડાતો, શરીરે અતિશે ભારે, ગર્ભવાન સ્ત્રી, નવ જ્વરના તાવનો રોગી, તુર્ત ખાળકનો જન્મ આપેલી સુગવડી સ્ત્રી, મંદાગ્નીનો માણસ, મદાત્ય રોગે પીડાયેલો, શંક્ય એટલે કાચ, નખ, કાટો ઇત્યાદિક શરીરમાં ભરાયેલાને શલ્યાર્દિત કહે છે તે, રક્ષ એટલે તેજહિણો એટલા રોગીને વિદ્વાન વૈદે ઢાળ થવાનું ઓપડ આપવું નહીં.

(મૃદુ, મધ્યમ કે ક્રૂર કોઠાનો નિયમ)

बहुपिच्छो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः । बहुवातः क्रूरकोष्ठो
दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥ ११३ ॥ मृद्वी मात्रामृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे
च मध्यमा । क्रूरे तीक्ष्णा मता तज्ज्ञैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ॥ ११४ ॥

જે માણસનો કોઠો અતિશે પિત્તકોષથી ભરેલો હોય, તે મૃદુ એટલે નળજો જાણવો. જેનો કોઠો અતિશે કફકોષે ભરેલો હોય, તે મધ્યમ જાણવો. જેનો કોઠામાં અતિશે વાયુકોષ ભરેલો હોય તે ક્રૂર કોઠાનો જાણવો. ક્રૂર કોઠાવાળાને ઠાળ થવાને દુઃખદાયક હોય છે; કેમકે ઠાળનું આપડ તેને આપવા છતાં, વાયુના કોષે પૂર્ણ આડાં ન થાય, એમ જાણવું. મૃદુ કોઠો જેનો છે, તેને નળજું આપડ થોડા વજને આપવાથી આડા થાય. જેનો મધ્યમ કોઠો હોય તેને મધ્યમ વજને આપડ આપવું; જેનો ક્રૂર કોઠો હોય તેને તીક્ષ્ણ આપડો વધારે વજને આપવું.

(મૃદુ મધ્યમાદિક આપડો.)

मृदुर्द्राक्षापयश्चक्षुतैलैरपि विरिच्यते । मध्यमस्त्रिवृतातिक्काराज-
वृक्षैर्विरिच्यते ॥ ११५ ॥ क्रूरः स्तुक्पयसा हेमक्षीरीदंतीफलादिभिः ।

જેનો કોઠો નળજો હોય, તેને દ્રાક્ષ, દુધ, અને એરંડયા તેલનો જીલામ આપવો; જેનો કોઠો મધ્યમ હોય તેને નિસોત્તર, કડું, ગરમાળાના ગરનો જીલામ આપવો; ક્રૂર કે શખ્ત કોઠાવાળાને ચોધારા યુવરનું દુધ, હેમક્ષીરી એટલે પિસોળા, કાંટા ભરેલા ધંતુરાના ફળનો, જે પાળાના પીંજનો, ધંદ્રાવણીનાં મૂળ ઇત્યાદિનો જીલામ આપવો.

(ઉત્તમાદિ ભેદથી આડાનું પ્રમાણ.)

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्देगैः कफांतिका ॥ ११६ ॥ वेगैर्विश-
तिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका ।

ત્રીસ આડા થવા પછી, છેલ્લા આડામાં કફ પડવાથી ઉત્તમ માત્રા જાણવી. વિસમે આડે કફ પડવાથી મધ્યમ માત્રા જાણવી. છેલ્લા દસમાં આડામાં કફ પડવાથી હીણ માત્રા જાણવી.

(જીલાખના ઢાળ થવા માટે કાડાનું વજન.)

દ્રિપલં શ્રેષ્ઠમારૂયાતં મધ્યમં ચ પલં ભવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥ પલાઢ્ઢં
ચ કષાયાણાં કનીયસ્તુ વિરેચનમ્ ।

ઢાળ થવા માટે આઠ તોલાના વજને કાડો, આપવાથી ઉત્તમ માત્રા જાણવી. ચાર તોલાના વજને કાડો આપવાથી મધ્યમ માત્રા જાણવી. અને બે તોલાના વજને કાડો પીધાથી કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી.

(ઢાળ વિશે ઓપડની ચટણી, લાડું કે ચૂર્ણનું વજન.)

કલ્કમોદકચૂર્ણાનાં કર્ષં મધ્વાજ્યલેહતઃ ॥ ૧૧૮ ॥ કર્ષદ્વયં
પલં વાપિ વયોરોગાદ્યપેક્ષયા ।

ચટણી, લાડું અને ચૂર્ણનું હરએક ઓપડ એક એક તોલા લેવું; તેમાં મધ અથવા ધી સાથે મેળવીને ઢાળ થવા માટે આપવું. પણ જરૂર પડે તો ઉમ્મર અને રોગનું બળ જોઈ બેથી ચાર તોલા સુધી આપવું.

(ઢાળના ઓપડમાં નિસોત્તર વાપરવાની રીત.)

પિત્તોત્તરે ત્રિવૃત્ચૂર્ણં દ્રાક્ષાકાથાદિભિઃ પિબેત્ ॥ ૧૧૯ ॥ ત્રિફ-
લાકાથગોમૂત્રૈઃ પિબેદ્યવોષં કફાર્દિતઃ । ત્રિવૃત્સૈંધવશુંઠીનાં ચૂર્ણમમ્લૈઃ
પિબેન્નરઃ ॥ ૧૨૦ ॥ વાતાર્દિતો વિરેકાય જાંગલાનાં રસેન વા ।

પિત્ત કોષ પ્રકૃતિ હોય તો નિસોત્તરનું ચૂર્ણ, દરાખના કાડામાં મેળવીને આપવું; અથવા શલકંદ કે ગ્રજાખનાં ફુલ, પરિયાળી દત્તાદિકના કાડામાં આપવું. કફ કોષ પ્રકૃતિને ત્રિફળાના કાડામાં; ગાયનું મૂત્ર અથવા વ્યોષ એટલે સુંઠ, મરી, પીપરનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવું. વાયુ કોષ પ્રકૃતિને ઢાળ થવા માટે; નિસોત્તર, સિંધાભૂણુ, સુંઠનું ચૂર્ણ લીંચુના રસમાં અથવા (અમ્લૈ) એટલે જંબીરાના રસમાં, અથવા હરણુ કે બકરાના માંસના રસમાં આપવું.

(ઢાળ થવાના બીજા ઓપડોથી ઉપાય.)

ઈરંડતૈલં ત્રિફલાકાથેન દ્વિગુણેન ચ ॥ ૧૨૧ ॥ યુક્તં પીત્વા
પયોભિર્વા ન ચિરેણ વિરિચ્યતે ।

ઐરંડ્યા તેજથી ખમણા વજને ત્રિક્ષણનો કાઠો મેળવીને પીવું. ખમણા વજને દુધમાં ઐરંડ્યું તેલ મેળવીને પીવું; તેથી તૂર્ત ગ્રાહ થાયછે.

(વર્ષા રૂતુમાં ઢાળ લેવાને ઓષડો.)

ત્રિવૃતા કૌઠર્બીજં ચ પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ સમૃદ્ધી-
કારસક્ષૌદ્રં વર્ષાકાલે વિરેચનમ્ ।

વર્ષા રૂતુમાં નિસોત્તર, ધંદ્રજવ, પિપર, સુંઠ, દરાખના ઉકાલામાં; મધ મેળવીને ગરમાગરમ પીવું.

(શરદ રૂતુમાં ઢાળ લેવાનાં ઓષડો.)

ત્રિવૃદુરારાભા મુસ્તા શર્કરા દિવ્યચંદનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥ દ્રાક્ષાંબુના
સયષ્ટીકં શીતલં ચ ઘનાત્વયે ।

નિસોત્તર, ધમાસો, નાગરમાથ, ખજીસાકર, સફેદ ચંદન, જીમ્બ, ઐટલા ઓષડોનું ચુર્ણ કરી દરાખના પનાહમાં મેળવીને મુદુકાલા વાલાએ પીવું; એ ઓષડ શીતળ છે. મધ્ય અને કૂર કોઠાવાળા એ ત્રિકુટ મેળવવું.

(હેમંત રૂતુમાં ઢાળ લેવાના ઓષડો.)

ત્રિવૃતાં ચિત્રકં પાઠા મજાર્જી સરલાં વચામ્ ॥ ૧૨૪ ॥ હેમ્-
ક્ષીરીં ચ હેમંતે ચૂર્ણમુષ્ણાંબુના પિબેત્ ।

નિસોત્તર ચિત્રક, પહાડમૂળ, જીર, દેવદાર, ઘોડાવજ, હેમક્ષીરી ઐટલે પિથોલા અથવા પીલા ફુલનો કાંચાવાળો ધતૂરો ઐટલાનું ચુર્ણ કરી, ગરમ પાણી સાથે મેળવીને પીધાથી ઢાળ થાયછે.

((શશિર અને વસંત રૂતુમાં ઢાળ લેવાના ઓષડો.)

પિપ્પલી નાગરં સિંધુશ્યામા ત્રિવૃતયા સહ ॥ ૧૨૫ ॥ લિહેત્
ક્ષૌદ્રેણ શિશિરે વસંતે ચ વિરેચનમ્ ।

પિપર, સુંઠ, સિંધાલુણ વરધારા, નિસોત્તર; એ પાંચ ઓષડોનું ચુર્ણ મધમાં કાલવીને ઉપલી ખેડું રૂતુમાં ચાટવાથી ગ્રાહ થાયછે.

(ગ્રીષ્મ રૂતુમાં ગુલાબ લેવાના ઓષડો.)

ત્રિવૃતા શર્કરાતુલ્યા ગ્રીષ્મકાલે વિરેચનમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

નિસોત્તરના ચૂર્ણને સરખે વજનને સાકર મેળવી ફાકવું; તે ઉપર ગરમ પાણી પીવું, તેથી ઢાળ થાયછે.

(શુખેથી ઢાલ થવાને અભયાદિ લાડવા.)

અમયા મરિચં શુઠી વિડંગામલકાનિ ચ । પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં
ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૧૨૭ ॥ એતાનિ સમભાગાનિ દંતી ચ દ્વિગુ-
ણો ભવેત્ । ત્રિવૃદ્ધગુણા જ્ઞેયા ષડ્ગુણા ચાત્ર શર્કરા ॥ ૧૨૮ ॥ મ-
ધુના મોદકં કૃત્વા કર્ષમાત્રપ્રમાણતઃ । એકૈકં ભક્ષયેત્પ્રાતઃ શીતં
ચાનુપિબેજ્જલમ્ ॥ ૧૨૯ ॥ તાવદ્ધિરિચ્યતે જંતુર્યાવદુષ્ણં ન સેવ્યતે ।
પાનાહારાવિહારેષુ ભવેન્નિર્યત્રણં સદા ॥ ૧૩૦ ॥ વિષમજ્વરમંદાગ્નિ-
પાંડુકાસભગંદરાન્ । દુર્નામકુષ્ઠગુલ્માશોં ગલગંડમોદશન્ ॥ ૧૩૧ ॥
વિદાહપ્લીહમેહાંશ્ચ યક્ષમાણં નયનામયાન્ । વાતરોગં તથાધ્માનં મૂત્ર-
કૃચ્છ્રાણિ ચાશ્મરીમ્ ॥ ૧૩૨ ॥ ઇષ્ઠવાર્શ્વોરુજઘનકલ્પ્યૂદરરુજં જયેત્ ।
સતતં શીલનાદેષ પાલિતાનિ વિનાશયેત્ ॥ ૧૩૩ ॥ અમયામોદકા
હેતે રસાયનવરાઃ સ્મૃતાઃ ।

શુરવારી હરડે, મરી, મુંઠ, વાવડિંગ, આંખળા, પિપર, પિપળીમૂળ,
તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ; એ દશ આષડો અઢેક તોલા તથા દાંતણીના
મૂળ જે તોલા, નિસોત્તર આઠ તોલા, ખડીશાકર છ તોલા; સર્વેનું ચુર્ણ
મધમાં મેળવી તેમાંથી અઢેક તોલાના લાડવા કરવા; પછી અઢેક
લાડવો પ્રાતઃકાળે ખાવો, તે ઉપર શિત્તળ પાણી પીવું. જ્યાંસુધી ઢાડા થાય
તેટલા વખત સુધી ગરમ વસ્તુ ખાવી નહી; અને પીવા ખાવાની હરએક
વસ્તુ કે મેહનતણું કામ નેમ પ્રમાણેજ કરવું. તેથી વિષમજ્વર, અનિદાંત,
પાંડુરોગ, આંસી, ભગંદર, શરિરસજનો કુષ્ઠરોગ, પેટમાં ગોળાનો રોગ,
હર્ષ, ગળગંડ, ભમણ, પેટનો સર્વે રોગ, બળતરની તિદાહ, કમળો, ખરસો,
ક્ષયરોગ, રાજ્યક્ષમા, આંખનો રોગ, વાયુનો રોગ, પેટ ડુગવાનો રોગ,
મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિશાબ અટકાવાનો, પિશાબમાં પથરીનો, વાંસાનો શૂળ કે
રોગ, પાસણાનો, કંબરનો, ભંગનો પગની પોટલીનો, ઉપલા સર્વે રોગ
દૂર થાય. તે હમિશાં આધાથી જીવાનીમાં થયેલા સફેદ વાળ કાળા થાય.
તેને અભયાઆદક કહેછે, એ લાડવા ઉત્તમ પ્રકારનું રસાયણરૂપ છે.

(જુલાબને મહત્કર્તા ઉપાય.)

પીત્વા વિરેચનં શીતજલૈઃ સંસિચ્ય ચક્ષુષી ॥ ૧૩૪ ॥ સુંગંધ
કિંચિદાઘ્રાય તાંબૂલં શીલયેન્નરઃ ।

ઢાળ થત્તને ઓપડની માત્રા આધા પછી, તેની આંખોને ઠંડું
પાણી લગાડી લૂછી નાંખવું; અને સારી સુંગંધી અથવા ડુલની ખૂંચો
લેવાને આપવું. પાન ઇલાદિકનું ખિડું ખાવાને આપવું. ઉપલો ઉપાય
ક્રીધાથી ઉત્તમ પ્રકારે ઢાળ થાયછે.

(જુલાબનું ઓપડ આધા પછીનો ઉપાય.)

નિર્વાતસ્થોનવેગાંશ્ચ ધારયેન્ન સ્વપેત્તથા ॥ ૧૩૫ ॥ શીતાંબુ ન સ્પૃ-
શેત્કાપિ કોષ્ણનીરં પિબેન્મુહુઃ ।

ઢાળ થતી વખતે, પવન આવતી જગ્યાએ ન બેશવું, પિશાબ, ઝાડો
કે વાયુ ઇલાદિક છૂટે; તેના વેગ અટકાવવો નહી, નિંદ્રા કરતી નહી,
ઠંડા પાણીને અડકવું નહી. પાણીને ગરમ કરી હુકાયલું વારંવાર તૃષા
લાગેથી પીતા રહેવું. તથા ઢાળ સારી રીતે થાયછે.

(ઓપડ આધાથી, ઉલટી અને ઝાડામાં બહાર પડતી વસ્તુ.)

બલાસૌષધપિત્તાનિ વાયુર્વાંતે તથા વ્રજેત્ ॥ ૧૩૬ ॥ રેકાત્તથા-
મલં પિત્તં મેષજં ચ કફો વ્રજેત્ ।

ઉલટીનું ઓપડ આધાથી, કફ અને આંધેલું ઓપડ, પિત્ત કોપ અને
વાયુ કોપ એટલી વસ્તુ ઉલટીસાથે બહાર પડેછે; તેમજ ઢાળનું ઓપડ આ-
ધાથી પિત્ત કોપ આંધેલું ઓપડ કફ કોપ ઝાડાસાથે બહાર પડેછે.

(જુલાબનું ઓપડ આધાથી, ઢાળ સારી રીતે ન થવાથી રોગ.)

દુર્વિરક્તસ્ય નભેસ્તુ સ્તબ્ધત્વં કુક્ષિશૂલતા ॥ ૧૩૭ ॥ પુરીષવા-
તસંગશ્ચ કંઠમંડલગૌરવાઃ । વિદાહોરુચિરાધ્માનં ભ્રમશ્છર્દિશ્ચ જા-
યતે ॥ ૧૩૮ ॥

જુલાબ સારી રીતે ન થવાથી, માણસની ડૂંટીની જગ્યાએ સ્તબ્ધ-
તા; એટલે સ્થિરતા બંધાવું તથા પાસનામાં શૂળ, મળમૂત્ર અને વાયુની

અમ્બુદન્તિ, એટલે ફરતા વાધુનો અટકાવ થય; શરીરમાં ખજવાળ, ડીમણુ ઉત્પન્ન થય શરીર ભારે થાય, બળચર, અદ્વિતિ, પેટ ફુગવાને રોગ, જમતા, ઉલટી ઇત્યાદિ રોગ થાય.

(ઓષડ આધાથી, જેને સારી રીતે જીલાખ ન થવાથી ઉપાય.)

તં પુનઃ પાચનૈઃ સ્નેહૈઃ પક્ત્વા સંસ્તેહ્ય રેચયેત્ । તેનાસ્યોપદ્રવા
યાંતિ દીપ્તોઽમિર્લઘુતા ભવેત્ ॥ ૧૩૯ ॥

જે રોગીને સારી રીતે ઢાળ ન થવાથી, તેને આરગ્વધાદિ નામે પાચન ઓષડ આપી, આમળું પાચન કરાવવું; પછી તેને સ્નેહ પાન એટલે ઘી પીવડાવી, કોઠાને ચિકણો કે સૂવાલો કરી; ફરીને ઢાળ થવાનું ઓષડ આપવું. તેથી સર્વે રોગ દૂર થાય, કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, અને શરીર હલકું પડે.

(જીલાખના આડા અતિ થવાથી, કેટલા ઉપદ્રવ થાયછે.)

વિરેકસ્યાતિયોગેન મૂર્છામ્નંશો ગુદસ્ય ચ । શૂલઃ કફાતિયોગઃ
સ્થાન્માંસધાવનસંનિષ્પ્મ્ ॥ ૧૪૦ ॥ મેદોનિમં જલાભાસં રક્તં ચાપિ
વિરિચ્યતે ।

જે રોગીને આડા અતિથે થાય; જેને મૂર્છા આવે, આડાની જગ્યાએ શુદ્ધમાર્ગે વેદના અને શૂળ થાય; આડાસાથે કફ વધારે પડે, માંસના ધાવણુ જેવા આડો થાય, મેદના જેવા કે ચરખાના પાણી જેવા આડો થય તેમાં લોહી પડે.

(ઓષડથી આડા અતિશે થવા લાગે તેનો ઉપાય.)

તસ્ય શીતાંબુભિઃ સિત્તં શરીરં તંદુલાંબુભિઃ ॥ ૧૪૧ ॥ મધુમિષ્ટૈ-
સ્તથા શીતૈઃ કારયેદ્દમનં મૃદુ ।

ઓષડથી અતિશે આડા થવા લાગે તો, ઠંડાપાણીથી રોગીના શરીરને બીજવડું; અને તેથી પણ આડા બંધ ન થાય તો, ઓપ્પાના ધાવણુમાં મધ મેળવીને પીવાડવું; તેથી હલકી ઉલટી થય ઢાળ બંધ થશે. (ઓષડથી જીલાખ વધારે થાય, તેને બંધ કરવાનો ખીજો ઉપાય.)

સહકારત્વચઃ કલ્કો દધ્મા સૌવીરકેન વા ॥ ૧૪૨ ॥ પિષ્ટો
નાભિપ્રલેપેન હંત્યતીસારમુલ્બળમ્ ।

આંખાની છાલ ગાયના હાડીમાં અથવા સૌવીર એટલે કાચા જવ અથવા શેકેલા કુટીને મટોડીના હાંડલામાં બરી, તેમાં પાણી નાખી તેનું મોહ બાંધી ત્રણ દિવસ રાખવું. તેને સૌવીર કહેછે. તેવી રીતે ધગીનું થાય, તેને રાખકે કાંજ પણ કહેછે. તે વીધાથી અને કુટીને લેપ કરેથી ઢાળ બંધ થાય. તે વિશે ટીકાકારી લખેછે કે, મટોડીના હાંડલામાં સરશકુ તેલ ચોપડી, તેમાં પાણી બરી; રાઈ, જીરૂ, સીંધાલૂણુ, હિંગ, સૂંઠ, હજદ છ ઓષડોનું ચૂર્ણ, ચોખ્ખાની કાંજ કે કુળહીનો કાઢો, બાંધુના પાંત્રા, સર્વે તેમાં બરી તેના અજમાસે ધીમાં, તળેલા અડદના પાંચ દશ વડા નાખી, હાંડલાનું મોહ બાંધી, ત્રણ દિવસ રાખીને પછી પીવું, તેથી જીલાખ બંધ થાયછે.

(જીલાખના ઝાડા બંધ થવાનો ત્રીજો ઉપાય.)

अजाक्षीरं पिबेद्वापि वैष्णिकं हारिणं तथा ॥ १४३ ॥ शालिभिः
षष्टिकैः स्वल्पमसूरैर्वापि भोजयेत् । शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्या-
त्संग्रहणं भिषक् ॥ १४४ ॥

જીલાખ બંધ થવાને બકરીનું દૂધ પીવું, અથવા શકુની પક્ષીનો, બકરા કે હરણના માંસનો ઉકાલો પીવો; સાઠ દિવસે પાંદેલા ચોખ્ખાની કે મશૂરની જાડી રાખ કાંજ પીવી. દાડમ ઇત્યાદિક ઠંડા અને ભૂખ લગાડનાર પદાર્થો ખાવા.

(શારી રીતે જેને જીલાખ થવાથી લક્ષણ.)

लाघवे मनसस्तुष्ट्यामनुलोमे गतेनिले । सुविरक्तं नरं ज्ञात्वा
पाचनं पाययेन्नृशि ॥ १४५ ॥

જીલાખ સારી રીતે થવાથી; શરીરે હલકાપણું, મનને ખુશીપણું, વાણુ પ્રેતાની જગ્યાએ ફરે અને છૂટે, એટલા લક્ષણો થાય. પછી તેને રાત્રે પાનન ઓષડો એટલે એરંડમૂળ, સૂંઠ, ધાણા; ત્રણ ઓષડોનો કાઢો કરી પીવો.

(જીલાખનું ઓષડ બાધાથી લક્ષણો થાય.)

इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादोवन्निहदीप्तता । धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं
भवेद्वेचनसेवनात् ॥ १४६ ॥

માણસોએ ઢાળનું ઓષડ સેવવાથી, શરીરની ઇન્દ્રિયો બળવાન થાય; બુદ્ધિ મસજ રહે, કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, અને ધાતુ તથા ઉત્તરને સ્થિરપણું થાય છે.

(ઢાળનું ઓપડ આધારી, કેટલા પદાર્થ માટે દૂર રહેવું.)

પ્રવાતસેવાશીતાંબુસ્ત્રેહમ્યંગમજીર્ણતામ્ । વ્યાયામં મૈથૂનં ચૈવ ન
સેવેત વિરેચિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

જે માણસને જીલાબ થવા પછી, અતિશે પવનમાં બેથવું કે ફરવું નહિ,
કંડુ પાણી પીવું નહી; તેલ દત્તાદિક ચિકાસ શરીરે મરદન ન કરવી, અ-
શુભકર્તા ભારી પદાર્થ ખાવા નહી, સ્ત્રિનો સંગ કે અતિ મેહનત ન કરવી.

(ઢાળનું ઓપડ આધારી પછી પરેહજની જાણસો.)

શાલિષ્ટિકમુદ્ગાદૈર્યવાગ્મ્ ભોજયેત્કૃતામ્ । જાંગલૈર્વિષ્કિરાણાં
વા રસૈઃ શાલ્યોદનં હિતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

જીલાબ થવા પછી પરેહજ રાખવાને, સાઠ દિવસે પાકેલા ચોખા કે મગ
દત્તાદિક અન્ન, મનને ગમતા હલકા અનાજનો યવાગૂ એટલે તેવા અનાજથી
છ ધાતું પાણી નાખી, તેની જાડી કાંજ કરીને પીવી. અગર હરણ, ખ-
કરા, શકુન પક્ષી, કે મરધા દત્તાદિકના માંસની રાખકે કાંજમાં ખાકેલા
ચોખાનો ભાત મેળવીને ખાવો.

અથ પંચમોઽધ્યાય પ્રારંભ.

અથ પાંચમેઽધ્યાય પ્રારંભ.

અસ્તિની વિધિ.

(ઓપડની પીચકારી મારી, રોગનું શોધન કરવું.)

બસ્તિર્દ્વિધાનુવાસાશ્રયો નિરૂહશ્ચ તતઃ પરમ્ । યઃ સ્નેહૈર્દીયતે સ
સ્યાદનુવાસનનામકઃ ॥ ૧૪૯ ॥ કષાયક્ષીરતૈલૈર્યો નિરૂહઃ સ જિ-
ગદ્યતે । બસ્તિભિર્દીયતે-યસ્માત્તસ્માદ્બસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અસ્તી એટલે અંડની કાચલી જેવી પિચકારી થાય; તેવી એક કો-
થલીમાં ઓપડ ભરી નળી મારફતે પિચકારી મારવી; તેજ નળીના માહમાં
બે ભાગ જીદા પાકેલા હોય. એકમાંથી ઓપડ જાય; બીજામાંથી ઓપડ,
અને મળમૂત પાછું આવી ખીખ ભાગની કાચલીમાં ભરાય છે. ગુદાદિક

એટલે આઠ ઇત્યાદિક જગ્યામાં આપડની પીચકારી મારવી; તેને અસ્તિ-
કર્મ કહેછે. તે અસ્તિકર્મમાં બે ભેદ છે; એકને અનુવાસન; અને બીજાને
નિરૂહ કહેછે. ધી અને તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ ભરી પીચકારી મારેછે, તેને
અનુવાસન અસ્તિ કહેછે. કાડા, કુધ, તેલ, એકકાં કરીને પીચકારી મારેછે,
તેને નિરૂહ અસ્તિ કહેછે.

(પ્રથમ અનુવાસન અસ્તિનો પ્રકાર.)

તત્રાનુવાસનાખ્યો હિ વસ્તિર્યઃ સોત્ર કથ્યતે । પૂર્વમેવ તતો વ-
સ્તિર્નિરૂહાખ્યો ભવિષ્યતિ ॥ ૧૫૧ ॥ નિરૂહાદુત્તરં ચૈવ વસ્તિઃ
સ્યાદુત્તરાભિધઃ । અનુવાસનભેદશ્ચ માત્રાવસ્તિરુદીરિતઃ ॥ ૧૫૨ ॥
પલદ્વયં તસ્ય માત્રા તસ્માદર્ધાપિ વા ભવેત્ ।

ઉપર લખેલી બેડું અસ્તિમાંથી, અનુવાસન નામે અસ્તિ છે; તેની
માત્રા ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહની ચારથી આઠ તોભા સુધી ભરવું; અને
નિરૂહ અસ્તિનો વૃત્તાંત પાછલથી જાણાશે.

(કેટલા રોગી અનુવાસન અસ્તિને લાયક.)

અનુવાસ્યસ્તુ રુક્ષઃ સ્યાત્સીક્ષ્ણાગ્નિઃ કેવલાનિલી ॥ ૧૫૩ ॥
અનુવાસ્ય એટલે શરીરે ગોડ, યુમડા, ગાંઠ, ફોડકા; રુક્ષ એટલે સ્નેહ-
પાન રહિત, અને જેના કોઠાની અગ્નિ પ્રતીમ હોય તેવા, વાયુકોપના રો-
ગીને, અનુવાસનઅસ્તિ ધી, તેજનો પ્રયોગ કરવો.

(કેટલા રોગી અનુવાસન અસ્તિને લાયક નહીં, પણ નિરૂહ
અસ્તિને લાયક.)

નાનુવાસ્યસ્તુ કુષ્ઠી સ્યાન્મેહી સ્થૂલસ્તથોદરી । આસ્થાપ્યા નાનુ-
વાસ્યાઃ સ્યુરજીર્ણોન્માદત્તજ્યુતાઃ ॥ ૧૫૪ ॥ શોકમૂર્છારુચિભયશ્વા-
સકાસક્ષ્યાતુરાઃ ।

કુષ્ઠી, મેહી એટલે પરમાના રોગી; સ્થૂળ, ઉદરી એટલે જડો
અને મોટા પેટવાળો માણસ, પેટનો રોગી; બેડું રોગી અનુવાસન અસ્તિના
પ્રયોગને લાયક નહીં. અજીર્ણરોગી, ઉન્માદ રોગી, તૃષ્ણા, શોક, મૂર્છા,
અશ્વતી, ભય, શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષયરોગી; એટલા રોગીને આસ્થાપ્ય એટલે
નિરૂહઅસ્તિને લાયક જાણવા.

(પિચકારી અથવા અસ્તિતુનું મુખ, મુવર્ણાદિક નળીનું કરવું.)

નેત્રં કાર્યં સુવર્ણાદિધાતુભિર્વૃક્ષવેણુભિઃ ॥ ૧૫૫ ॥ નલૈર્દતૈર્વિષા-
નાઞ્ચૈર્મણિભિર્વા વિધીયતે ।

નેત્ર એટલે આડા ઇત્યાદિક જગ્યાએ, પિચકારી મારવાની નળીનું મુખ; સોનું ઇત્યાદિક ધાતુનું, પાંખૂનું, દેવનળનું, હાથીદાંતનું, ચિંગડાનું, અગરના લાકડાનું, ખિલારનું, સ્કાટીક ઇત્યાદિક હરપેક મણીનું કરવું.

(રોગીની ઉંમર પ્રમાણે પિચકારીની લંબાઈ.)

एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडंगुलम् ॥ ૧૫૬ ॥ તતો દ્વાદશકં

યાવન્માનં સ્યાદષ્ટસંયુતમ્ । તતઃ પરં દ્વાદશભિર્ંગુલૈર્નેત્રદીર્ઘતા ॥ ૧૫૭ ॥

ખસ્તીની નળી એક વર્ષથી છ વર્ષની ઉંમર સુધી, રોગીના છ આંગળ લાંબી રાખવી, અને છ વર્ષથી પાર વર્ષસુધી આઠ આંગળની પાર વર્ષની ઉંમર પછી પાર આંગળની લાંબી જાણવી.

(પિચકારીની નળીના વિંધનું માપ.)

मुद्रच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसंनिभम् । यथासंख्यं भवेन्नेत्रं;
श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् ॥ ૧૫૮ ॥ આતુરાંગુષ્ઠમાનેન મૂલે સ્થૂલં વિ-
ધીયતે । કનિષ્ઠિકાપરીણાહમગ્રે ચ ગુટિકામુખમ્ ॥ ૧૫૯ ॥ તન્મૂલે
કર્ણિકે દ્વે ચ કાર્યે ભાગાચ્છતુર્થકાત્ । યોજયેત્તત્ર વસ્તિ ચ બંધદ્વ-
યવિધાનતઃ ॥ ૧૬૦ ॥

જે પિચકારી છ આંગળ લાંબી નળી હોય, તેનો વિંધ મગના દાણા જેટલો ત્રીજો રાખવો. આઠ આંગળ નળી લાંબી હોય તેનો વિંધ તુવરના દાણા પ્રમાણે રાખવો. પાર આંગળ લાંબી હોય તેનો વિંધ બાં-
રના ઢીલીયા જેટલો રાખવો. એ પ્રમાણે અનુક્રમે નળીનો વિંધ કરવો; તે નળીને ચિકાસ લગાડી ચિકણી રાખવી, ગાયના પૂછડા જેવી ઢળતી કરવી, નળીના મૂળ તરફનો છેડો, રોગીના અંગુઠા જેટલો જડો રાખવો; તેના વચ્ચેના ભાગ અંગુઠા પાસેની આંગળી જેટલો જડો ગોળાકારે રાખવો. તેના ત્રણ ભાગ મુકી, ચોથે ભાગે ખુલેલા કમળકુલ જેવું ગોળાકારે કરવાને; હરણુ ઇત્યાદિકના, અંડનો અથવા કુકાની; અસ્તિ નળી ઉપર અહડાવી, તે ઉપર બે ચાર બંધ બાંધી તેની સાંધને મેળવવી.

(અસ્તિ માટે કેટલા જનાવરનો અંડ કે કુક્કો કામે પડે.)

મૃગાજસૂકરગવાં મહિષસ્યાપિ વા ભવેત્ । મૂત્રકોશસ્ય વસ્તિસ્તુ
તદલાભેન ચર્મજઃ ॥ ૧૬૧ ॥ કષાયરક્તઃ સુમૃદુવસ્તિઃ સ્નિગ્ધો દ્વદો
હિતઃ ।

હરણ, કુંકર, બકરાં, બળદ, પાડા; એટલા જનાવરના અંડની કોથલી
અસ્તિના ઉપયોગમાં આવેછે. તે ન મળેતો તેના આમડાની કોથલી કરવી.
ખારડી, તરવડ અથવા ધાવરાના આડની છાલના કાડામાં તેને રંગી
મુંવાલી કરવી.

(શરીરે એક હજાર જાતના, ઝિણા વિંધના રોગો થાયછે,
તેને સાફ કરવાને અસ્તીનું માપ.)

વ્રણવસ્તેસ્તુ નેત્રં સ્યાત્ શ્લક્ષ્ણમષ્ટાંગુલોન્મિતં ॥૧૬૨॥ મુદ્રચ્છિદ્રં
ગૃધ્રપક્ષનલિકાપરિણાહિ ચ ।

શરીરે એક હજાર જાતના ગડગુમડા હલ્યાદિક રોગની ગાંઠો થાય
છે; તે ઝીણા વિંધવાળા રોગને, આપડથી સાફ કરવાને, અસ્તિનો ઉપ-
યોગ કરવો. પિચકારીની નળીનું નેત્ર એટલે તેની લંબાઇ, રોગીના આઠ
આંગળ રાખવી; તેના મુખનો વિંધ મગના દાણુ જેટલો; અને તે ગિધ
પક્ષીના ગળાની, નળીના આકારે રાખવો. તે ચિકાસ બરેલી રાખવી જોઇએ.
(અસ્તીના ગુણ.)

શરીરોપચયં વર્ણં બલમારોગ્યમાયુષઃ ॥ ૧૬૩ ॥ કુરુતે પરિવૃદ્ધિં
ચ વસ્તિઃ સમ્યગુપાસિતઃ ।

ઉત્તમ પ્રકારે અસ્તીનું સેવન કરેથી; શરીરની વૃદ્ધિ, કાંતીવાન,
બળવાન, નિરોગી, આયુષની વૃદ્ધી એટલા ગુણો શરીરે ઉત્પન્ન થાયછે.
(અસ્તી સેવન કરવાનો વખત.)

દિવસાંતે વસંતે ચ સ્નેહે વસ્તિઃ પ્રદીપતે ॥૧૬૪॥ ગ્રીષ્મવર્ષાશર-
ત્કાલે રાત્રૌ સ્યાદનુવાસનમ્ । નચાતિસ્નિગ્ધમશનં મોજયિત્વાનુવાસયેત્
॥ ૧૬૫ ॥ મદં મુચ્છાં ચ જનયેદ્ દ્વિધા સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ । રુક્ષ
મુક્તવતોત્યન્નં બલં વર્ણશ્ચ હીયતે ॥ ૧૬૬ ॥

વસંત રૂપમાં, સ્નેહપ્રસિદ્ધિ એટલે ધી, તેણે ઇત્યાદિની અસ્તી, સાં-
ઝની વખતે મારવી. શ્રીમદ્ગું, વર્ષારૂપું અને સ્વરૂપમાં રાત્રે મારવી; પણ
તે રાગીએ અતિશે સિન્ધુ એટલે ધી તેણના પદાર્થનું ભોજન, પ્રથમ
ક્રીધાથી અસ્તિત્વું કર્મ કરવું નહીં; કેમકે તેથી ઉન્નતપણું, મૂર્છા ઉત્પન્ન
થાયછે. અગર અતિશે રૂક્ષ કે ક્રોધાળના પદાર્થ, આધા પછી અસ્તિત્વું કર્મ
થવાથી, રાગીના બળ અને ક્રાંતિની હાણી થાય. એવી રીતે બે પ્રકારે
રાગીને નુકશાન થાયછે.

(અસ્તીમાં ઓછી અથવા વધારે માત્રા ભરેથી તેનું કુળ.)

હીનમાત્રાવુભૌ વસ્તી નાતિકાર્યકરૌ સ્મૃતૌ । અતિમાત્રૌ તથાના-
હૃદ્ધમાતીસારકારકૌ ॥ ૧૬૭ ॥

અનુવાસન અસ્તિ અને નિરૂપસ્તિની અલ્પ માત્રા થવાથી, રા-
ગીને ઘણો ક્ષયદો થાય નહીં; વધારે માત્રા થવાથી; આનાહરોગ, ગ્લાનિ,
અતિસાર ઇત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

(અસ્તિથી ઉત્તમ માત્રાનું કુળ.)

ઉત્તમસ્ય પલૈઃ ષડ્ભિર્મધ્યમસ્ય પલૈસ્ત્રિભિઃ । પલાદ્યર્જેન હીનસ્ય
યુક્તા માત્રાઽનુવાસને ॥ ૧૬૮ ॥

ઉત્તમ પ્રકારે ને રાગીના શરીરમાં બળ હોય, તેને અનુવાસન
અસ્તિ ૨૪ તોલાસુધી માત્રાની હદ છે મધ્યમ બળના રાગીને ૧૨ તો-
લાની, નબળા રાગીને ૬ તોલા બળુવી.

(સ્નેહમાં સિન્ધાલૂણ, ઇત્યાદિકે મેળવવાનું વર્જન.)

શતાઘ્વાસૈધવામ્યાં ચ દેયં સ્નેહે ચ ચૂર્ણકમ્ । તન્માત્રોત્તમમધ્યાંત્યાઃ
ષટ્ચતુર્ઘ્યમાષકૈઃ ॥ ૧૬૯ ॥

શતાવરી અને સિન્ધાલૂણ ખેડુંનું ચૂર્ણ, અનુવાસન અસ્તીમાં મેળવ-
વાને અર્ધા તોલા એટલે છ માશાંતી ઉત્તમ માત્રા બળુવી. આર મા-
શાંતી મધ્યમ માત્રા બળુવી. બે માશાંતી કનિષ્ઠ માત્રા બળુવી.

(ઢાળ થવા પછી, અનુવાસન અસ્તિનો પ્રકાર.)

વિરેચનાત્સપ્તરાત્રે ગતે જાતબલાય ચ । ભક્તાન્નાયાનુવાસ્યાય વ-
સ્તિર્દેયોઽનુવાસનઃ ॥ ૧૭૦ ॥

રોગીએ જીભામનું ઓષઠ આધારી સાત રાત્ર પછી શરીરમાં બળ આવવાને હલકું ભોજન કરાવી, અનુવાસન બસિતને લાયક હોય તો પિચ્ચકારી લાગુ કરવી.

(બસ્તી લગાડવા અગાઉ ઉપાય.)

અથાનુવાસ્યં સ્વમ્યક્તમુષ્ણાંબુ સ્વેદિતં શનૈઃ । મોજયિત્વા યથા-
શાસ્ત્રં કૃતં ચક્રમણં તતઃ ॥ ૧૭૧ ॥ ઊત્પૃષ્ઠા નિલવિષ્મૂત્રં યોજયે-
ત્સ્નેહબસ્તિના । સુતસ્ય વામપાર્શ્વેન વામજંઘાપ્રસારિણઃ ॥ ૧૭૨ ॥
કુંચિતાપરજંબસ્ય નેત્રં સ્તિગ્ધે ગુદે ન્યસેત્ । બધ્વા બસ્તિમુખં સૂત્રં
વામહસ્તેન ધારયેત્ ॥ ૧૭૩ ॥ પીડયેદ્દક્ષિણેનૈવ મધ્યવેગેન ધીરધીઃ
મૃંભાકાસક્ષવાદીંશ્ચ બસ્તિકાલે ન કારયેત્ ॥ ૧૭૪ ॥

અનુવાસન બસ્તી માટે જે રોગી લાયક હોય, તેના શરીરે પ્રથમ તણનું તેલ મરદન કરી, ગરમ પાણીથી શેકી શરીરનો હલકો પરસેવો કાઢી, તેને ચોખ્ખાની રાખ કે કાંજી સારી રીતે પીવડાવી યોડુંક ચલાવવું; વપ્પતે રોગીને પિશાબ ઝાડાની કે પાદવાયુ છૂટવાની હાજત યદ્દ હોય તો પુરી કરાવવી, પછી રોગીને બસ્તી કર્મ કરવાને ડાબે પડામે સુવાડવો; અને ડાબા પગ તેનો લાંબો કરાવવો, જમણો પગ ઉંચો રાખવો, અને ગુદ એટલે ઝાડાની જગ્યાએ ધી મુકી ચીકણી કરવી. તે પછી બસિતની નળીના ભાદને શુતર વિઠાલી; તેને ગુદમાં ભરાવી વેઢે ડાબે હાથે વચલી નળીને મજબુત પકડી, જમણે હાથે આસ્તેથી કોથળી દબાવીને ખાલી કરવી, તે વપ્પતે રોગીને બગાશુ, ખાંસી કે છીક આવવા ન દેવી. એજ પ્રમાણે પિચ્ચકારીમાં ઓષડ ભરી મરાયેછે.

(પિચ્ચકારી મારવાનો નેમ.)

ત્રિશન્માત્રામિતુઃ કાલઃ પ્રોક્તો બસ્તેસ્તુ પીડને । તતઃ પ્રણિહિતઃ
સ્નેહ ઉત્તાનો વાક્શતં ભવેત્ ॥ ૧૭૫ ॥

અગાઉ લખેલા માપની પિચ્ચકારી ભરીને તિથ વપ્પતે મારવાનો નેમ બાણુવો. ધી, તેલ ઇત્યાદિ સ્નેહ પિચ્ચકારી મારશ્વતે ભીતર, દરેક વપ્પતે જવા પછી, એકથી શેા અંક બાણુવા મુધી, રોગીને ચત્તો સુવાડવો.

(કેટલા વખતમાં માત્રા પૂરી કરવી.)

જાનુમંડલમાવેષ્ટય કુર્યાચ્છોટિકયા યુતમ્ । એકા માત્રા ભવેદેષા
સર્વત્રૈષ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૭૬ ॥

અસ્તિમાર્ગે પિચકારી મારવા, ઓપડનો સ્પર્શ થઇ શુધી ભિત્તર
હાથે, એમ હાથનો ફેર ફેરવીને ચપટી વગાડવી. તેટલા વખતની એક
માત્રા થયેલી જાણવી.

(પીચકારી મારવાની કીર્થા કીધા પછીનો ઉપાય.)

પ્રસારિતૈઃ સર્વગાત્રૈર્યથાવીર્ય પ્રસર્પતિ । તાડયેત્તલયોરેન ત્રીનુ
ષારાંશ્ચ શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૧૭૭ ॥ ફિજશ્રૈવં તતઃ શ્રોણીં શમ્યાં ચૈવો-
ત્ક્ષિપેત્તતઃ । જાતે વિધાને તુ તતઃ કુર્યાન્નિદ્રાં યથામુખમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

ઓપડની પિચકારી મારવા પછી, રોગીના હાથ પગ ઇત્યાદિક, સર્વે
ગાત્રોના સાંધા ઢીલા મુઝી લાંબા કરાવવા, તેથી કરીને રસાદિક ધીરું,
પોતાના સર્વે સ્થાનેમાં જાય છે; અને રોગીના હાથપગના તલીયાને હ-
લકા હાથે ત્રણ ત્રણ વખતે જુઝીઓ મારીને ચંપી કરવી, તેમજ જાંગને,
વાંસાને, પણ ચંપી કરી, રોગીને પલંગ ઉપર મુલાડવો, એ પ્રમાણે
વિધિ થવા પછી રોગીને ખુબ નિદ્રા આવશે.

(અસ્તી કર્મ સારી રીતે થવાથી તેનો ગુણ.)

સાનિલઃ સપુરીષશ્ચ સ્નેહઃ પ્રત્યેતિ યસ્ય તુ । ઉપદ્રવં વિનાશીઘ્રં
સ સમ્યગનુવાસિતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

ગુદની માંદિ ગએલો જે સ્નેહ, તે વાયુ અને મળ પ્રત્યાદિક સર્વે
રોગને દુખાવા વિના બહાર પાછા આવેથી, તે રોગીને અસ્તી કર્મ સારી
રીતે થયેલું જાણવું.

(સ્નેહનો વિકાર દૂર થવાને ઉપાય.)

જીર્ણાન્નમથ સાયાન્ને સ્નેહે પ્રત્યાગતે પુનઃ । લઘ્વન્નં મોજયેત્કામં
દીપ્તાગ્નિસ્તુ નરો યદિ ॥ ૧૮૦ ॥ અનુવાસિતાય દેયં સ્યાદિતરેક્ષિ
મુલોદકમ્ । ધાન્યશુંઠીકષાયો વા સ્નેહવ્યાપત્તિનાશનઃ ॥ ૧૮૧ ॥

શુદ્ધમાર્ગે સ્નેહ બીતર પસરતાં, બાકી રહેલા પાછો બહાર આવેતા,

અને નો રોગીના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ થાય તો; તેને સાંઝના જીવું અમ્મલે જીના ચોખ્ખાને બાધી થોડોક બાત કે સળ કાંજ પાવી, અનુવાસન અસ્તિ કરેલા રોગીને, ખીજ દિવસુધી હુકાયેલું ગરમ પાણી પાવું; અથવા ધાણા સુંઠનો કાડો કરી પીધાથી સ્નેહનો વિકાર દૂર થાય.

(વાયુ ઇત્યાદિક દોષો માટે, પિત્તકારી મારવાનો નેમ.)

અનેન વિધિના ષડ્વા સપ્ત ચાષ્ટી નવાપિ યા । વિધેયા વસ્તયસ્તે-
ષામંતે ચૈવ નિરૂહણમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

અગાઉ લખેલી વિધીથી વાયુ ઇત્યાદિક રોગો દૂર થવાને, છથી નવ વખત અનુવાસન અસ્તિગ્રી પિત્તકારી મારવી, તેમાં છેલ્લી પિત્તકારી નિરૂહ અસ્તિગ્રી મારવી.

(અસ્તિગ્રીઓના ગુણ.)

‘દત્તસ્તુ પ્રથમો વસ્તિઃ સ્નેહયેદ્વસ્તિવંક્ષણૈઃ । સમ્યક્ દત્તો દ્વિતી-
યસ્તુ મૂર્ધસ્થમનિલં જયેત્ ॥ ૧૮૩ ॥ બલં વર્ણં ચ જનયેત્તૃતીયસ્તુ
પ્રયોજતઃ । ચતુર્થપંચમૌ દત્તૌ સ્નેહયેતાં રસામૃજી ॥ ૧૮૪ ॥ ષષ્ઠો
માંસં સ્નેહયતિ સપ્તમો મેદ એવ ચ । અષ્ટમો નૃવમશ્વાપિ મજ્જાં નચ
યથાક્રમમ્ ॥ ૧૮૫ ॥ એવં શુક્રગતાન્દોષાન્દિગુણઃ સાધુ સાધયેત્ ।
અષ્ટાદશાષ્ટાદશકાન્વસ્તીનાં યો નિષેવતે ॥ ૧૮૬ ॥ સ કુંજરવલો-
પ્યશ્વં જયેત્તુલ્યોમરપ્રભઃ ।

પ્રથમ પિત્તકારી ગુદમાં મારેથી, અસ્તિ વંક્ષણ એટલે અંડ સંધી-
હોશમાં જવા ન દીધી તો, શરીરમાં ફક્ત ધાતુ વધેછે; ખીજ વખતે
મારેથી મસ્તકનો વાયુ દૂર થાય; ત્રીજ વખતે મારેથી શરીરમાં બળ અને
કાંતી વધે; ચોથી, પાંચમીએ રસધાતુ અને લોહી વધે; છઠી, સાતમીથી માંસ
અને ચરબી વધી, મેદને સુંવાળાપણું આવે; આઠમી, નવમીથી મજ્જા
ધાતુ અને શુક્ર ધાતુ વધીને સુંવાળાપણું થાય; બમણી એટલે અઢાર
વખતે મારેતો, શુક્ર ધાતુગતના જેટલા રોગો થયેલા હોય તે નાશ પામે;
છત્રીસ વખતેમારેથી, રોગીને હાથની જેટલું બળ થઇ, દોડતા પોડાને
ગ્રીતે અને ફેવના જેવી કાંતી તેજવાન થાયછે.

(અનુવાસન બસતી અને નિરૂહ બસિતને લાલેક રોગી.)

રુક્ષાય बहुवाताय स्नेहवर्षित दिने दिने ॥ ૧૮૭ ॥ दद्याद्द्वैद्य-
स्तथान्येषामन्यो बाधामपाहरेत् । स्नेहोऽल्पमात्रो रुक्षाणां दीर्घकाल-
मनत्तयः ॥ ૧૮૮ ॥ तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते ॥

રોગી તેજ વિનાનો રૂક્ષ થઇ, અતિથે વાયુ કોષે પીડાયલાને વેદ; સ્નેહબસતીની પિચકારી દરરોજ મારવી. રોગી શરીરે અતિશે ભારે જડે અને તેજવાનને અન્ય એટલે નિરૂહણ બસિત દરરોજ મારવી. તેથી કરીને શરીરનો રોગ દૂર થાય. રૂક્ષ માણસને સ્નેહબસિત અલ્પ માત્રા એટલે સ્નેહની હલકી અને થોડી માત્રા લેવી; પણ રોગી ધણા દિવસ જીવનાર છે એવું જણાયતો; તેજવાન માણસને નિરૂહબસિત થોડી આપવી.

(સ્નેહ એખસોજ પાછો, બહાર આવે તેનો ઉપાય.)

अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ॥ ૧૮૯ ॥ तस्या-
न्योन्यतरो देयो नहि स्निग्धस्य तिष्ठति ।

તેજવાન અને સિંગ્ધ રોગીને ઝાડામાર્ગે, પિચકારી મારવાથી તૂર્જ સ્નેહ બહાર આવે, અને ફરે નહીં તો તેને ફરી સ્નેહબસિત મારીને પછી તૂર્જ નિરૂહબસિતની પિચકારી મારવી. એવી બે જાતની બસતી આપવી.

(સ્નેહ બહાર આવે નહીં, તેનું દુઃખ અને ઉપાય.)

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ॥ ૧૯૦ ॥ तदा
शैथिल्यमाध्मानं शूलं श्वासश्च जायते । पक्काशये गुरुत्वं च तत्र द-
द्यान्निरूहणम् ॥ ૧૯૧ ॥ तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधियुता फलवर्तिर्हिता
तथा । यथानुलोमनं वायोर्मलः स्नेहश्च जायते ॥ ૧૯૨ ॥ तथा वि-
रेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ।

પ્રથમ ઝાડા, ઉલટી ઇત્યાદિકનું એાષડ આપીને; જે રોગીનાં શરીરની શુદ્ધી કરેલી નહીં હોય; તેના ઝાડા વાટે મળકે નહીં સાથે મળેલી, માત્રા પાછી બહાર આવી નહીંતો, શરીર જખડાય અને આધ્માન એટલે પેટપુગો, શૂળ, શ્વાસ, ઝાડાના પક્વાશયમાં ભારેપણું, એટલી વેદના થાય; તે દૂર થવાને તીક્ષ્ણ નિરૂહબસિતની પિચકારી મારવી. તીક્ષ્ણ એાષડો સ્નેહ મેળવેથી વાયુ છુટો થઇ, મળમિશ્રિત સ્નેહ સુદમાર્ગેથી પાછો

બહાર આવે, તેવી રીતે પિત્તકારી મારવી; અને તેમજ તીક્ષ્ણ ગુલાખનુ ઓપડ ખવાડવું, અને તીક્ષ્ણ ઓપડની તપખીર સુધાડવી.

(કેટલા રોગીને સ્નેહબસ્તિ મારેથી નવો રોગ ન થાય.)

यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहबस्तिरनिसृतः ॥ १९३ ॥ सर्वोत्पो व्या-
वृत्तो रौक्ष्याकुपेक्ष्यः स विजानता ।

સ્નેહબસ્તિ એટલે ઘી, તેલ, રાખ કાંઈ ઇત્યાદિ સ્નેહોની પિત્તકારી; જાડામાર્ગે મારેથી ગુદને સર્વે ભાગ, વ્યાવૃત એટલે વ્યાપી રહેછે, તે છતાં ને રોગીને રક્ષાપણું હોવાથી, ગુદની જગ્યાએ સ્નેહ ભિળાઇ રહેવાથી શૂળાદિક વેદના થતા નથી; તે સ્નેહ ખસ્તોનો ઉપયોગ ધણી વાર સુધી તેમજ રાખવો.

(આખી રાતમાં સ્નેહ બહાર, પાછો નહીં આવેથી ઉપાય.)

अनायाते त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ॥ १९४ ॥ स्नेहबस्ताव-
नायाते द्वाभ्यां स्नेहो विधीयते ।

સ્નેહોની પિત્તકારી મારેથી, પાછો તે બહાર નિકળે નહીં તે, ખીજી વખતે બમણી પિત્તકારી મારીને; સ્નેહ ઇત્યાદિ બહાર પાછો આવે તેમ કરવું. સર્વે મેહનત કરવા છતાં સ્નેહ પાછો બહાર નહીં આવે તો, તે રોગીને ગુલાખ થવાને ઠાળવું ઓપડ ખવાડી જાડા કરાવવા.

(અનુવાસન બસ્તિ માટે તેલ.)

गुडूच्येरंडूपूतीकभार्गीवृषकरौहिषम् ॥ १९५ ॥ शतावरीसहचरं
काकनासापलोन्मितम् । यवमाषातसीकोलकुलित्थान् प्रमृतोन्मितान्
॥ १९६ ॥ चतुर्द्रीणांभसा पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च । पचेत्तैलाढके
पेष्यैर्નાવनीयैः पलोन्मितैः ॥ १९७ ॥ अनुवासनमेतद्धि सर्ववातवि-
कारनुत् ।

ગુળવેલ, ઐરંડમૂળ, કરંઝની છાલ, ભારંગમૂળ અડંસો, રોહિસ તૃણ શતાવરી, કોરહાંટો, કાવલી; એ નવ ઓપડો ચારચાર તોલા; જવ, અડદ, અળશી, ખોરડીના ખીજ, કુદથી; એ પાંચ ઓપડો આઠ આઠ તોલા. સર્વે ઓપડોને ઘોડા કુટી; તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખીને

ઉકાળવું, પાણી બળતા ચોથે હિસ્સે બાકી રહેવાથી, તેમાં તબનું તેલ રૂપે તોલા, અને જીવનીય ગણુ એટલે બીજા અંડનાં ચૂર્ણાદિક અધ્યાયમાં લખેલા છે, તે દરેક ઓપડો ચાર ચાર તોલાનું ચૂર્ણ મેળવી ફરીને ઉકાલી પાણી બળતા, ફક્ત તેલ બાકી રહેવાથી ગાળી લેવું. તેને અનુવાસન તેલ કહે છે. તે તેલ સર્વે વાયુરોગને દૂર કરે છે.

(અનુવાસન બસ્તી, અતિશે કરેથી નવા થતા રોગ.)

षट्सप्तति व्यापदस्तु जायंते बस्तिकर्मणः ॥ १९८ ॥ दूषितास्त मुदा येन ताश्चिकित्स्यास्तु सुश्रुतात् ।

અસ્તિ કર્મોમાં દોષ રૂપ વિપરીત, એટલે રોગોના કોપ થઈ, તેમાંથી છેતર પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; તેની પરીક્ષા સુશ્રુત રીતના અંથમાં લખેલી છે, તે ઉપરથી કરવી.

અસ્તિ કર્મોમાં પરોહજી.

पानाहारविहारश्च परिहारश्च कृत्स्नशः ॥ १९९ ॥ स्नेहपानसमा कार्या नात्र कार्या विचारणा ।

અન્ન છત્યાદિક પ્રોશક અને વિહારાદિકના વહીવટમાં, સ્નેહ પાનોના અધ્યાયમાં છે, તે પ્રમાણે સર્વે સ્નેહબસ્તીમાં પરોહજી કરવી.

अथ षष्ठोऽध्याय प्रारंभ.

अथ છઠ્ઠો અધ્યાય પ્રારંભ.

(નિરૂહ બસ્તીની વિધી.)

निरूहबस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणांतरैः ॥ २०० ॥ तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुंगवैः ।

નિરૂહબસ્તિની વિધી અનેક પ્રકારે થાય, જેવી રીતના રોગ હોય, તેવી વિચારણીના આકારે જુદા નામે થાય છે. તેના દાખલામાં ઉત્કલેશન અસ્તિ, દોષહર અસ્તિ, દોષશમન અસ્તિ છત્યાદિક નામે જાણવા.

(નિરૂહ અસ્તિના ખીજા નામો.)

નિરૂહસ્યાપરં નામ પ્રોક્તમાસ્થાપનં બુધૈઃ ॥ ૨૦૧ ॥ સ્વસ્થાન-
સ્થાપનાદોષધાતૂનાં સ્થાપનં મતમ્ ।

નિરૂહ અસ્તિના ખીજા નામોમાં આસ્થાપન જાણવું, તેની ઉત્પત્તિ દોષ અને રસાદિક ધાતુઓને, પોતપોતાના સ્વસ્થાનોમાં એથાડે છે માટે તેને આસ્થાપન કહેછે. તે વાતાદિક ત્રણે દોષ અથવા રોગોને દૂર કરેછે. માટે તેને નિરૂહ કહેછે.

(નિરૂહ અસ્તિમાં, કાડા ધત્યાદિકનો પ્રકાર.)

નિરૂહસ્ય પ્રમાણં તુ પ્રસ્થપાદોત્તરં મતમ્ ॥ ૨૦૨ ॥ મધ્યમપ્ર-
સ્થમુદ્દિષ્ટહીનસ્ય કુંડવાસ્ત્રયઃ ॥

નિરૂહઅસ્તિની પિચકાચી મારવા વિશે, કાડાઓનું વજન ૮૦ તો-
લાનું ઉત્તમ, ૬૪ તોલાનું મધ્યમ, ૪૮ તોલાનું કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી.

(કેટલા રોગી નિરૂહઅસ્તિ વિધીને લાયક નહીં.)

અતિસ્નિગ્ધોત્ક્રિષ્ટદોષૌ ક્ષતોરસ્કઃ કુશસ્તથા ॥ ૨૦૩ ॥ આ-
ધ્માનર્હદિહિકાર્શઃ કાસશ્વાસપ્રપીડિતઃ । ગુદશોફાતિસારાર્તૌ વિષૂચી
કુષ્ઠસંયુતઃ ॥ ૨૦૪ ॥ ગર્ભિણી મધુમેહી ચ નાસ્થાપ્યશ્ચ જલોદરી ।

અતિશે નાજૂક રોગી, જેના ઉધ્વગામી દોષ એટલે રોગોના બળ
અદ્યતો, ઉરઃક્ષત પીડાયલા એટલે હૈયાના રોગે દુઃખી, શરીરે તનાયતો,
પેટ કુગવાના રોગો, ઉલટી, હેડકી, હર્ષ, ખાંસી, દમ. આદિ, ગુદસ્થાને
કે જાડાની જગ્યાએ પીડા, સોઝો, અનિસાર, મોરચી, શરીરસડો, ગર્ભિણી
સ્ત્રી, પરમો, પેટ મોટું થવાનો જળંદર રોગ; એટલા રોગોથી પીડાયનાને
આસ્થાપન એટલે નિરૂહ અસ્તિની વિધી કરવી નહીં.

(કેટલા રોગી નિરૂહઅસ્તિ વિધી કરવાને લાયક.)

વાતવ્યાધાવુદાર્વતી વાતાસૃક્ વિષમજ્વરે ॥ ૨૦૫ ॥ મૂર્ચ્છાતૃષ્ણો-
દરાનાહમૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મરીષુ ચ । વૃદ્ધાસૃક્દરમંદાગ્નિપ્રમેહેષુ નિરૂહ-
ણમ્ ॥ ૨૦૬ ॥ શૂલેઽમ્લપિત્તે હૃદ્રોગે યોજયેદ્વિધિવદ્બુધઃ ।

વાયુના સર્વે રોગ, ઉદાવર્ત વાયુ, વાતરકત રોગ, વિષમ જ્વર, મૂર્ચ્છા,

તૃપા, ઉદર રોગો મધ્યેના જળંદર રોગ સિવાય બાકી પેટના સર્વે ઉદર રોગો, આનાહ મૂત્રદૂરણ રોગ, પથરીનો રોગ, અસ્મરી રોગ, જે સ્ત્રિઓને ઘણા દિવસની ધુપણીનો, કોઠાનો અગ્નિમાંથી રોગ, પરમાના સર્વે રોગોમાં મધુમેહ રોગ મુકીને બાકીના સર્વે, શૂળ રોગ, આમ્લપિત રોગ, હૃદ્રોગ એટલા રોગોને નિરૂહબસ્તી કરવાને બાયેક રોગો જાણવું.

(નિરૂહબસ્તીની પિચકારી મારવાનો પ્રકાર.)

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं स्निग्धं स्विन्नमभोजितं ॥ २०७॥ मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् । स्नेहबस्तिविधानेन बुधः कुर्या-
न्निरूहणम् ॥ २०८ ॥ जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।
तिष्ठेन्मुहूर्तमात्रं च निरूहागमनेच्छया ॥ २०९ ॥ अनायातं मुहूर्ते तु निरूहं शोधनैर्हरेत् ।

નિરૂહબસ્તીની પિચકારી જે રોગોને મારવી હોય, તેને પ્રથમ પિ-
શાખ ઝાડાની હાજત પુરી કરાવવી, પાદ વાયુ છૂટવાનો હોય તો છોડવી. કોઠો
શુદ્ધ થવાપછી; થરીરે સ્નેહ પદાર્થમાં ધી કે તેલ મરદન કરી, નહવડાવી
થોડો પરસેવો કાડવો; તેને ભોજન ન કરાવતા, બપોર પછી ઘરમાં સર્વે
રીતે એટલે જેવી રીતે રોગને બસ્તિ આપવી ઘટે. તેથી રીતે સ્નેહબ-
સ્તીની વિધી તૈયાર કરીને નિરૂહ બસ્તી આપવી, એટલે તેલ ઇત્યાદિક
ઓષડની પિચકારી ઝાડાવાટે મારવી; અને નિરૂહ બસ્તીની વિધી કીધી
પછી; તે નિરૂહ ઓષડ ઇત્યાદિક પાછુ બહાર આવવા માટે; રોગોને બે
ઘડી સુધી ઉભડો કે ઝાડે કરવા બેસે તેમજ બેસાડવો; અગર એક બે
ઘડીમાં નિરૂહ ઇત્યાદિક પાછુ બહાર આવ્યું નહી તો; તેને નીચે લખેલી
રીતે શોધન વિધી કરીને પાછુ બહાર આવે તેમ કરવું.

(નિરૂહ પાછુ બહાર નહી આવે તો શોધન ઓષડો.)

निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्राम्लसैधवैः॥ २१० ॥

નિરૂહબસ્તીની પિચકારી મારવા છતાં, તે ગુદમાંથી પાછુ બહાર નહી
આવે તો, જવખાર અને ગાયનું મૂત્ર તથા લિંબુનો રસ અથવા જંબી-
રાનો રસ, સિંધાલૂણ; એ ચાર ઓષડો એકઠા કરી, ઝાડા માર્ગે પાછી
નિરૂહની પિચકારી બમણી મારી, આગળ ઓષડ અને નિરૂહને બહાર કહાડવું.

(નિરૂહ અસ્તિના ઉત્તમ ગુણ થવાના લક્ષણ.)

યસ્ય ક્રમેણ ગચ્છંતિ વિટ્પિત્તકફવાયવઃ । લાઘવં ચોપજાયેત
સુનિરૂહં તમાદિશેત્ ॥ ૨૧૧ ॥

જે રોગીને નિરૂહઅસ્તિના ઉપાય કીધા પછી; તે ઓષડ, મળ, પિત્ત, કફ વાયુ અકેક ઝાડા માર્ગે, પાછા બહાર આવે તો, શરીરને હલકાપણું થાય. તેવી રીતે થવાથી નિરૂહ અસ્તિની વિધી સારી થયેલી જાણવી.

(નિરૂહઅસ્તિ સારી રીતે ન થવાના લક્ષણ.)

યસ્ય સ્યાદ્વસ્તિરલ્પાલ્પવેગો હીનમલાનિલઃ । મૂત્રાર્તિજાઙ્ઘ્યારુચિ-
માન્ દુર્નિરૂહં તમાદિશેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

જે રોગીને નિરૂહઅસ્તિની પિચકારી માર્ગથી હોય, અને ઉપલી રીતે પાછું બહાર આવવાનો, વેગ અતિ થોડો હોય તો; ઓષડ, મળ અને વાયુ ઇત્યાદિક રોગ, જેટલો બહાર આવે તેટલો, ન આવેથી થોડા આવે; અને પિસાબની જગ્યાએ દુખાવો થાય; શરીર ભારે, અરોચક રોગ ઇત્યાદિક રોગોના લક્ષણો થાય.

(નિરૂહ અસ્તિ અને રોહ અસ્તિની માત્ર પાછી બહાર
આવવાના લક્ષણ.)

વિવિક્તતા મનસ્તુષ્ટિઃ સ્નિગ્ધતા વ્યાધિનિગ્રહઃ । આસ્થાપનં સ્નેહ-
બસ્ત્યોઃ સમ્યગ્દાને તુ લક્ષણમ્ ॥ ૨૧૩ ॥ અનેન વિધિના યુંજ્યા-
ન્નિરૂહં બસ્તિદાનવિત્ ॥

રોગીના શરીરે હલકાપણું, મનને સંતોષપણું, શરીરે પરસેવામાં ચીકાસ; રોગનો નાશ, એવી રીતે લક્ષણો થવાથી આસ્થાપન સમજવું; એટલે નિરૂહઅસ્તિ, અને રોહઅસ્તિ, બેટું પિચકારીની વિધી સારી રીતે થવાના લક્ષણ જાણવા. અનેન વિધિના એટલે અગાળી લખેલી વિધિથી, અસ્તિ કર્મ જાણનારા વૈદના હાથેથી, નિરૂહઅસ્તિના કર્મો કરાવવા.

(નિરૂહઅસ્તિની પિચકારી કેટલી વખત મારવી તેનો પ્રકાર.)

દ્વિતીયં વા તૃતીયં વા ચતુર્થં વા યથોચિત્ ॥ ૨૧૪ ॥ સન્નેહ

एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह । कषायकटुरुक्षाद्याः कफे कोष्णा-
स्त्रयो मताः ॥ २१५ ॥ पित्तश्लेष्मानिलाविष्टक्षीरयूषरसैः क्रमात् ।
निरूहं योजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥ २१६ ॥

નિરૂહઅસ્તિની પિત્તકારી એવડી, એવડી મારવી; નેત્રું શેગનું
બળ હોય, તે પ્રમાણે કરવું; વાયુ રોગ હોવાથી સ્નેહસહિત, નિરૂહ-
અસ્તિ એકવડી વખતે મારવી; પિત્ત રોગનું બળ હોયતો, દુધસહિત એ-
વડી વખતે મારવી; કફ રોગનું બળ હોયતો, કષાય એટલે હરડે, ખેહડા,
આંબળા ઇત્યાદિક પદાર્થ; ત્રિકટુ એટલે મુંઠ, મરી, પિપર ઇત્યાદિક પ-
દાર્થ; રૂક્ષ એટલે કુલથિ, જવ ઇત્યાદિકનો કાઢો કરવો; અસ્તિના
સર્વે ઓષડો લખેલા જરા ગરમ કરીને, ત્રણ વખતે નિરૂહઅસ્તિની પિ-
ત્તકારી મારવી. કફ પિત્ત અને વાયુસહિત રોગીને પીડા થતી હોય તો,
દુધ, યૂષ એટલે ઉલટીના અધ્યાયમાં વેઠવાને લખેલા ઓષડો છે તે; માંસુ-
રસ એટલે હરણુ અથવા બકરાનાં માંસનો ઉકાળો; ગુદાદિક બાડા માર્ગે
એક પછી એક સર્વે અસ્તિની પિત્તકારી મારવી. અનુવાસન અસ્તિ એટલે
ધી, તેલની પિત્તકારી મારવી; તેનો ખુલાસો પાછળ લખેલો છે.

(નાળુક ઇત્યાદિક રોગીને, નિરૂહઅસ્તી મારવાની રીત.)

सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः । बरित्स्तीक्ष्णः प्रयुक्त-
स्तु तेषां हन्याद्वलायुषी ॥ २१७ ॥

શરીરે નાળુક હોય, વૃદ્ધ, બાળક; એટલા રોગીને મૃદુ એટલે હ-
લકી અસ્તિની પિત્તકારી મારવી. તેવા રોગીને જલદ ઓષડની પિત્તકારી
મારવાથી રોગીનું બળ અને આયુષનો નાશ થાયછે.

(રોગ પ્રમાણે અસ્તીની પિત્તકારી મારવાનો ઉપાય.)

दद्यादुल्लेकेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः । पश्चात्संशमनीयं च द-
द्याद्वास्ति विचक्षणः ॥ २१८ ॥

પ્રથમ રોગનો ઉકાળો થાય, તેવા ઓષડોની અસ્તીની પિત્તકારી
મારવી; બીજી વખતે રોગોનો નાશ થવાના ઓષડોની અસ્તિ મારવી;
ત્રીજી વખતે રોગોને પોતપોતિકા સ્થાને ખેંચવાની પિત્તકારી મારવી,
ઇત્યાદિક વિધિ પાછળ લખેલી છે.

(રોગનો ઉછાળો થવાની અસ્થિતિના ઓષડો.)

પ્રંહવીજં મધુકં પિપ્પલીસૈંધવં વચા । હપુષા ફલકલ્કશ્ચ બસ્તિ-
રુત્ક્રેશનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૧૯ ॥

એરંડયાના બીજ, મહુવડાની છાલ, પિપર, સિંધાલૂણુ, ઘોડાવજ, શરણીના ફળ એ છ ઓષડો સરખે વજનને ચટણી વાટી, ગરમ પાણી સાથે ડાહીને, ઉત્કલેશનનામે અસ્થિતિ પિચકારી મારવી.

(રોગ દૂર કરનાર અસ્થિત.)

શતાદ્વા મધુકં બિલ્વં કૌટજં ફલમેવ ચ । સકાંજીકઃ સગોમૂત્રો
બસ્તિર્દોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨૦ ॥

શતાવરી, જીમ્બ, બિલ્ફળ; કોટ્કળ, એ ચાર ઓષડો સરખે વજનને લેવા; ઢાળના અધ્ધાયમાં કાંછનો વિધી બખેલી છે તેમાં સર્વે વાટી ને ગાયના મૂત્રમાં ડાહી; તેની ઝાડામર્ગે, પિચકારી મારવાથી વાયુ ધ-
ત્વાદિક રોગ દૂર થાય.

(રોગનું શોધન થવાને ઓષડની અસ્થિત.)

શોધનદ્રવ્યનિકાથસ્ત્વલ્કૈઃ સ્નેહસૈંધવૈઃ । યુક્તચા સ્વજેન મથિ-
તા બસ્તયઃ શોધનાઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

નિશોત્તર ધત્વાદિક શોધન ઓષડો પ્રથમ ખંડમાં લખેલાનો કાઠો કરી, તેમાં તેજ ઓષડોની વાટેલી બીજ ચટણી તથા તલતુલું તેલ, સિંધાલૂણુ મેળવી, રવધથી વલોવી; તેમાંથી અસ્થિતિ પિચકારી ભરી મારવી, તેથી રોગનું શોધન થાય.

(રોગનું શમન થવાની અસ્થિત.)

• પ્રિયંગુર્મધુકો મુસ્તા તથૈવ ચ રસાંજનમ્ । સક્ષીરઃ શસ્યતે બસ્તિ-
ર્દોષાણાં શમને સ્મૃતઃ ॥ ૨૨૨ ॥

વાધાટીના મૂળ, રાળ અથવા કડું; મહુવડાની છાલ, નાગરમોથ, ર-
સાંજન એટલે દારૂહલદતું ચૂર્ણ, બકરીના દુધમાં ઉછાળો માવો કરવો તે; એ ચાર ઓષડો સરખે વજન લઈ, તેની દૂધમાં ખારીક ચટણી વાટી, વહલોવીને અસ્થિતિ પિચકારી મારવી.

(લેખન ઓપડોની અસ્તિ.)

ત્રિફલાકાથગોમૂત્રસૌદ્રક્ષારસમાયુતા ।

ઊષકાદિપ્રતીવાપૈર્બસ્તયો લેખનાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૨૩ ॥

ત્રિક્ષણનો કાડો, ગાયતું મૂત્ર, મધ, જવપ્પાર; સર્વે સરખે વજને હોવા; ખીજા અંકમાં કાઢાના અધ્યાયમાં ઉષકાદિક ગણોની ખીના લખેલી છે; તેણું ચૂર્ણ તેમાં મેળવીને; લેખન એટલે મેદા રાગાદિકને નખણો, ખાડવા માટે, અસ્તિની પિચકારી મારવી.

(ખૃંહણ અસ્તિના, ધાતુ વધારનાર ઓપડો.)

બૃંહણદ્રવ્યનિક્કાથઃ કલ્કૈર્મધુરકૈર્યુતઃ ।

સર્પિર્માસરસોપેતા વસ્તયો બૃંહણા મતાઃ ॥ ૨૨૪ ॥

સુસલી, ગોખર, કવચખીજ હત્યાદિક; જે ખૃંહણ દ્રવ્ય એટલે ધાતુ વધારનાર ઓપડોનો કાઢો કરી, તેમાં મહવડાની છાલ, દરાખ, દાડમ, હત્યાદિ મધુર પદાર્થોની ચટણી, ધી, બકરાના માંસનો ઉકાળો સર્વે મેળવીને ધાતુનો વધારો થવાને અસ્તિની પિચકારી મારવી.

(પિચ્છિલ અસ્તિ, રોગ પાતળો કરવાની.)

વદયૈરૌરાવતી શૈલુશાલ્મલી ધન્વનાગરાઃ । ક્ષીરસિદ્ધાઃ સૌદ્રયુક્તા-
નામ્ના પિચ્છિલસંજ્ઞિતાઃ ॥ ૨૨૫ ॥ અજોરઐર્જનરુધિરૈર્યુક્તા દેયા
વિચક્ષણૈઃ । માત્રા પિચ્છિલવસ્તીનાં પલૈર્દ્વાદશભિર્મતાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

ગોરડીની છાલ, નારંગી, ભાંવરીના ઝાડની છાલ, સાવરીની છાલ, ધમાસો, મુંઠ; એ છ ઓપડો સરખે વજને દુધમાં વાટી, તેમાં મધ તથા બકરા, મેંઢા, હરણમાંથી જે મળી આવે; તેણું લોહી મેળવી, સર્વેણું વજન ૪૮ તોલાશુધી લખેલું છે. તે અસ્તિમાં ભરીને રોગ પાતળો કરવા મારવી.

(નિરૂહણ માત્રાનું વજન.)

દત્વાડદૌ સૈંધવસ્યાક્ષં મધૂનઃ પ્રસૃતિદ્વયમ્ । વિનિર્મથ્ય તતો દદ્યા-
ત્સ્નેહસ્ય પ્રસૃતિત્રયમ્ ॥ ૨૨૭ ॥ એકીભૂતે તતઃ સ્નેહે કલ્કસ્ય પ્ર-
સૃતિં ક્ષિપેત્ । સંમૂર્ચ્છિતકષાયે તુ ચતુઃપ્રસૃતિસંમિતમ્ ॥ ૨૨૮ ॥
ક્ષિપ્ત્વા વિમથ્ય દદ્યાન્નાનિરૂહં કુશલો ભિષક્ । વાતે ચતુઃપલં

સૌદ્રં દદ્યાત્સ્નેહસ્ય પટ્પલમ્ ॥ ૨૨૯ ॥ પિત્તે ચતુઃપલં ક્ષૌદ્રં સ્નેહસ્ય
ચ પલં ત્રયમ્ । કફે પટ્પલિકં ક્ષૌદ્રં સ્નેહસ્યૈવચતુઃ પલમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

સિંધાલૂણુનું ચૂરણ એક તોલા; મધ સોળ તોલા; ધી અથવા તેલ
૨૪ તોલા; મેળવી માત્રા કરવી. જે આપડોની ચટણી લખેલી હોય
તો ૪ તોલાની કરવી; અગર તેનો કાઢો કરવો હોય તો ૩૨ તોલા;
એકઠું સર્વે વલોવીને, વૈદ નિરૂહઅસ્તિની પિચકારી, આડા વાટે મારવી;
સાધારણ અસ્તિની એ રીત જાણવી. વાધુકોપ હોવાથી મધ ૧૬ તોલા;
ધી અથવા તેલ ૨૪ તોલા; એકઠું કરી પિચકારી મારવી. પિત્તકોપ હોય
તો મધ સોળ તોલા; ધી અથવા તેલ ૧૨ તોલા; મેળવીને પિચકારી
મારવી. કફકોપ હોય તો મધ ૨૪ તોલા; ધી અથવા તેલ ૧૬ તોલા
એકઠું કરીને પિચકારી મારવી.

(મધુ તૈલક અસ્તિની વિધિ.)

एंङकाथतुल्यांशं मधुतैलं पलायकम् । शतपुष्पापलाहेन सैधवा-
हेन संयुतम् ॥ २३१ ॥ मधुतैलकसंज्ञोयं वस्तिः खजविलोडितः ।
मेदोगुल्मकृमिप्लीहमलोदावर्तनाशनः ॥ २३२ ॥ बलवर्णकरश्चैव
वृष्यो बृंहणदीपनः ।

એરંડયાના મૂળનો કાઢો ૩૨ તોલા; મધ અને તલનું તેલ સોળ
સોળ તોલા; વરીઆલી અને સિંધાલૂણુનું ચૂર્ણ બન્ને તોલા; એ સર્વે મે-
ળવીને રચધથી સારી રીતે વલોવવું; તેને મધુતૈલક અસ્તિ કહેછે. એ
અસ્તિ આડા માર્ગે યુદ્ધમાં મારેથી જે માણસની ચરખી બગડી મેદો રોગ
થયો હોય તે, પેડનો સર્વે યુદ્ધમ રોગ, જીવાતનો કૃમિ રોગ, કફ-
સાનો કવળ રોગ, આડા પિશાબનો મળમૂત્રાદિ રોગ, ઉદાવર્ત વાધુકોપનો
રોગ, ઉપર લખેલા સર્વે રોગ દૂર થાય. એ અસ્તિથી શરીર બળ, કાંતિ
વધે, સ્ત્રિઓ વિષે પ્રીતી, ધાતુની વૃદ્ધિ, કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

(દીપન અસ્તિની વિધી.)

क्षौद्राज्यक्षीरतैलानांप्रसृति प्रसृतिर्भवेत् ॥ २३३ ॥ हपुषा सैधवा-
क्षांशौ वस्तिः स्याद्वीपनः परः ।

મધ, ધી, દૂધ, તલનું તેલ; ચારે પદાર્થના આઠ આઠ તોલા; શરણી

અને સિંધાલૂણુનું ચૂર્ણુ અડેક તોણા; સર્વે મેળવી વણાવવું; તેની પિત્તકારી માઝા માર્ગે મારેથી કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ થઇ ભૂખ સારી લાગે.
(યુક્તરથ અસ્તિની વિધી.)

પરંડમૂલંભિઃકાથો મધુતૈલં સસૈંધવમ્ ॥ ૨૩૪ ॥ એષ યુક્તરથો
વસ્તિઃ સવચાપિપ્પલીફલઃ ।

એરંડમૂળનો કાઢો ૩૨ તોણા; મધ અને તલનું તેલ સોળ સોળ તોણા; સિંધાલૂણુ, ઘોડાવજ, પિપર, ગેળફળ; એ ચાર એકડોનું ચૂર્ણુ ચાર ચાર તોણા; સર્વે મેળવીને વણાવવું; તેને યુક્તરથ અસ્તિ કહેછે. તેની પિત્તકારી મારેથી સર્વે રોગ દૂર થાય.

(સિદ્ધઅસ્તિની વિધી.)

પંચમૂલસ્ય નિઃકાથસ્તૈલં માગધિકા મધુ ॥ ૨૩૫ ॥ સસૈંધવઃ
સમધુકઃ સિદ્ધવસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ।

પંચમૂળ એટલે બિલમૂળ, એરણીમૂળ, ટેંટુમૂળ, શિવણમૂળ, પાડળ-મૂળ; એ પાંચે મૂળનો કાઢો, તલનું તેલ, પિપરનું ચૂર્ણુ, સિંધાલૂણુ, મહ-વડાની છાલ મધ્યેની નાર અથવા નેઠીમધ, સર્વેનો કાઢો કરેથી; તેને સિદ્ધઅસ્તિ કહેછે. તેની પિત્તકારી સર્વે રોગો ઉપર મારવી.

(રોગીને અસ્તિ કર્મ કીધા પછી પરેહુ.)

સ્નાનમુષ્ણોદકૈઃ કુર્યાદ્દિવાસ્વપ્નમર્જીર્ણતામ્ ॥ ૨૩૬ ॥ વર્જયેદપરં
સર્વમાચરેત્સ્નેહવસ્તિવત્ ।

રોગીને પિત્તકારી મારવા પછી તેને ગરમ પાણીથી નવાડવો, દિ-વસે નિદ્રા ન કરાવવી, અજીર્ણ કર્તા બારી વસ્ત્રું ખવાડવી નહી, સર્વે રીતે પરેહુ સ્નેહઅસ્તિના અધ્યાયમાં બખેલી કરવી.

અથ સપ્તમોઽધ્યાય પ્રારંભ.

(અથ સાતમો અધ્યાય પ્રારંભ.)

(ઉત્તર અસ્તિ એટલે પિસાખ માર્ગે પિત્તકારી મારવાની વિધી.)

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ વસ્તિમુત્તરસંજ્ઞિતમ્ ॥૨૩૭॥ દ્વાદશાંગુલકં
નૈત્રં મધ્યે ચ કૃતકર્ણિકમ્। માલતીપુષ્પવૃત્તાભંછિદ્રં સર્ષપનિર્ગમમ્ ૨૩૮

ઉત્તર અસ્તિની વિધિ એટલે પિસાખમાર્ગે, પિચકારી મારવાની બાર આંગળ લાંબી હોયછે. તેના વચ્ચે ભાગે નળી, કમળના દિટયા જેવી વિંધવાણી હોય; તે પિચકારીની નળીનું મોઢું, મોગરીના કુલના આકારે છતા, તે નળીના મુખમાં એક રાઇ જાય, એટલેા વિંધ બીણો રાખવા. તેના પાછલા છેડે કમળકુલના આકારે, અસ્તિની કોયળી અગાઉ બખેલી રીતે બાંધીને, તેમાં આપડ ભરી દબાવેથી પિચકારી લાગેછે.

(ઉમ્મર પ્રમાણે અસ્તિની માત્રા ભરવાનું વર્ગન.)

પંચવિંશતિવર્ષાણામધોમાત્રા દ્વિકાર્ષિકી । તદુર્ધ્વં પલમાનં ચ સ્નેહસ્યોક્તા વિચક્ષણૈઃ ॥ ૨૩૯ ॥

રોગીની સોળથી પચીસ વર્ષની ઉમ્મર થવામુધી, ઉત્તરઅસ્તિવિષે સ્નેહાની માત્રા પિસાખ માર્ગે, જે તોલાની વૈદે પિચકારી ભરવી; અને પચીસ વર્ષની ઉપરાંત ચાર તોલાની ભરવી; યણુ બાળકને આઠથી નોંધએ.

(પુરૂષોને ઉત્તર અસ્તિ કેહેલી રીતે મારવી.)

અથાસ્થાપનશુદ્ધસ્ય હૃત્તસ્ય સ્નાનમોજનૈઃ । સ્થિતસ્ય જાનુમાત્રેણ પીઠે ત્વિષ્ટશલાકયા ॥ ૨૪૦ ॥ સ્તિગ્ધયા મેદૂમાર્ગે ચ તતો નેત્રં નિયોજયેત્ । શનૈઃ શનૈર્વૃતામ્યક્તં મેદૂરંધ્રેંગુલાનિ ષટ્ ॥ ૨૪૧ ॥ તતોવપીડયેદ્વસ્તિ શનૈર્નેત્રં ચ નિર્હરેત્ । તતઃ પ્રત્યાગતે સ્નેહે સ્નેહવસ્તિક્રમો હિતઃ ॥ ૨૪૨ ॥

નિરૂપસ્તિની પિચકારી, આડામાર્ગે મારીને શુદ્ધી શુદ્ધી કરવાને, પ્રથમ નવડાવવો, પછી ભોજન કરાવી, તૃપ્ત થવાથી; તેને બાકડા ઉપર શકણુ ટેકવી બેશાડવો; પિચકારીની સહીને, તેના મુખને, ઘી લગાડી ચિકણી કળી, રોગી પુરૂષને પિસાખમાર્ગે, વિંધમાં આસ્તે આસ્તે છ આંગળ, અંદર સહી ઉતારીને પિચકારી મારવી; પછી તે હલકે હાથે પાછી બહાર કાઢવી, તેવખતે મારેલી પિચકારીનું આપડ, અંદર દાખલ થઇ પાછું બહાર નીકળી આવે તો, અસ્તિકર્મ ઉત્તમ પ્રકારે થયેલું જાણવું.

(સ્ત્રિઓ માટે ઉત્તર અસ્તિની પિચકારી.)

સ્ત્રીणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्विशांगुलम् । मुद्गरप्रवेश्यं योज्यं

ચ યોન્યંતશ્ચતુરંગુલમ્ ॥ ૨૪૩ ॥ દ્વચંગુલં મૂત્રમાર્ગે ચ સૂક્ષ્મં નેત્રં
નિયોજયેત્ ।

સ્ત્રીએને અસ્તિતી પિત્તકારી મારવી હોયતો, રાગીની ટચલી આંગ-
ળી જેટલી પિત્તકારી જાડી, તેના દસ આંગળ લાંબી રાખવી; તેના મુખને
વિંધ મગના દાણા જેટલા ઝીણા કરવા; તેને ધી લગાડી ચિકણી રાખવી.
તે પિત્તકારી પિસાખના વિંધમાં ચાર આંગળ, અંદર આસ્તેથી ઉતારીને
મારવી; એટલે મૂત્રમાર્ગેથી બે આંગળ વધારે પ્રવેશ થવાથી મારવી.

(આળકોને અસ્તિ મારવાની રીત.)

મૂત્રઠ્ઠચ્છવિકારેષુ બાલાનાં ત્વેકમંગુલમ્ ॥ ૨૪૪ ॥ શનૈર્નિઃ-
કંપમાધેયં સૂક્ષ્મ નેત્રં વિચક્ષણૈઃ ।

નાહાના છોકરાએને, પિસાખ અટકવા સંબંધી, મૂત્રકૃચ્છ રોગ થયા-
થી વૈદ પોતાનો હાથ ન ધૂળવતા, સ્થીર રાખીને અતિ ઝીણી, પિત્તકારીની
નળીનું મુખ, પિસાખની ધંદ્રિમાં એક આંગળ, અંદર ઉતારીને સ્નેહમા-
ત્રાની પિત્તકારી મારવી.

(સ્ત્રી, છોકરાં, માટે પિત્તકારીમાં ઓપડ ભરવાનું વજન.)

યોનિમાર્ગેષુ નારીણાં સ્નેહમાત્રા દ્વિપાલિકી ॥ ૨૪૫ ॥ મૂત્રમાર્ગે
પલોન્માના બાલાનાં ચ દ્વિકાર્પિકી । ઉત્તાનાયૈ સ્ત્રિયૈ દદ્યાદૂર્ધ્વજા-
ન્વૈ વિચક્ષણઃ ॥ ૨૪૬ ॥ અપ્રત્યાગચ્છતિ ભિષક્ વસ્તાવુત્તરસંજ્ઞિકે ।

સ્ત્રીએને પિસાખમાર્ગે યોનિકમળમાં, સ્નેહમાત્રાની પિત્તકારી મારવી
હોય તો, આઠ તોલાના વજન ભરવું; પણ ફક્ત પિસાખ ખુલવાને પિત્ત-
કારી મારવી હોય તો, પિત્તકારીમાં ચાર તોલા સ્નેહમાત્રા ભરવી. છોક-
રાએ માટે એકથી બે તોલા ભરવી. ઉત્તરસંજ્ઞક અસ્તિતી પિત્તકારી, ઉપલી
રીતે બૈરીએને મારવી હોય તો, તેને ચત્તી હુવાડી, તેના પગ ઉચ્ચા કરાવવા;
પિત્તકારીના મુખને ધી લગાડી, ચાર આંગળ અંદર ઉતારાવીને મરાવવી.

(અસ્તિ શોધન દ્રવ્યોની વિધી.)

મૂયોર્બસ્તિ નિદધ્યાન્ન સંયુક્તૈઃ શોધનૈર્ગળૈઃ ॥ ૨૪૭ ॥ ફલવર્તિ
નિદધ્યાદ્વા યોનિમાર્ગે દ્વદો ભિષક્ । મૂત્રૌર્વિનિર્મિતાં સ્ત્રિઘ્નાં શોધન-

દ્રવ્યસંયુતામ્ ॥ ૨૪૮ ॥ દહ્યમાને તથા વસ્તૌ દદ્યાદ્વસ્તિ વિચક્ષણઃ।
ક્ષીરવૃક્ષકષાયેણ પયસા શીતલેન ચ ॥ ૨૪૯ ॥ વસ્તિઃ શુક્રરુજઃ
પુંસાં સ્ત્રીણામાર્તવજારુજઃ । હન્યાદુત્તરવસ્તિસ્તુ નોચિતો મેહિનાં
ઋચિત્ ॥ ૨૫૦ ॥

સૂત્રકૃદ્ધ્યાદિક રોગ, એટલે પિસાબ અડકવા ઇત્યાદિક, રોગોનું
શોધન કરવાના દ્રવ્યમાં એરંડયું તેજ ઇત્યાદિક ઓપડો બાણવા. એરતોને
પિસાબની જગ્યા એટલે યોનિમાંથી પિચકારી મારવી હોય, અથવા
ફળવર્તી એટલે એરંડપીજ ઇત્યાદિક ઓપડોની, ચટણીમાં મજબૂત બડી
કપડાની, ખત્તિ બીજવીને અગર સુતરનો કાકડો કરી, તેને ઉપલા ઓ-
પડનો લેપ કરી, તે ખત્તીને પિસાબની જગ્યામાં, ચારથી છ આંગળ
અંદર ભરાવવો, તેથી એરતોની દુડી પાસે કમળ સ્થાન હોયછે, તેમાં ઓપડ
જતાં રોગ દૂર થાય. અગર ઉંબરાનું, કે વડનું દુધ અથવા તેની છાલનો
ઉકાળાની કે શીતળ દુધની પિચકારી, યોનિમાં મારવી. તેથી કમળસ્થાન શુદ્ધ
થઈ શુક્ર ધાતુ અથવા અડકાવ સંબંધી, થએલ જેટલા રોગ હોય તે
દૂર થાયછે. પુરૂષોને અગર સ્ત્રિઓને થયેલા પરમાનો રોગ હોય, તેને
આ ઉત્તર ખરિતનો ઉપાય કરેથી ફાયદો થાય.

(અસ્તિકર્મ ઉત્તમ પ્રકારે થવાના .લક્ષણ.)

સમ્યક્દત્તસ્ય લિંગાનિ વ્યાપદઃ ક્રમ એવ ચ । વસ્તેરુત્તરસં-
જ્ઞસ્ય શમનં સ્નેહવસ્તિના ॥ ૨૫૧ ॥

ઉત્તર સંગક ખરિત અને પછી સ્નેહ ખરિતની, ઉત્તમ પ્રકારે પિચકારી
મારેથી, શુક્ર ધાતુસંબંધી સર્વે રોગો; પરમો એક પછી એક રોગ દૂર થાયછે.

(ઝાડા માર્ગે ફળવર્તીની ખત્તી મુકવાનો ઉપાય.)

ઘૃતાભ્યક્તે ગુદે ક્ષેપ્યા શ્લક્ષ્ણા સ્વાંગુષ્ઠસંનિમા । મલપ્રવર્તિની
વર્તિઃ ફલવર્તિશ્ચ સા સ્મૃતા ॥ ૨૫૨ ॥

શુદ્ધ એટલે ઝાડાની જગ્યાએથી મળમૂત્ર છૂટવા માટે, ઘી લગાડી,
રોગીના અંગુઠા જેટલા બડો મજબૂત સુતરનો કાકડો કરી, તેને એરંડ
પીજની ચટણી ઇત્યાદિક રેચક ઓપડોનો લેપ કરી, તે ઝાડાની જગ્યામાં,
અંદર ભરાવવો; તેને ફળવર્તિ કહેછે.

અથ અષ્ટમોઽધ્યાય પ્રારંભ.

અથ આઠમેઽધ્યાય પ્રારંભ.

(નાકમાં ઓપડ ઇત્યાદિક સ્નેહુ નાખવાને નસ્ય વિધી.)

નસ્યં તત્કથ્યતે ધીરૈર્નાસાગ્રાહ્યં યદૌષધમ્ । નાવનં નસ્યકર્મોતિ
તસ્ય નામદ્વયં મતમ્ ॥ ૨૫૩ ॥

ઓપડા અને ધી તેલ, ઇત્યાદિક નાકમાં નાખવાના હોય, તેને નસ્ય કર્મ કહેછે; તેમાં નાવન અને નસ્ય કર્મ નામે બે ભેદ છે.

(નસ્ય કર્મના બે ભેદો.)

નસ્યભેદો દ્વિધા પ્રોક્તો રેચનં સ્નેહનં તથા । રેચનં કર્ષણં પ્રોક્તં
સ્નેહનં વૃંહણં મતમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

નસ્યકર્મના બે ભેદોમાં એક રેચન, અને બીજું સ્નેહન માટે છે. તેમજ ને રેચન નસ્ય છે તે કર્ષણ, એટલે વાયુ ઇત્યાદિક રાગોનું, હેનકર્તા હોયછે; અને ને સ્નેહન છે, તે બૃંહણ એટલે ધાતુની વૃદ્ધિકર્તા, બાળવું.

(નસ્ય કર્મો કરવાને વખત.)

કફપિત્તાનિલધ્વંસે પૂર્વમધ્યાપરાહ્ણકે । દિનસ્ય ગૃહ્યતે નિત્યં રાત્રી
વાપ્યુત્કટે ગદે ॥ ૨૫૫ ॥

કફ કોપનો રોગ હોય તો; નાકમાં, ઓપડ પ્રાનઃકાળે નાંખવું; પિત્ત કોપ રોગ માટે બપોરે નાંખવું; વાયુકોપે સાંજના નાંખવું; રોગનું બળ અતિથે હોય તો રાત્રે ઓપડ નાંખવું.

(નસ્ય કર્મો કરવાને વિરૂધ વખત.)

નસ્યં ત્યજેદ્રોજનાંતે દુર્દિને ચાપતર્પણે । તથા નવપ્રતિશ્યાયીં શર્મિ
ણિ ગરદૂષિતઃ ॥ ૨૫૬ ॥ અજીર્ણી દત્તવસ્તિશ્ચ પીતસ્નેહોદકાસવઃ ।
ક્રુદ્ધઃ શોકાભિભૂતશ્ચ તૃષાર્તો વૃદ્ધબાલકૌ ॥ ૨૫૭ ॥ વેગાવરોધી
સ્નાતશ્ચ સ્નાતુકામશ્ચ વર્જયેત્ ।

નાકમાં ઓપડ નાંખવાને, વિરૂધ વેળા અને પદાર્થો, તૂર્તના જમણા,

આકાશે વાદળાં ધેરામ્મલાં, લાંઘણુ કરેલો, તુર્તિ જેને સળકમ કે બલગમ થ-
મેલો, ગર્ભવાન સ્ત્રી, ઝેરીવસ્તુ આધાનો રોગી, અજીર્ણનો રોગી, જેને બસ્તિ
કર્મો કરેલો, ધી, તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીનારો, પાણી અથવા દારૂ પીધે-
લાને, રીશકે ચુસ્સા બરેલાને, સંતાપે દીલગીરી બરેલો, વારંવાર જેને તૂષા
લાગે, વૃદ્ધ આળક, વાયુકોપનો રોગી, પિસાબનો રોગી, બ્રાડાનો વેગ રોકનાર,
નાહિલો કે નાહવાનો એટલો રોગીને નાકમાં નાખવાનું નસ્યકર્મ કરવું નહીં.

(નસ્યકર્મો કરવાને લાયકે અથવા નહીં લાયકે રોગી.)

અષ્ટવર્ષસ્ય બાલસ્ય નસ્યકર્મ સમાચરેત્ ॥૨૫૮॥ અશીતિવર્ષા-
દુર્ધ્વં ચ નાવનં નૈવ દીયતે ।

આઠ વર્ષની ઉમ્મરથી, હેસી વર્ષની ઉમ્મરસુધી; રોગીને નાકમાં
ઓપડ નાખવાના નસ્યકર્મો કરવા; આઠ વર્ષની અગાઉ અને હેસી વર્ષ
પછી નસ્યકર્મો ન કરવા.

(રેચક નસ્ય ઓપડની વિધિ.)

અથ વૈ રેચનં નસ્યં ગ્રાહ્યં તૈલૈઃ સુતીક્ષ્ણકૈઃ ॥ ૨૫૯ ॥ તીક્ષ્ણ-
મેષજસિદ્ધૈર્વા સ્નેહૈઃ ક્વાથૈ રસૈસ્તથા ।

રેચન નસ્ય ધેવા માટે ઓપડમાં; અજમા, રાધ, મરી, સુંઠ, પિપર,
ઘોડાવજ, કોષ્ટ ઇત્યાદિક તીક્ષ્ણ ચૂર્ણ; ધી, તેલ ઇત્યાદિકમાં ઉકાળવું;
તેને તીક્ષ્ણ સ્નેહ કહેછે. અગર ખીજ તીક્ષ્ણ ઓપડમાં, ધી, અથવા
તેલ સિદ્ધ કરીમ; અથવા તીક્ષ્ણ ઓપડનો કાઢો; અંગરસમાં ધી કે
તેલ સ્નેહ, સિદ્ધ કરીને નાકમાં નાંખવું.

(રેચન નસ્યકર્મોની હદ.)

નાસિકારંધ્રયોરષ્ઠૌ ષટ્ચત્વારશ્ચ બિંદવઃ ॥ ૨૬૦ ॥ પ્રત્યેકં
રેચનં યોજ્યા મુખ્યેમધ્યાંત્યમાત્રયા ।

રેચનસ્નેહ, નાકના અડક પછી ખેડું વિંધમાં; ઓપડના આઠ આઠ
ટીપા નાખેથી, ઉત્તમ માત્રા જાણવી; છ છ ટીપા નાખેથી મધ્યમ જાણવી;
અને ચચાર ટીપા નાખેથી કનીષ્ઠ માત્રા જાણવી.

(નસ્યકર્મોમાં ઓષડનું વર્ણન.)

નસ્યકર્મણિ દાતવ્યં શાળૈકં તીક્ષ્ણમૌષધમ્ ॥ ૨૬૧ ॥ હિંગુ
સ્યાદ્યવમાત્રં તુ માર્ષૈકં સૈંધવં મતમ્ । ક્ષીરં ચૈવાષ્ટશાણં સ્યાત્પાનીયં
ચ ત્રિકાર્ષિકમ્ ॥ ૨૬૨ ॥ કાર્ષિકં મધુરં દ્રવ્યં નસ્યકર્મણિ
યોજયેત્ ।

નસ્યકર્મોવિશે તીક્ષ્ણ ઓષડો લખેલા હોય તે; સુંઠ, મરી, ઘોડાવજ, ત્રણમાંથી એક ચટણી પાણીમાં તોણા ના વાટરી; હિંગ, જવખાર; સિં-
ધાલૂણ, અકેક વાલ; દૂધ એ તોણા; પાણી હોય તો ત્રણ તોણા; શાકર,
દાડમ, ધત્યાદિક મધુકર વસ્તુ; લખેલી હોય તો અકેક તોણા; એવી રીતના
વર્ણને, ઉપલી વસ્તુ વાપરવી.

(રેચન નસ્યકર્મોના એ ભેદ જુદા જાણવા.)

અવપીડઃ પ્રથમનં દ્વી મેદાવપરૌ સ્મૃતૌ ॥ ૨૬૩ ॥ શીરોપિ રેચ-
નસ્થાને તૌ તુ દેયૌ યથાયથમ્ ।

રેચન નસ્યકર્મોમાં એ ભેદ છે. તેમાં એકને અવપીડ, અને બીજાને
પ્રથમન કહેછે; મસ્તકના રેચવિશેની એ માત્રા જાણવી.

(અવર્પાડન અને પ્રથમન માત્રાના લક્ષણ.)

કલ્કીકૃતાદૌષધાદ્યઃ પીડિતો નિસૃતો રસઃ ॥ ૨૬૪ ॥ સોવ-
પીડઃ સમુદ્દિષ્ટતીક્ષ્ણદ્રવ્યસમુદ્રવઃ । ષડંગુલાદિવક્રાયા નાડીચૂર્ણ
તયાધમેત્ ॥ ૨૬૫ ॥ તીક્ષ્ણકોલમિતં વક્રવાતૈઃ પ્રથમનં હિ તત્ ।

તીક્ષ્ણ ઓષડમાં; સુંઠ, મરી કે ઘોડાવજની ચટણી વાટી, તેનો રસ
નિચવી લેવા; તેને અવપીડ કહેછે. તિખખાસ એટલે સુંઠ, ઘોડાવજ,
પિપર ધત્યાદિકનું ચૂર્ણ; ના તોણાને વર્ણને લેવું. છ આંગળ હાંપી
એકસરખી નળી લેવી, તેનો એક છેડો પાતળો કરી નાકમાં ભરાવેલો,
અને બીજો છેડેથી, ઉપર ચૂર્ણ નાકના બેહું વિંધમાં થોડું થોડું કકડું;
તેને પ્રથમન કહેછે.

(રેચન અને સ્નેહ નસ્યકર્મો વિશે લાયેક.)

ઊર્ધ્વજનુગતે રોગે કફજે સ્વરસંક્ષયે ॥ ૨૬૬ ॥ અરોચેક પ્રતિ-

શ્યાયે શિરઃગૂલે ચ પીનસે । શોકાપસ્મારકુષ્ટેષુ નસ્યં વૈ રેચનં
હિતમ્ ॥ ૨૬૭ ॥ મીરુસ્ત્રીકૃશબાલાનાં નસ્યં સ્નેહેન દીયતે ।

ઉર્ધ્વ જત્રૂગત રોગો, એટલે ભૂત ગળામધ્યે, કક્ષસંબંધી રોગ થઇ;
શબ્દનો ક્ષય, અરોચક રોગ, સળકમ કે બળગમ, મસ્તકશૂળ, પીનસરોગ,
સોઝાનો રોગ, ફેફસાનો રોગ, શરીરસડાનો કુષ્ઠરોગ; એટલા રોગીને રેચક-
નસ્ય કાયદો કરનાર બાણવાં. ખીહકણુ માણુસ, સ્ત્રીઓ, નખળો રોગી, બાળક;
એટલા રોગીને ધી તેલ ધત્યાદિક સ્નેહસહિત નસ્ય કર્મ કરવું.

(અવપીડન નસ્યને લાયક રોગી.)

ગલરોગે સન્નિપાતે નિદ્રાયાં વિષમજ્વરે ॥ ૨૬૮ ॥ મનોવિકારે
કૃમિષુ યુજ્યતે ચાવપીડનમ્ ।

ગળાનો રોગ, સન્નિપાત, અતિનિદ્રા, વિષમજ્વર, મનોવિકાર, કર્મના
જીવડા, કૃમિરોગ, એટલા રોગી અવપીડન નસ્યને લાયક બાણવા.

(પ્રથમન નસ્યને લાયક રોગી.)

અત્યંતોત્કટદોષેષુ વિસંજેષુ ચ દીયતે ॥ ૨૬૯ ॥ ચૂર્ણં પ્રથમનં
ધીરૈસ્તદ્વિ તીક્ષ્ણતરં યતઃ ।

મૂચ્છી, ખેશુદ્ધ, પડીજવું, ફેફસાના સર્વે રોગ, બુદ્ધિ અને જ્ઞાન જ-
વાનો સંન્ધાસાદિક રોગ; એટલા રોગીને અતિથે તીક્ષ્ણ આપણું પ્ર-
થમનસંચક ચૂર્ણનું નસ્ય કર્મ કરવું.

(રેચક સંજ્ઞક નસ્યની વિધિ.)

નસ્યં સ્યાદ્ગુહશુંઠીમ્યાં પિપ્પલીસૈંધવે ન ચ ॥ ૨૭૦ ॥ નલપિષ્ટેન તેના-
ક્ષિકર્ણનાસા શિરોગદાઃ । હનુમન્યાગલોદ્રૂતા નશ્યંતિ ભુજપૃષ્ઠજાઃ ॥ ૨૭૧

શુંઠને હુકાયલા પાણીમાં ધસીને, તેમાં ગોળ અને પાણી મેળવી
ગાળી લેવું; નસ્ય એટલે તેના ટીપાં નાકમાં નાખવા; પિપર, સિંધાલૂણુ,
ખેડુંને હુકાયલા પાણીમાં ધસીને નસ્ય આપવું; તેથી આંખોનો, કાનનો,
માથાનો, દાઢીનો, ગરદનનો, ખભાનો, હાથનો, વાંસાનો, એટલા રો-
ગની થતી વેદના દૂર થાય.

(રેચન નસ્યનો ખીજો ઉપાય.)

મધૂકસારકૃષ્ણામ્યાં વચામરિચસૈંધવૈઃ । નસ્યં કોષ્ણજલે પિષ્ટં

દદ્યાત્સંજ્ઞાપ્રબોધનમ્ ॥ ૨૭૨ ॥ અપસ્મારે તથોન્માદે સન્નિપાતેઽપ-
તંત્રકે ।

મહવડાની છાલનો ગર્ભ અથવા નાર, પિપર, ઘોડાવજ, મરી, સિંધાલૂણુ; સર્વે ઓષડો હુકાયેલા પાણીમાં વાટીને નસ્ય આપવું. તેથી ફેફસાનો રોગ, ઉન્માદનો તોફાની રોગ, સન્નિપાત રોગ, અપતંત્ર વાલુકો-
પથી સંજ્ઞાનો નાશ થઇ આળા, અને ચેષ્ટા કે માનબુદ્ધિનો નાશ થાય. ઓટલા રોગીને ઉપલી રીતે નસ્ય માત્રા કરેથી, રોગ દૂર થઇ તેની બુદ્ધિ
જલદી ઠંડાણે આવે.

(રેચન નસ્યનો ત્રીજો ઉપાય.)

સૈંધવં શ્વેતમરિચં સર્પપાઃ કુષ્ટમેવ ચ ॥ ૨૭૩ ॥ વસ્તમૂત્રેણ પિ-
ષ્ટાનિ નસ્યં તંદ્રાનિવારણમ્ ।

સિંધાલૂણુ, સફેદ મરી અથવા સરશી, ડોઠ; એ ચાર ઓષડો હુએ-
કની બકરાના મૂત્રમાં ચટણી વાટી, તેનો રસ નાકમાં નીચવવો; તેથી તંદ્રા
ઓટલે સુદ્ધિ વિનાનો આંખે અંધારા, બાપ્પ, ફેફસાના સર્વે રોગ દૂર થાય.

(પ્રથમનસંજ્ઞક નસ્ય.)

રોહીતમત્સ્યપિત્તેન ભાવિતં સૈંધવં વચા ॥ ૨૭૪ ॥ મરીચં પિપ્પ-
લી શુંઠી કંકોલં લશુનં પુરમ્ । કટૂફલં ચેતિ તત્ત્વૃણં દેયં પ્રથમનં
બુધૈઃ ॥ ૨૭૫ ॥

સિંધાલૂણુ, ઘોડાવજ, મરી પિપર, સુંઠ, કંકોળ, લશુણુ, શુગળ, ચાત
રિંગણીના ફળ; એ નવ ઓષડો સૂણી કરી, રક્ત રોડીડો અથવા કડુંના કા-
ઠામાં કે લોહી બરેલા માચ્છલાના પિત્તનો તેઉપર પુટ ચહડાવી શુક્રી
અગાઉ લખેલી નલી મારફતે નાકમાં ચૂર્ણ થોડું થોડું ફુકવું. તેથી અગાઉ
લખેલી તંદ્રા ઇત્યાદિક, સર્વે રોગો દૂર થાય; તેને પ્રથમન નસ્ય કહેછે.

(બૃહુણ ઓટલે ધાતુ વધારનાર નસ્યોની કલ્પના.)

અથ બૃંહણનસ્યસ્ય કલ્પના કથ્યતેઽધુના । મર્શશ્ચ પ્રતિમર્શશ્ચ
દ્વૌ મેદૌ સ્નેહને મતૌ ॥ ૨૭૬ ॥ મર્શસ્ય તર્પણી માત્રા મુખ્યા શાળૈઃ
સ્મૃતાઽષ્ટભિઃ । મધ્યમા ચ ચતુઃશાળૈર્હૈના શાળમિતા સ્મૃતા ॥ ૨૭૭ ॥

एकैकस्मिन्स्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः । मर्शस्य द्वित्रिवेलं वा
वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ २७८ ॥ एकांतरं द्वयंतरं वा नस्यं दद्या-
द्विचक्षणः । त्र्यहं पंचाहमथवा सप्ताहं वा सुयंत्रितः ॥ २७९ ॥

ધાતુ વધારનાર બૃહણુ નસ્યોના બે ભેદ છે; મર્શ અને પ્રતિમર્શ બે
તેના નામો બાણુવા. ધી, તેલાદિક સ્નેહમધ્યે મર્શનસ્યો ધાતુ, ઇત્યાદિકની
તૃપ્તિ કરનાર, માત્રાને તર્ધણી પણ કહે છે. તેનું વજન બે તોલાની મુખ્ય
માત્રા; એક તોલાની મધ્યમ માત્રા; અને ૦૧ તોલાની હીણુ માત્રા
બાણુવી. જેવી રીતે રોગોનું બળ હોય, તેવી રીતે માત્રાને અંકેક પછી
નાકના બે વીંધમાં ટીપા નાખવા. રોગના બળ પ્રમાણે દરરોજ કે, બિન્ને
દિવસે, ત્રિન્ને કે પાંચમે અથવા સાતમે દિવસે નાખવું.

(મર્શસંજ્ઞક નસ્ય, વિરેચન અતિશે થવાથી રોગ.)

मर्शं शिरोविरोके च व्यापदो विविधाः स्मृताः । दोषोत्क्लेशा-
त्क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥ २८० ॥ दोषोत्क्लेशनिमित્तासु
युज्याद्वमनशोधनम् । अथ क्षयनिमित्तासु यथास्वं बृंहणं मतम् ॥ २८१ ॥

મર્શસંજ્ઞક નસ્યોની માત્રા; ધાત્વાદિકની તૃપ્તિ કરનારી છે; પણ નસ્ય
કર્મો માત્રાનો વધારો થવાથી, રોગનો સંતાપ વધીને, મસ્તકઅંદરનાં
મગજને, રેચ લાગી ધાવાયછે. વિરેચનસંજ્ઞક નસ્યોની માત્રાનો વધારો
થવાથી, મસ્તકના મેદાદિક ધાતુઓનો ક્ષય થઈ, અનેક પ્રકારે રોગની પીડા
થાયછે. તેમાં જે રોગોનો કલેશ વધી પીડા થતી હોય તે દૂર થવા માટે ઉલ-
ટીટું કે, ઢાળ• થવાનું આપડ આપવું. ધાતુ ઇત્યાદિકનો ક્ષય થવાના
કારણોથી વેદના થાય તો; તે દૂર થવા માટે બૃહણુ એટલે ધાતુવૃદ્ધિ કરનારા
આપડો નાકમાં નાખવાં.

(બૃહણુ નસ્યોમાટે લાયક.)

शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावर्तार्धभेदके । दंतरोगे बले हीने मन्या-
बाहंसजे गदे ॥ २८२ ॥ मुखशोषेकर्णनादेवातपित्तगदे तथा ।
अकालपलिते चैव केशश्मश्रूपपातने ॥ २८३ ॥ युज्यते बृंहणं नस्यं
स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ।

મસ્તક રોગ, નાસા રોગ, નેત્ર રોગ, સૂર્યાવર્ત રોગ, અર્ધશીશી રોગ,

દંત રોગ, દુર્બળ માણસ, ગરદનનો રોગ, આંધળો, હાથની ભુજનો રોગ, મુખે શોષ, કાનમાં અવાજનો રોગ, વાયુ અને પિત્તસંબંધી સર્વે રોગ, ઘડપણ વિના સફેદ વાળ થવાનો રોગ, માથાનાં દાઢીના, મૂંઝના વાળ ખરી પડવાનો ઇંદ્રલુપ્ત રોગ; એટલા રોગવાલાને ઘી તેલ ઇત્યાદિક સ્નિગ્ધ, અને શાકર ઇત્યાદિક મધુર, ધાતુ વધારનાર પદાર્થનું નસ્યકર્મ કરવું.

(પક્ષાઘાતકાદિક રોગો, અર્ધાંગાદિક ઉપર નસ્ય.)

માષાત્મગુપ્તારાત્નાભિવલાઋવુકરૌહિષૈઃ ॥ ૨૮૪ ॥ કૃતોશ્વગંધ-
યા ક્વાથો હિંગુસૈંધવસંયુતઃ । કોષ્ણો નસ્ય પ્રયોગેણ પક્ષાઘાતં સર્વપનમ્
॥ ૨૮૫ ॥ જયેદર્દિતવાતં ચ મન્યાસ્તંભાપવાહુકૌ ।

અડદ, કવચખીજ અથવા તેના મૂળ, રાસ્ના, ચિકાશુમૂળ, એરંડમૂળ, રાહિસતૃણ, આસંધ; એ સાત ઓષડોનો કાઢો કરી, તેમાં શેકેલી હિંગ અને સિંધાભૂણ મેળવી; હુકાપલા કાઢાને નાકમાં નાંખવું તેથી કરીને શરીરે કંપારો અર્ધાંગ વાયુ, અર્દિત વાયુકોષ, ગરદન અકડાવવાનો, ભૂજ અકડાવવાનો વાયુકોષ દૂર થાય.

(પ્રતિમર્શ નસ્યોના બધે ટીપાની માત્રા.)

પ્રતિમર્શસ્ય માત્રા તુ દ્વિદ્વિબિંદુમિતા મતા ॥ ૨૮૬ ॥ પ્રત્યેકશો
નસ્તકયોઃ સ્નેહે નેતિ વિનિશ્ચિતમ્ ।

ઘી તેલાદિક સ્નિગ્ધ પદાર્થના બધે ટીપા, નાકના અંકેક વિંધમાં નાખવાથી, પ્રતિમર્શ નસ્યોની બધે ટીપારૂપ માત્રા જાણવી.

(બિંદુસંજ્ઞક માત્રા.)

સ્નેહે ગ્રંથિદ્વયં યાવન્નિમગ્ના ચૌઢૃતા તતઃ ॥ ૨૮૭ ॥ તર્જનીયં
સ્ત્રવેદ્વિંદું સા માત્રા બિંદુસંજ્ઞિતા । એવંવિધૈર્બિંદુસંજ્ઞૈઃ રષ્ટભિઃ શાળ ઉ-
ચ્યતે ॥ ૨૮૮ ॥ સદેયો મર્શનસ્યે તુ પ્રતિમર્શો દ્વિબિંદુકઃ ।

ઘી, તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થમાં; આંગળીના બે સાંધા સુધી ખેં-
ળીને, તેનું ટીપુ નાકમાં નાખેથી; તેને બિંદુમાત્રા કહે છે. એવી રીતે
બિંદુસંજ્ઞક, આઠ માત્રાનો ૧૦ તોલાની, મર્શ નસ્યોની જગાએ આપ-
વી; અને પ્રતિમર્શ નસ્યોની જગાએ, બે ટીપાની માત્રા આપવી. એવી
રીતે બે ભેદ તેના જુદા જાણવા.

(પ્રતિમર્શ નર્યોનો વખત.)

સમયાઃ પ્રતિમર્શસ્ય બુધૈઃ પ્રોક્તાશ્ચતુર્દશ ॥ ૨૮૯ ॥ પ્રભાતે દંત-
કાષ્ટાંતે ગૃહાન્નિર્ગમને તથા । વ્યાયામાધ્વવ્યવાયાંતે વિષ્ણુત્રાતેજને
કૃતે ॥ ૨૯૦ ॥ કવલાંતે ભોજનાંતે દિવા સ્વપ્નોત્થિતે તથા । વમનાંતે
તથા સાયં પ્રતિમર્શઃ પ્રયુજ્યતે ॥ ૨૯૧ ॥

પ્રતિમર્શ નર્યોના ચઉદ વખતો જુદા છે. પ્રભાતે દાંતણુ કરવા પછી;
ધરમાંથી બહાર જવાની આગાઉ; મેહનત કીધા પછી; માર્ગે ચાલવા પછી;
સ્ત્રીનો સંભોગ કીધા પછી; ગાડે પિસાણે જવા પછી; આંખોમાં આંજન
કરવા પછી; ભોજન કીધા પછી; દિવસે નિંદરા કીધા પછી; ઉલટી થવા
પછી; સાંજ અથવા રાતના; એટલા વખતોમાંથી વિરામો થોડોક લીધા
પછી, નાકમાં, પ્રતિમર્શની માત્રા નાંખવી.

(પ્રતિમર્શ નર્યોથી તૃપ્ત થયેલાના લક્ષણ.)

ઈષદુર્ચ્છિદનાત્સ્ત્રેહો યદા વક્ત્ત્વં પ્રપદ્યતે । નર્યે નિષિક્તં તં વિદ્યા-
ત્પ્રતિમર્શપ્રમાણતઃ ॥ ૨૯૨ ॥ ઉર્ચ્છિદં ન પિવેચ્છૈતન્નિષ્ઠીવેન્મુખમાગતમ્ ।

રોગીને નર્ય કર્મ કરવા પછી, હલકી છીક આવે, મસ્તકમાં ઉતરે-
લા સ્નેહમાંથી મોહમાં ઉતરે તો, તે રોગીને પ્રતિમર્શ નર્યો કર્મની તૃપ્તિ
થયેલી જણાયી; પણ તે રોગીના મોહમાં ઉતરેલો સ્નેહ યુક્તિ નાખ્યો.

(પ્રતિમર્શ નર્યોને લાયક રોગી.)

ક્ષીણે તૃપ્ણાસ્યશોષાર્તે બાલે વૃદ્ધે ચ યુજ્યતે ॥ ૨૯૩ ॥

પ્રતિમર્શેન શામ્યંતિ રોગાશ્ચૈવોર્ધ્વજન્તુજાઃ ।

વલીપલિતનાશશ્ચ બલાર્મદ્વિયજં ભવેત્ ॥ ૨૯૪ ॥

જો રોગીની ધાતુ ક્ષીણ થઈ હોય, પાણીની તૃપાથી પીડાતો, મુખે શોષ
કે તવાયસો, બાળક, વૃદ્ધ, ઉર્ધ્વજ રોગ, ગરદન અકડાવાનો રોગ, આમ-
ડીનો રોગ, ધડપણવિના સફેદ વાળ થવાનો રોગ; એટલા રોગીને પ્રતિ-
મર્શસંગ્રહ, નર્યકર્મો કરેથી કાયદો થાય; અને આંખો ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયોને
બળ વધે.

(ધડપણ વિના થયેલા સફેદ વાળનો ઉપાય.)

વિભીતનિવગંભારી શિવા શેલુશ્ચ કાકિની ।

एकैकं तैलनस्येन पलितं तश्यति ध्रुवम् ॥ ૨૯૫ ॥

ખેહડા, કડવા લિંબડાના ખીન, શિવણ, હરડા, ભોંવડી, કાંવળી; છ વસ્તુના ઠલીયા લાવી, તેમાંથી મીઠા કાડી; તે દરેકનું જુદુ જુદુ તેલ કાઢવું. એકેક પછી જુદુ જુદુ તેલ નાકમાં નાખવાથી, જુવાનીમાં સફેદ વાળ થયેલા હોય તો, તે ફરી પાછા કાળા થાય.

(નસ્યોની વિધી.)

अथ नस्यविधिं वक्ष्ये नस्यग्रहणहेतवे । देशे वातरजोमुक्ते कृतदं-
तनिघर्षणम् ॥ ૨૯૬ ॥ विशुद्धं धूमपानेन स्विन्नभालगतं तथा ।
उत्तानशायिनं किंचित्प्रलंबशिरसं नरम् ॥ ૨૯૭ ॥ आस्तीर्णह-
स्तपादं च वस्त्राच्छादितलोचनम् । समुन्नमितनासाग्रं वैद्यो नस्येन
योजयेत् ॥ ૨૯૮ ॥ कोष्णमच्छिन्नधारं च हेमतारादिशुक्तिभिः
शुक्त्या वा पत्रयुक्त्या वा प्लुतैर्वा नस्यमाचरेत् ॥ ૨૯૯ ॥

નસ્યકર્મની વિધિ કરવાને, જે જગા એ વાયુ અને ધૂળ ઉડતી ન હોય, તેથી જગાએ કરવું. પ્રથમ રોગીને પ્રભાતે દાનણ કરાવી, હુકકો, ખીડી પીનારને પીવડાવી, કપાળ, ઝોહ, ગણુ, ગરમપાણીથી સાફ ધોવડાવી, પર-સેવો કહડાવવો; પછી તે રોગીને ચત્તો સુવાડી, ગરદન હેઠે બાડો તકીયો - સુકી, મસ્તકના તાળવાનો ભાગ જમીન ઉપર ટંગાતો રૂખી લાથપગ લાંબા કરી, આંખો ઉપર કપડું ઢાંકી, પછી રોગીના નાકના નકશારા ઉંચા પેદે કરી, તેમાં જે માત્ર નાખવી હોય, તે હુકાયલી સોના રૂપા ઇત્યાદિક ધાતુના, ગોખરણ કે અરધીયામાં; છોપ અથવા શંખમાં ભરીને, નાકના એકેક નકશારામાં ધાર એક સરખી ધીરેથી નાંખવી.

(નસ્યકર્મો કાધા પછીની અવસ્થા.)

नस्येष्वासिच्यमानेषु शिरो नैव प्रकंपयेत् । न कुप्येन्न प्रभाषेत
नोच्छिदेन्न हसेत्तथा ॥ ૩૦૦ ॥ एतर्हि विहितः स्नेहो नैवांतः संप्र-
पद्यते । ततः कासप्रतिश्यायशिरोक्षिगदसंभवः ॥ ૩૦૧ ॥

રેગીને નસ્યકર્મો કરતી વખતે, અને તે પછી મસ્તક હુલાવવું નહી, ક્રોધ કે ગુરસો ન કરવો, ખોલવું નહી, ભાંગ તોડ કરવાનો ધંધો ન કરવો, હસવું નહી; કહેલી રીતે નહી કરવાનું કરેથી, ધી તેજાદિ નાખેલો રનેહ મસ્તકમાં, સારી રીતે ન પસરે અને તેમાંથી ખાંચી, સળકમ કે બળગમ થઇ મસ્તકમાં, કે આંખોને વેદના થાય.

(નસ્યકર્મો કરવાને સાધારણ પ્રકાર.)

શૃંગાટકમભિપાવ્ય સ્થાપયેન્ન ગિલેદ્રવમ્ । પંચસપ્તદશૈવ સ્યુર્માત્રા-
નસ્યસ્ય ધારણે ॥ ૩૦૨ ॥ ઉપવિશ્યાથ નિષ્ઠીવૈન્નાસાવક્રગતં દ્રવમ્ ।
વામદક્ષિણપાર્શ્વભ્યાં નિષ્ઠીવૈત્સન્મુખે નહિ ॥ ૩૦૩ ॥

નસ્યકર્મોના ભેદમાં, શૃંગાટક એટલે મસ્તક અને નાકની વચ્ચે, ચાર પડદા છે. નસ્યકર્મ કરેથી રનેહ, મગજ આંદર જઈ મેદાને ભીજવી, બાકી વધેલું રનેહ પાશું બાહ્યર આવેછે. અગાઉ અનુવાસન બસ્તિમાં વચ્ચન લખેલું છે, તે વચ્ચને રેગનું જેટલું બળ હોય, તે પ્રમાણે પાંચ, સાત કે દશ વખતે માત્રા નાખવી. તેમાં નસ્યકર્મો થવા પછી, થોડીવારે તે રેગીને ખેસાડવો; પણ નસ્યકર્મો થતા, મોહમાં રનેહ ઉતરેલો હોય તો, તે સાંભે ન થુકતા, ડાબી અથવા જમણી બાજુએ થુકવો.

(નસ્યકર્મો કરવા પછ પડેહ.)

નસ્યે નીતે મનસ્તાપં રજઃક્લોધં ચ સંત્યજેત્ ।

શયિત નિદ્રાં ત્યક્ત્વા ચ ઉત્તાનો વાકશતં નરઃ ॥ ૩૦૪ ॥

તથા વૈરેચનસ્યાતે ધૂમોવા કવલો હિતઃ ।

વિરેચન નસ્યકર્મો થવા પછી, મનને સંતાપ ન કરવો, જે જગાએ ધુળું ઉડતી અથવા ધુવારો થતો હોય, તે જગાએ ન ખેસવું; ક્રોધ અથવા ગુરસો ન કરવો, ટુર્ન ખાવું નહી, નિંદરા ન આવવા દેતા એકથી સોસુધી આંક ખોલાય, તેટલા વખતે સુધી અગાઉ લખેલી રીતે ચત્તા સુધ રહેવું.

(નસ્યકર્મોમાં, શુદ્ધાદિક કર્મોના ભેદ.)

નસ્યે ત્રીણ્યુપદિષ્ટાનિ લક્ષણાનિ સમાસતઃ ॥ ૩૦૫ ॥

શુદ્ધિહીનાતિયોગાનિ વિશેષાચ્છાસ્ત્રચિંતકૈઃ ।

નસ્યકર્મોમધ્યે શુદ્ધિકર્મોના લક્ષણ, હીનયોગ થવાના લક્ષણ અતિ યોગ થવાના લક્ષણ, એવીરીતે ત્રણ તરેહના લક્ષણોના ભેદ, શાસ્ત્રમાં ધણુ કરી કહેલા છે. તેની સમજ નીચે લખેલી છે.

(નસ્યકર્મોની ઉત્તમ શુદ્ધિના લક્ષણ.)

લાઘવં મનસઃ શુદ્ધિઃ સ્ત્રોતસાં વ્યાધિસંસ્રવઃ ॥ ૩૦૬ ॥

ચિત્તેન્દ્રિયપ્રસાદશ્ચ શિરસઃ શુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

નસ્યકર્મો સારી રીતે કરેથી; મસ્તકનું શોધન થાય, શરીર હલકુ થાય; મનનું, મુખનું, નાકનું, કાનનું, યુદ્ધ ઇત્યાદિક દશેદ્વારનું શોધન થાય. તેથી મસ્તકના સર્વે રોગો દૂર થાય. અંતઃકરણ અને આંખો ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થઈ ખુશ રહેછે.

(નસ્યકર્મોથી અલ્પ શુદ્ધિ થવાના લક્ષણ.)

કંદૂપદેહો ગુરુતા સ્ત્રોતસાં કફસંસ્રવઃ ॥ ૩૦૭ ॥

મૂર્ધ્નિ હનિવિશુદ્ધયે તુ લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ।

નસ્યકર્મો અલ્પ માત્રે, મસ્તકની જુગ શુદ્ધી થવાથી; શરીરમાં ખજવાળ, ચીકણાપણું; કળતાર, અંખાયણું, ભારે ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય; અને સ્ત્રોતસ એટલે મુખ, નાક, કાન ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયોના દરવાજોથી કફ વહેછે.

(નસ્યકર્મોથી અતિ શુદ્ધિ થવાના લક્ષણ.)

મસ્તુલુંગાગમો વાતવૃદ્ધિરિન્દ્રિયવિભ્રમઃ ॥ ૩૦૮ ॥

શૂન્યતા શિરસશ્ચાપિ મૂર્ધ્નિ ગાઢં વિરેચિતે ।

નસ્યકર્મોમાં અતિ માત્રે, મસ્તકની વધારે શુદ્ધી થવાથી, મસ્તુલુંગ એટલે મસ્તકની અંદરનો મગજ નાકવાટે અતિ વહે, મસ્તક ખાલી પડી શૂન્ય થાય, વાડુનો વધારો થઈ તેમાં ભરાય, ઇન્દ્રિયોને ભ્રમન્ટા થાયછે.

(નસ્યકર્મો થોડી અથવા વધારે થવાથી ઉપાય.)

હીનાતિશુદ્ધે શિરસિ કફવાતઘ્રમાચરેત્ ॥ ૩૦૯ ॥

સમ્યક્ વિશુદ્ધે શિરસિ સર્પિર્નસ્યે નિષેચયેત્ ।

નસ્યકર્મો અલ્પ અથવા વધારે માત્રા, મસ્તક શુદ્ધિમાં થઈ હોય તો, કફ વાડુ હરતા ઓપડોથી નસ્યકર્મો કરી, શેવટે ધી નાકમાં નાંખવું.

(અતિ નસ્યકર્મોથી મસ્તક ભરાઈ જવાના લક્ષણ.)

કફપ્રસેકઃ શિરસો ગુરુતેન્દ્રિયવિભ્રમઃ ॥ ૩૧૦ ॥

લક્ષણં તદતિસ્તિગ્ધે રુક્ષં તત્ર પ્રદાપયેત્ ।

અતિ નસ્યકર્મોથી, રોગીનું મસ્તક ભરાય અથવા સ્નિગ્ધ થાય તેથી નાકવાટે કફ વહે, મસ્તક ભારે થાય, ઇન્દ્રિયાને ભ્રાંતિ ઇત્યાદિ લક્ષણ થાય. તે વખતે પ્રથમ ખંડમાં લખેલા રૂક્ષ પદાર્થોનું નસ્યકર્મ કરવા.

(નસ્યકર્મો માટે પરોહૃત.)

મોજયેજ્ઞાનભિષ્યંદિ નસ્યાચરિતમાદિશેત્ ॥ ૩૧૧ ॥

કક્ષર્તા પદાર્થ, અને ભેશના દૂધમાંથી, થયેલું છોડી આવું નહીં મેહનતનું કામ અતિશે ન કરવું.

(પાંચ કર્મોની સંખ્યા.)

વમનં રેચનં નસ્યં નિરૂહમનુવાસનમ્ । એતાનિ

પંચકર્માણિ કથિતાનિ મૂનીશ્વરૈઃ ॥ ૩૧૨ ॥

રૂપીવોએ કહેલા વમન, રેચક, નસ્ય, નિરૂહપુરિત, અનુવાસન અસ્તિ, એ પાંચ પ્રકારે આપડોની વીધી થાયછે; તેને પંચકર્મો કહેછે.

અથ નવમો અધ્યાય પ્રારંભઃ

અથ નવમેઽધ્યાય પ્રારંભ.

(ધૂમપાન વિધિ.)

(ઓપડની બીડીની ધૂરી, અથવા ચાવવાની વિધિ.)

ધૂમસ્તુ ષડ્વિધઃ પ્રોક્તઃ શમનો બૃંહણસ્તથા ।

રેચનઃકાસહા ચૈવ વમનો વ્રણધૂપનઃ ॥ ૩૧૩ ॥

ધૂરી લેવાની વિધી છ પ્રકારે થાયછે; શમન, બૃંહણ, રેચન, કાસહ, વમન, વણધૂપન; એવી રીતે છ નામો જાણવા.

(શમન ઇત્યાદિક ધૂરીના જીદા નામો.)

શમનસ્ય તુ પર્યાયૌ મધ્યઃ પ્રાયોગિકસ્તથા । બૃહણસ્ય તુ પર્યાયૌ
સ્તેહનો મૃદુરેવ ચ ॥ ૩૧૪ ॥ રેચનસ્યાપિ પર્યાયૌ શોધનસ્તીક્ષ્ણૈવ ચ ।

શમન ધૂમામાં; એક મધ્યમ અને બીજી પ્રાયોગિક; એ નામો જીદા
જાણવા. બૃહણ ધૂરીનું બીજું નામ મૃદુ છે; રેચન ધૂરીનું બીજું નામ
શોધન અને તીક્ષ્ણ જાણવું.

(બિડીની ધૂરી આપવા લાયક નહી તેના લક્ષણ.)

અધૂમાર્હાશ્ચ સ્વલ્ભેતે શ્રાંતો મીરુશ્ચ દુઃસ્વિતઃ ॥ ૩૧૫ ॥ દત્તવસ્તિ-
વિરક્તિશ્ચ રાત્રૌ જાગરિતસ્તથા । પિપાસિતશ્ચ દાહાર્તસ્તાલશોપી તથો-
દરી ॥ ૩૧૬ ॥ શિરોભિતાપી તિમિરી છર્દ્યોધ્માનપ્રપીડિતઃ । ક્ષતો-
રસ્કઃ પ્રમેહાર્તઃ પાંડુરોગી ચ ગર્ભિણી ॥ ૩૧૭ ॥ રુક્ષઃ ક્ષીણોમ્યવ-
હતક્ષીરક્ષૌદ્રધૃતાસવઃ । મક્તાન્નદધિમત્સ્યશ્ચ વાલો વૃદ્ધઃ કૃશસ્તથા
॥ ૩૧૮ ॥ અકાલે ચાનિપીતશ્ચ ધૂમઃ કુર્યાદુપદ્રવાન્ ।

શ્રીમંત રોગી હોય, બિડકણો, અને દુઃખથી કંટાળેલો, જેને ઝાડા
માર્ગે અસ્તિકર્મ કરેલું, જેને ઢાળ થઇ કોડા નખળો પડેલા, રાત્રે જાગ-
રણ કરનાર રોગી, પાણીની તૃષ્ણા અને શરીરે દાહથી દુઃખી, તાળવે શોષ
પડતાને, પેટનાં સર્વે રોગી, મસ્તકના સર્વે રોગી, આંખોનો તિમિર
રોગી, ઉલટીનો આધ્માન રોગી, વાકુથી પેટ ધુગવાનો રોગી, હરઃક્ષતરોગી,
પરમાનો રોગી, પાંડુરોગી, ગર્ભિણ સ્ત્રી, રુક્ષ અને ક્ષીણ થયેલા રોગી,
ખાળક, લઘુ, દુર્બળ; એટલા રોગીને બીડી અથવા ધૂરી આપવી નહી;
તથા હરએક રોગીને દૂધ, મધ, ઘી, આસવાદિ આપડ એટલે તાડી, દારૂ
ઇત્યાદિક; અન્નાદિક ખોરક, દહી, માચ્છલી, એટલી વસ્તુ આપવા પછી,
તુરંત બીડી કે ધૂરી આપવી નહી; ઉપર લખેલા કોઇ રોગીએ ધૂમપાન
કીધાથી, તીવ્રે લખેલા રોગ થાય છે.

(ઉપલા રોગીને ધૂમપાને, નવા થતા રોગ અને તેનો ઉપાય.)

તત્રેષ્ટં સર્પિષઃ પાનં નાવનાં જનતર્પણમ્ ॥ ૩૧૯ ॥

સર્પિરિકુરસં દ્રાક્ષાં પયો વા શર્કરાં વા ।

મધુરામ્લૌ રસૌ વાપિ શમનાય પ્રદાપયેત્ ॥ ૩૨૦ ॥

ધૂમપાને કોઈને નવો રોગ થાય તો, તેને ધી પીવાને આપવું; અને ના-
કમાં નરયકર્મો કરવું, આંખોમાં અંજન કરવું; અને તર્પણ એટલે શરીર
તૃપ્તિ કરનારા, દરાખ ઇત્યાદિક પદાર્થની કાંજ પીવાડવી; તથા ધી ખેવખતે
લખેલું છે, તેથી ખેવડા વજન તેને પાવું. સેરડીનો રસ, દ્રાખ, દૂધ, શાકરતુ-
પાણી, શાકર પાણીમાં બીજવીને, મધુર અને ખટાસમાં દાડમ, ઇત્યાદિક
ફળ ખાવાને આપવા. તેથી ધૂમપાનસંબંધી થયેલા રોગ દૂર થાય.

(ધૂમપાન સેવન કરવાને ઉચ્ચર.)

ધૂમશ્ચ દ્વાદશાદ્વર્ષાદ્રુહ્યતેઽશીતિકાન્નચ ।

કાસશ્વાસપ્રતિશ્યાયાન્મન્યાહનુશિરોરુજઃ ॥ ૩૨૧ ॥

વાતશ્લેષ્મ વિકારાંશ્ચ હન્યાદ્ધૂમઃ સુયોજિતઃ ।

ધૂમપાન બાર વર્ષથી, હેથી વર્ષની ઉચ્ચરસુધી સેવન કરવું; પછી
નં કરવું. ધૂમપાન આરી રીતે થવાથી; શ્વાસ, આંશી, દમ, સળકમ, દાઢી-
તું થુકવું, મસ્તક અને ગરદનની વેદના ઇત્યાદિક થતા રોગ, વાયુ અને કફ
સંબંધી થયેલા સર્વે રોગો દૂર થાય.

(ધૂમપાનનો ઉપયોગ કીધાથી પ્રકૃતી કેહેવા થાય.)

ધૂમોપયોગાત્પુરુષઃ પ્રસન્નેન્દ્રિયવાહ્મનાઃ ॥ ૩૨૨ ॥

દૃઢકેશદ્વિજશ્મશ્રુઃ સુગંધવદનો ભવેત્ ।

ધૂમપાનનો ઉપયોગ કરેથી, રોગીની આંખો ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયો અને
વાત્મા, અંતઃકરણ ઇત્યાદિકને ખુશી ઉત્પન્ન થાય; અને શરીરના વાળ,
દાંત, મૂર્છા, દાઢી ઇત્યાદિક અવયવને બળ ઉપજે, મુખે સુગંધી થાય.

(ધૂમપાન માટે નળી કેહેવી લેવી તેની વિધી.)

•ધૂમનાડી ભવેત્તત્ર ત્રિચંડા ચ ત્રિપર્વિકા ॥ ૩૨૩ ॥ કનિષ્ઠિકા
પરીણાહા રાજમાંષાગમાંતરા । ધૂમનાડી ભવેદ્દીર્ઘા શમને રોગિણો-
ગુલૈઃ ॥ ૩૨૪ ॥ ચત્વારિંશન્મિતૈસ્તદ્વદ્વાત્રિશદ્વિર્મૃદૌ સ્મૃતા । તીક્ષ્ણે
ચતુર્વિંશતિભિઃ કાસન્ને પોહશોન્મિતૈઃ ॥ ૩૨૫ ॥ દશાંગુલૈર્વામનીયે
તથા સ્યાદ્વ્રણનાડિકા । કલાયમંડલસ્થૂલા કુલિત્યાગમરંધ્રિકા ૩૨૬

ધૂરી આપવાની દરેક નળી, ત્રણ કટકાની કરવી; તે નળી રોગીની

છેલ્લી ટચલી આંગળી જેટલી જડી રાખવી; તેના વિંધમાં ચોળાનો દાણો જાય, તેવી પોલી રાખવી; તે નળી સાધારણ કમો માટે જાણવી; અને ચમનસંમંક ધૂમપાન કરવાને, નળી રોગીના ચાલીસ આંગળ લાંબી; અને મૃદુસંમંક માટે નળી બતરીસ આંગળ લાંબી; તીક્ષ્ણસંમંક માટે ચોરીસ આંગળ લાંબી; કાસજ સંમંક માટે સોળ આંગળ લાંબી; ઉલટી થવાની વામનીય સંમંક માટે દશ આંગળ લાંબી; અને તુષેરનો દાણો તેમાં જાય, તેટલી પોકળ રાખવી; શરીરમાં ગડચુમડાં અથવા નાશૂર ઇત્યાદિક રોગોના વિંધમાં ધૂરી આપવા માટે દશ આંગળ લાંબી; અને તેના વિંધમાં કુળયિનો દાણો જાય તેવી પોકળ રાખવી પણ સર્વે નળોની જડાઇ ઉપર લખેલી રીતે રાખવી.

(ધૂમપાન કરવાને બીડીની વિધી)

અથેપિકાં પ્રલિપેચ્ચ સુશ્લક્ષ્ણાં દ્વાદશાંગુલામ્ । ધૂમદ્રવ્યસ્ય કલ્કેન લેપશ્ચાષ્ટાંગુલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૨૭ ॥ કલ્કં કર્પમિતં લિપ્ત્વા છાયાશુષ્કં ચ કારયેત્ । ઈપિકામપનીયાથ સ્નેહાક્તાં વર્તિમાદરાત્ ॥ ૩૨૮ ॥ અંગારૈર્દીપિતાં કૃત્વા ઘૃત્વા નેત્રસ્ય રંધ્રકે । વદનેન પિબેદ્ધૂમં વદને નૈવ સંત્યજેત્ ॥ ૩૨૯ ॥ નાસિકાભ્યાં તતઃ પીત્વા મુખેનૈવ વમેત્સુધીઃ । શરાવસંપુટે સિપ્ત્વા કલ્કમંગારદીપિતમ્ ॥ ૩૩૦ ॥ છિદ્રે નેત્રં સુવેશ્યાથ વ્રણં તેનૈવ ધૂપયેત્ ।

ધપિકા એટલે લોહડાની શિક, ઉપર લખેલો વિંધ પડે તેવી, આર આંગળ લાંબી લેવી; પછી ધૂમપાન કરવાના આપડોની ચટણી પાણીમાં વાટી; ઉપર લખેલી રીકને એક તોલાસુધી ફરતો જડો લેપજુરી છાપડામાં સારી રીતે શુકવવી; તે પછી તેની વચમાંથી રીક ખેંચી લેવી એટલે આપડની વિંધવાલી નળી થાય, તેમાંથી ઇત્યાદિ સ્નેહમાં એક બતરીસે વાટ ભિજવીને આપડની બીડીના એક છેડાના વિંધમાં ભરાવવી; તે બત્તિ સળગાવી, બીજા છેડે સોનું ઇત્યાદિક ધાતુની નળી ભરાવી; મોહમાં તે પકડી બીડીની રીતે તેનો ધૂવાડો મોહવાટે ખેંચી; પાછો નાકવાટે બાહાર કાઢાડવો; અગર નાકવાટે બીડી ખેંચવાથી, તેનો ધૂવાડો પાછો મોહવાટે કાઢાડવો. ગડચુમડા અથવા નાશૂર ઇત્યાદિક વિંધવાળા રોગોને અથવા હશે ઇત્યાદિક રોગને ધૂરી આપવી હોય તો, એક કોડીયામાં ઝળઝળતો અગ્ની ભરી, બીજા કોડીયાની વચ્ચે એક વિંધ પાડી ઉલટું ઢાકવું, તેના વિંધમાંથી જવાળા

નિકળે, તેઉપર ઓપડની ખીડીના એક છેડા મુકેથી, તે બળીને ધૂવાડો નિકળે તેના ધૂપ થાય એટલે રોગીને બેઠકડો તે ઉપર બેસાડી ધૂવાડો આપવો.

(જુદો જુદો ધૂવાડો, ઓપડોની ખીડીની વિધી.)

एलादिकलकं शमने स्निग्धं सर्जरसं मृदौ ॥ ३३१ ॥ रेचने ती-
क्ष्णकलकं च कासघ्ने क्षुद्रिकोपणम् । वामने स्नायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य
पानकम् ॥ ३३२ ॥ વ્રણે નિંચવચ્ચાદ્યં ચ ધૂપનં સપ્રચક્ષતે ।

અગાઉ લખેલા શમનસંગ્રહ ધૂમપાન માટે, વાગ્બટ ગ્રંથમાં લખેલા; એલાદિ ગણના ઓપડોમાં, એલચી મોહટી જે ભાગ; શેલારસ, કોષ, વાધાટીના મૂળ અથવા રાજ, જટામાંસી, વાળો, રોહીસત્તણ, કપ્પરી શક-વિશેષ, કરમાણી અન્નમો, જાડી તજ, તમાલપત્ર, તગર, દૂર્વા, જાઈના પાંત્રાનો રસ, શિંખી, વાધનો નખ, દેવદાર, અગર, ઇશેષ, કેશર, ખાજ-કુહલીના મૂળ, ગુગળ. રાજ, કપુર, ઉંડીણા પુષ્પ, નાગચાંપા; એ ધમિસ ઓપડો સરખે વજને લખ, ખીજા અધ્યાયમાં કલકની વિધી લખેલી રીતે, ચટણી વાટી તેની ધૂમપાન માટે નળી કરવી. મૃદુસંગ્રહ માટે સ્નિગ્ધ, ઘી ઇત્યાદિકમાં શેળારસ મેળવીને, રેચનસંગ્રહ માટે સરશી, રાષ ઇત્યાદિક તીક્ષ્ણ, ઓપડોની ચટણી વાટીને તેની નળી કરવી. કાસઘ્ન. માટે રિંગગુમૂળ મરી ઇત્યાદિક ઓપડોની ચટણીની નળી કરવી. વર્મનસંગ્રહ એટલે ઉલટી થવા માટે સ્નાયુ એટલે હરણ કે બકરાના ચામડા, તેના પગની ખુટી, શિંગડા, હાડકા ઇત્યાદિકની ચટણીની નળી કરવી. ગડગુમડા, નાશૂર ઇત્યાદિક વિંધવાળા રોગને, ધૂપ આપવા માટે લિંબડાના પાંત્રા અને ઘોડાવજ ઇત્યાદિક ઓપડોની ચટણીની નળી કરી, તેનો ધૂપ આપવો.

(ખાળગ્રહ ઇત્યાદિક રોગ દૂર થવાને ધૂપ.)

अन्येपि धूमा गेहेषु कर्तव्या रोगशान्तये ॥ ३३३ ॥ सयथा ।
मयूरपिच्छं निबस्य पत्राणि बृहतीफलम् । मरिचं हिंगु मांसी च
बीजं कार्पाससंभवम् ॥ ३३४ ॥ छागरोमाहिनिर्मोकं विष्टाबैडालिकी
तथा । गजदंतश्च तच्चूर्णं किञ्चिद्भृतविमिश्रितम् ॥ ३३५ ॥ गेहेषु
धूपनं दत्तं सर्वान्बालग्रहान् जयेत् । पिशाचान् राक्षसान् जित्रवा
सर्वज्वरहरं भवेत् ॥ ३३६ ॥

બાળગ્રહાદિક રોગ દૂર થવાને, મયૂરપિચ્છાદિ ધૂપના ઓપડોમાં મારના પિષ્ઠ, ત્રિંબજાના પાંત્રા, રિંગણીના ફળ, મરી, હિંગ, જટામાંસી, કપાશ્યાના ખીજ, બકરાના વાળ, સર્પની કાંચળી, ખીલાડીની વિશ્વા, હાથીદાંત; એ અગિયાર ઓપડના ચૂર્ણમાં થોડુંક ઘી મેળવી; સગડીમાં અમ્મિ ભરી તેની ઉપર થોડું ચૂર્ણ મુકી, રોગી બાળકને પાળણામાં સુવાડી નીચે દરરોજ ધૂપ કરવો; તેથી સંપૂર્ણ બાળગ્રહાદિ રોગો, જૂન રોગો, રાક્ષસ ઇત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

(ધૂમપાન અથવા ધૂપનું બળ.)

परिहारस्तु धूमेषु कार्यो रेचननस्यवत् ।

नेत्राणि घातुजान्याहुर्नलवंशादिजान्यपि ॥ ૩૩૭ ॥

રેચકસંસ્રક નસ્યકર્મોમાં, રોગોના બળ માટે અગાઉ જે ઉપાય લખેલા છે; તેજ ઓપડોની નળી કરીને ધૂરી એટલે ધૂપ આપવો; અગર મોહમાં ઓપડની ખીડીથી, દરેક ધૂમપાન કરવું હોય તો; સોના ઇત્યાદિકની અથવા બાંધુની, નળીનું મોહડું ઓપડની ખીડીમાં ભગવી ધુવાડો એમવો.

अथ दशमोऽध्यायः प्रारंभः

अथ दशमो अध्याय प्रारंभ.

(કાઠાના કોગળા તેથી ધોવાનું અને મંજનની વિધી.)

चतुर्विधः स्याद्गंडूषः स्त्रैहिकः शमनस्तथा ।

शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तद्विधः ॥ ૩૩૮ ॥

કોગળા કરવાની વિધી, સ્નેહિક, શમન, શોધન, રોપણ; એવી રીતે ચાર પ્રકારે ઓપડોના ગુદા ભેદાછે.

(કેટલા રોગો માટે સ્નેહિક ઓપડોના કોગળા.)

स्निग्धोष्णैः स्त्रैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः । पित्ते कटुम्ल-
लवणैरुष्णैः संशोधनः कफे ॥ ૩૩૯ ॥ कपायतिक्तमधूरैः कटुष्णो
રોપણો વ્રણે । ચતુઃપ્રકારો ગંડૂષઃ કવલશ્ચાપિ કીર્તિતઃ ॥ ૩૪૦ ॥

રિનગ્ધમાં ધી તેજ હત્યાદિકને ગરમ કરી, હુક બરેલું હોય તેમાં ઉબણ એટલે મરી હત્યાદિક નિખપ્પા પદાર્થોનું ચૂર્ણ મેળવીને કોગળા કરવા; સ્નેહિક ગંડૂષ કહેછે; તેથી વાયુકોપના સર્વે રોગ દૂર થાય. સ્નેહપદાર્થમાં મધુર અને શિતળ પદાર્થ મેળવેથી, તેને શ્મનગંડૂષ કહેછે; તેથી પિત્તરોગ દૂર થાય. ઉપલા સ્નેહાદિકમાં તિખ્ખા, ખાટા, ખારા, ગરમ પદાર્થો મેળવેથી, તેને શોધન ગંડૂષ કહેછે; તેથી કફરોગ દૂર થાય. તુરાં, કડવાં, મધુર પદાર્થો મેળવેથી, તેને રોપણ ગંડૂષ કહેછે; તે હુકાયલું ગરમ હોવાથી, માણાદિક એટલે ગોડ ગુમડા અને નાશૂર હત્યાદિક વિધવાલા રોગોને ધોવાથી દૂર થાય. એવી રીતે ચાર પ્રકારે ગંડૂષ બાણવા.

(કોગળા અને ચગળવાના ઓષડોની વિધિ.)

અસંચારી મુલે પૂર્ણે ગંડૂષઃ કવલશ્વરઃ ।

તત્ર દ્રવેણ ગંડૂષઃ કલ્કેન કવલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૪૧ ॥

ઓષડોના કાડો હત્યાદિક પાતલી વસ્તુ, ઘણું કરીને જે દ્રવ્ય પદાર્થો લખેલા હોય, તેથી મોહ એટલું તો બરવું કે તે ફેરવી ન શકાય, તેવું બરીને કોગળા કરવા; તેને ગંડૂષ કહેછે. ઓષડની ચટણી હત્યાદિક વાટેલા કચરેલા પદાર્થો, મોહમાં બરીને ચઘળવું અથવા ફેરવવું; તેને કવળ કહે છે.

(ગંડૂષ અને કવળ ઓષડોનું વંજન.)

દ્રવ્યાદ્રવ્યેષુ ચૂર્ણં ચ ગંડૂષે કોલમાત્રકમ્ ।

કર્ષપ્રમાણઃ કલ્કશ્ચ દીયતે કવલે બુધૈઃ ॥ ૩૪૨ ॥

ગંડૂષ માટે હરવેક કાડો કરવો હોયતો, તેમાં ઓષડનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલાસુધી નાંખવું; અને કવળ માટે ઓષડની ચટણી એક તોલાની બાણવી.

(ગંડૂષના કોગળા કરવાને, રોગીના ઉમ્મર અને હુકનું પ્રમાણ.)

ધાર્યતે પંચમાદ્વર્ષાદ્ગંડૂષકવલાદયઃ ।

ગંડૂષાન્ સુસ્થિતઃ કુર્યાત્સ્વિન્નમાલગલાદિકઃ ॥ ૩૪૩ ॥

મનુષ્યસ્ત્રીન્ તથા પંચ સપ્ત વા દોષનાશનાત્ ।

ગંડૂષ અને કવળાદિક ઉપાય કરવાને, રોગીની ઉમ્મર પાંચ વર્ષ પછી; સારી હુશીયારીથી બેશાડીને, રોગ દૂર થવા માટે કોગળા એટલા કરાવવા

કે શરીરે, કપાળે, ગળે, થોડોક પરસેવો છૂટે; તેટલા વખતસુધી કોગળા કરવા અથવા રોગ દૂર થાય ત્યાંસુધી, તણુ તણુ કલાકે કરવા.

(કોગળા કરવાને બીજી રીત.)

કફપૂર્ણસ્યતાં યાવચ્છેદો દોષસ્ય વા ભવેત્ ॥ ૩૪૪ ॥

નેત્રઘ્રાણસ્તુતિર્યાવત્તાવદ્ગંદૂષધારણમ્ ।

કક્ષી માહ ભરાય અથવા રોગતું છેદન થાય; આંખોમાંથી, નાક-માંથી, કંકે વહે, ત્યાંસુધી કોગળા કરવાને જારી રાખવું.

(વાયુરોગોમાટે સ્નેહાદિક ગંડૂષ.)

તિલકલ્કોદકં ક્ષીરં સ્નેહો વા સ્ત્રૈહિકે હિતઃ ॥ ૩૪૫ ॥

તલની અટણીમાં પાણી, દૂધ, તેલ; મેળવેથી; સ્નેહિક પદાર્થ થાયછે; તેનો ઉપયોગ કોગળા કરવામાં લાવવું.

(પિત્તરોગો ઉપર, શમનસંજ્ઞક ગંડૂષ.)

તિલનીલોત્પલં સર્પિઃ શર્કરાક્ષીરમેવ ચ । સક્ષૌદ્રો હનુવલ્કસ્થો
ગંદૂષો દાહનાશનઃ ॥ ૩૪૬ ॥

તલ, તિલાકમળ, ધી, શાકર, દૂધ; સર્વે પદાર્થ એકઠા કરી. તેમાં મધ મેળવીને કોગળા કરવાથી; પિત્તકોપસંબંધી સર્વે રોગ તથા દાઢી અને મુખે બળતર થતી હોય તે દૂર થાય.

(મોહમાં વિંધવાળી. ગાંઠ નાશૂર્નાં પ્રણાદિક રોગ ઉપર મધુગંડૂષ.)

વૈશચં જનયત્યાસ્યે સંદધાતિ મુખવ્રણાન્ ।

દાહતૃષ્ણાપ્રશમનં મધુગંદૂષધારણમ્ ॥ ૩૪૭ ॥

મધના કોગળા કરેથી, મોહમાં ફોડકા વિંધવાળાં ગોડ, નાશૂર, ચાઠ પડેલા, દાહ બળતરની તૃષ્ણાના રોગો દૂર થાય. મુખ સાફ થાય.

(ઝેરના ઈત્યાદિક રોગ, અગ્નિમાં બળેલાને કોગળા.)

વિષક્ષારાગ્નિદગ્ધે ચ સર્પિર્ધાર્ય પયોઽથવા ।

શોમળ હંત્યાદિક ઝેરીવસ્તુ આધાનો રોગ, ક્ષારજન્ય વિકાર, અમ્લિમાં બળેલાનો જન્ય વિકાર હોય તો, ધી અથવા દૂધના કોગળા કરવા.

(દાંત હાલતા હોય તે ઉપર કોગળા.)

તૈલસૈંધવં ગંડૂષો દંતચાલે પ્રશસ્યતે ॥ ૩૪૮ ॥

તલનું તેલ, સિંધાલૂણ; મેળવીને દરરોજ કોગળા કરેથી, દાંત મજબૂત થાય.

(મુખ શોષ રોગ ઉપર કોગળા.)

શોષં મુખસ્ય વૈરસ્યં ગંડૂષઃ કાંજિકો જયેત્ ।

મુખે શોષ પડતો હોય અથવા એરો તવાય તો, ઠાળના અધ્યાયમાં આડા બંધ થવાને, લખેલી કાંજી છે તેના કોગળા કરવા.

(કફ રોગ ઉપર કોગળા.)

સિંધુત્રિકટુરાજીભિરાદ્ર્વકેળ કફે હિતઃ ॥ ૩૪૯ ॥

સિંધાલૂણ, સુંદ, મરી, પિપર, રાધ; પાંચ આપડોનું ચૂર્ણ કરી આધાના રસમાં મેળવી કોગળા કરવા.

(કફ અને રક્તપિત્ત રોગ ઉપર કોગળા.)

ત્રિફલામધુગંડૂષઃ કફાસૂક્ પિત્તનાશનઃ ।

હરડે, ખેહડા, આંમળાનું ચૂર્ણ; મધમાં મેળવીને કોગળા કરેથી, ઉપલા રોગો દૂર થાય.

(મુખ કે મોહ આવેનું અથવા પાકેલા ઉપર કોગળા.)

દાર્વી-ગઢૂચી-ત્રિફલા-દ્રાક્ષાજાત્યાશ્ર પલ્લવાઃ ॥ ૩૫૦ ॥ યવાસ-શ્રેતિ તત્કાથઃ ષષ્ઠાંશઃ ક્ષૌદ્રસંયુતઃ । શીતો મુખે ધૃતો હન્યાન્મુખ-પાકં ત્રિદોષજમ્ ॥ ૩૫૧ ॥

દારૂહલદ, ગુળવેલ, હરડે, ખેહડા, આંમળા, દરાખ, જામના પાંચા, ધમાસો; આઠ આપડો સરખે વજને લઈ કાઠો કરવો. તેથી છઠ્ઠે હિસ્સે

તેમાં મધ મેળવી શીતળ પાડી કોગળા કરવા. તેજી ત્રણે દોષનો થયેલો જન્ય એટલે જન્ય વિકાર કે પાકેલા મૂખનો રોગ દૂર થાય.

(જે આપડોના કોગળા કરવા, તેજ આપડ ચાવવાને;
ધોવાને વાપરવું.)

यस्यौषधस्य गन्धूषस्तथैव प्रतिसारणम् ।

કવલશ્રાપિ તસ્યૈવ જ્ઞેયોઽત્ર કુશલૈર્નરૈઃ ॥ ૩૬૨ ॥

વિંધવાળા રોગના કોડકા કે ગાંઠો માટે, જેટલા આપડોના કોગળા લખેલા હોય, તેજ આપડોનો લેપકે લુગદી બાંધવી તેજ આપડના કાડાથી ધોવાને પ્રતિસારણ કરવું; અને ચઢળવાને કવળ પણ તેજ આપડ વાપરવું.

(આપડનું કવળ ઇત્યાદિક કરવાની વિધિ.)

केशरं मातुलिगस्य सैधवव्योषसंयुतम् ।

હન્યાત્ કવલતોજાઙ્ગમરુચિં કફવાતજામ્ ॥ ૩૬૩ ॥

ખીનોરાફળનું ખમણ કે ગરના રેશા કાઢવા, તેમાં સિંધાનાળુ, મરી, સૂંઠ, પિપરવું ચૂર્ણ મેળવી, તેનું કવળ એટલે ખમણ આધારી; કફવાતજન્ય રોગ, અરોચકરોગ દૂર થાય.

(પ્રતિસારણ ઇત્યાદિકનો ભેદ.)

कल्काऽवलेहश्चूर्णं च त्रिविधं प्रतिसारणम् ।

અંગુલ્યગ્રગૃહીતં ચ યથાસ્વં મુશ્વરોગિણામ્ ॥ ૩૬૪ ॥

ચટણી; અવલેહ; ચૂર્ણ; ત્રણે તરેહથી વિંધવાળા કોડકા, નાશૂરાદિ રોગ, હરાવવાને પ્રતિસારણ આપડ થાય; જે માણસને મુખમાં જેવો રોગ હોય, તેમાં તેવું આપડ ભરવાને, હાથના આંગળા ઉપર આપડનું પ્રતિસારણ લઈ, વિંધમાં ભરવું. જીભઉપર રોગ હોય તો, આખું મોઢું આપડથી ભરાય તેટલું આળવું.

(પ્રતિસારણ ચુર્ણ વિંધના નાશૂરાદિ રોગ ઉપર.)

कुष्ठं दार्वी समंगा च पाठा तिक्ता च पीतिका ।

તેજની મુસ્તલોધ્રં ચ ચૂર્ણં સ્યાત્પ્રતિસારણમ્ ॥ ૩૬૫ ॥

રક્તશ્રુતિં દંતપીડાં શોથં दाहं च नाशयेत् ।

કોણ, દારહળદ, ધાયડીના કુલ, પહાડમૂળ. કડું હળદ, તેજમળ, નાગરમેથ, લોધ્ર; નવ એપડોણું ચૂણું, જીભને, દાંતને, સૂર્યે માહમાં આંગળાઉપર લઈને ચોળવું. તેવી રીતે ગડ, નાશૂર ઇત્યાદિક વિંધના સર્વે રોગ, દાંતના પેહડમાંથી લોહી પડવું, દાંતમાં થતી વેદના, સોએ, દાહ, બળતર એટલા રોગ દૂર થાય. તેને પ્રતિસારણ ચૂણું કહેછે.

(કોગળા ઇત્યાદિકનો પ્રયોગ, થોડો કે ઘણો થવાના લક્ષણ.)

હીનયોગાત્કફોત્કેશો રસાજ્ઞાનારુચી તથા ॥ ૩૧૬ ॥

અતિયોગાન્મુખે પાકઃ શોષસ્તુષ્ણાશ્લમો ભવેત ।

કોગળા ઇત્યાદિકની અદ્ય માત્રા થવાથી; કપનો વધારો થાય અને મધુર ઇત્યાદિક પદાર્થોનો સ્વાદ કે લહેજત ન સમજાય; અને અત્ન ઇત્યાદિક ખોરાક ઉપર અરૂચી થાય. ગંડૂપાદિક કોગળાનો વધારો થયો હોય તો, માહ પાકીને તેમાં કોડકા ઉત્પન્ન થાય. પાણીનો શોષ પડે, શરીર ગળાય ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય.

(શુદ્ધ ગંડૂપના લક્ષણ.)

વ્યાધેરપચયસ્તુષ્ટિર્વેશદ્યં વક્ત્રલાઘવમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

इन्द्रियाणां प्रसादश्च गंडूषे शुद्धिलक्षणम् ।

ગંડૂપ ઇત્યાદિકના કોગળા સારી રીતે થવાથી; રોગનો નાશ, અંતઃકરણને સંતોષ, મુખ નિર્મળ, શરીર હલકું; રસ ઇત્યાદિક પદાર્થો વિશે ઇન્દ્રિયોને પ્રસન્નતા થાય,

अथैकादशोऽध्याय प्रारंभः

अथ अजियारमे अध्याय प्रारंभ.

लेपादिविधि.

(લેપ ઇત્યાદિક વિધી.)

आलेपस्य च नामानि लिप्तो लेपश्च लेपनम् ॥ ३१८ ॥ दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो मुखलेपस्त्रिधा मतः । त्रिप्रमाणश्चतुर्भागस्त्रिभागोर्धागुलो-

ઘ્રતઃ ॥૩૫૯॥ આદ્રો વ્યાધિહરઃ સઃ સ્યાચ્છુષ્કો દૂષયતિ ચ્છાવિમ્

લેપાદિકમાં લિપ્ત એટલે જાડાથર, લેપ એટલે લુગદી પોટીસ લેપન એટલે લીપવાને ત્રણ રીત છે. જે લેપ દોષમ્ નામે છે, તેમાંથી સોઝાખજવાળ ઇત્યાદિક થઇ રોગ દૂર કરેછે; તે વિષમ્ નામે લેપમાં ભીલામા, વચનાગ ઇત્યાદિક એરી પદાર્થ હોવા છતા, પણ તે રોગ દૂર કરતી છે. વર્ણનામે લેપથી, મુખે અને આમડીને તેજ આવેછે. મુખલેપ એટલે મોહમાં લેપ કરવાને ત્રણ પ્રકાર. તેમાં જે લેપનો એક આંગળ ઉંચો કર ચઢેલો હોયતો, તેને દોષમ્ કહેછે. પોણો, આંગળ ઉંચેયો કર હોય તો, તેને વિષમ્ કહેછે. અર્ધા આંગળ ઉંચેયો હોયતો; તેને વર્ણ કહેછે. ઉપલી રીતે લેપોની ત્રણ રીતો જુદી જાણી. જે લેપ પાતળો અથવા ભીનો હોય તો, રોગ દૂર કરતો જાણવા. જે લેપ શૂકડો હોયતો, આમડીને દુઃખકરતા જાણવું. તેની વીગત નીચે લખેલી છે.

(દોષમ્ લેપની વિધી.)

પુનર્નવાં દારુશુંઠીં સિદ્ધાર્થં શિશુમેવ ચ ॥ ૩૬૦ ॥

પિષ્ટ્વા ચૈવારનલિપં ન પ્રલેપઃ સર્વશોથહા ।

પુનર્નવા, દેવદાર, મૂંઠ, સરશી, શેકટાની છાલ; એ પાંચ ઓષડો સરખે વજને લેવા, તેને ઝાડા બંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં, કાંજ બનાવવાની રીત લખેલી છે; તે કાંજમાં વાળીને, તેનો લેપન કરેથી, નવ પ્રકારના સોજાના રોગો દૂર થાય.

(દાહુશમના એટલે બળત્તર સમાવવાનો લેપ.)

વિભીતફલમજ્જાસ્તુ લેપો દાહાર્તિનાશનઃ ॥ ૩૬૧ ॥

ખેહડા ફળના ઠલીયામાંથી મગજ કાઢી; તેની ચટણી વાળી લેપો નામે લેપ કરેથી; બળત્તરસહિત સોજાની ગાંઠો, શરીરે દાહ રોગ દૂર થાય.

શિરીષં મધુયષ્ટી ચ તગરં રક્તચંદનમ્ । एलामांसीनिशायुग्मं
कुष्ठं वालकमेव च ॥ ૩૬૨ ॥ इति संचूर्ण्य लेपोयं पंचमांशघृतपतः
जले न क्रियते सुजैर्दशांग इति संज्ञितः ॥ ૩૬૩ ॥ विसर्पान् विष-
विस्फोटान् शोथदुष्टव्रणान् जयेत् ।

સરશી, જોડીમધ, તગર, રતાંજળી, એકચી, જટામાંસી, હુલદ, દાર હુલદ, કોઠ, વાળો; એ દશ ઓષડો સરખે વજને ચૂર્ણ કરી, તેથી પાંચમ હિસ્સે, ધીની સાથે ખલીને પાણીમાં કાલવેથી; તેને દશાંગ લેપના કહેછે, તે લેપ શરીર કરેથી વિસર્પ રોગ; વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોઝાનો, કુષ્ટ યાત્રુ એટલે ફાડકા નાસૂર બગાંદર હત્યાદિ વિધના રોગ દૂર થાય.

(વિષમ્ન લેપ.)

અજાદુગ્ધતિલૈર્લેપો નવનીતેન સંયુતઃ ॥ ૩૬૪ ॥

શોથમારુપ્કરં હંતિ લેપો વા લુપ્ષ્ણમૃત્તિકૈઃ ।

અકચીના દૂધમાં તલની ચટણી વાટી, તેમાં માખણ મેળવીને લેપ કરવો અથવા કાળી મેંદોડી અને તળ એકઠા વાટી, તેમાં માખણ મેળવી લેપ કરવો; તેથી બીજામા હત્યાદિક ના લેપથી આવેલા સોઝો દૂર થાય.

(ખીજી રીતે.)

લાંગલ્યતિવિષાલાબૂજાલિનીબીજમૂલકૈઃ ॥ ૩૬૫ ॥

લેપો ધાન્યાંબુસંપિષ્ટઃ કીટવિસ્ફોટનાશનઃ ।

કળાવાળી, અતિવિષ, કડવા દુધાના ખીજ, કડવા પંડોળા કે તુરીયાના ખીજ, મુળાના ખીજ; એ પાંચ ઓષડો, સરખે વજને; આઠ અંધ થવાને ઠાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાંજીમાં સર્વેની ચટણી વાટી લેપો કરેથી, સર્પ હત્યાદિક કીડાનો થયેલો ડંખ, વિસ્ફોટક રોગ દૂર થાય.

(અરસવા, ખુબશૂર્તી માટે, મુખે ખીજ કે કળાસ ઉપર લેપ.)

રક્તચંદનમંજિષ્ઠાલોઘ્રકુષ્ઠી ત્રિયંગવઃ ॥ ૩૬૬ ॥

ઘટાંકુરા મસૂરાશ્ચ વ્યંગમ્ના મૂલકાંતિદાઃ ।

• રતાંજળી, મજીક, લોષ, કોઠ, કાંગ, વડના કુંમળા ખીજ, મસૂર; એ સાત ઓષડો સરખે વજને, પાણીમાં વાટીને લેપ કરેથી, મૂંઝેકળાસ, વાંગના શરીરસડાને રોગ દૂર થાય, મૂખના ચેહરા ઉપર લેપ કરેથી તેજ વધે.

(ખીજી રીતે.)

માતુર્લિંગજટાસર્પિઃ શિલાગોશકૃતો રસઃ ॥ ૩૬૭ ॥

મુલકાંતિકરો લેપઃ પિટિકાવ્યંગકાલજિત્ ।

ખીજોરાના મૂળ, ધી, મનશીળ, ગાયના છાણનો રસ; એ ચાર ઓપડો એકઠા કરી, મૂખના ચેહરા ઉપર લેપ કરેથી, કાંતીમાં વધારો થાય. મુખે ખીલ, કળાસનો કાળો કોડ, વાંગ રોગ, નિલિકા રોગ દૂર થાય.

(જીવાનીના ખીલ અથવા ફેડકા ઉપર ત્રણ લેપો.)

લોધ્રધાન્યવચાલેપસ્તારુણ્યપિટિકાપહઃ ॥ ૩૬૮ ॥

તદ્દ્વદ્વોરોચનાયુક્તં મરીચં મુખલેપનાત્ ।

સિદ્ધાર્થકવચાલોધ્રસૈંધવૈશ્વ પ્રલેપનમ્ ॥ ૩૬૯ ॥

લોધ્ર, ધાણા, ઘોડાવજ; એ ત્રણે ઓપડો સરખે વજને પાણીમાં, અટણી વાટી મુખ ઉપર લેપ કરવો. ગોરચંદન અને મરી એ ઓપડોની અટણી વાટીને લેપ કરવો. રાધ, ઘોડાવજ, લોધ્ર, સિંધાણુ; ચાર ઓપડો પાણીમાં વાટીને લેપ કરેથી કાયદો થાય.

(મુખે કળાસ, ખરસવા વાંગ રોગો ઉપર ત્રણ જાતના લેપો.)

વ્યંગેષુ ચાર્જુનત્વગ્વા માંજિષ્ઠા વા સમાક્ષિકઃ ।

લેપઃ સ નવનીતો વા શ્વેતાશ્વચુરજા મપી ॥ ૩૭૦ ॥

અર્જુન વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ સાથે મેળવી લેપ કરવો. મજ્જીનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણમાં મેળવીને લેપ કરવો. સફેદ ઘોડાના પગની ખુરી સંબંધી હાડની રાખ કરી, તેને મધ અને માખણ સાથે મેળવીને લેપ કરવાથી ઉપજા રોગ દૂર થાય.

(શરીરે કાળા કોહોડ ઉપર લેપ.)

અર્કક્ષીરહરિદ્રાભ્યાં મર્દયિત્વા વિલેપનાત્ ।

મુખકાવ્ણ્યં શમં યાતિ ચિરકાલોદ્ભવં ધ્રુવમ્ ॥ ૩૭૧ ॥

આકડાના દુધમાં; હલદ વાટી દરરોજ લેપ કરેથી; ઘણા દિવસની થયેલો કાળો કોહોડ હાયતો તેપણ દૂર થાય.

(જીવાનીમાં મુખ ઉપર થતા ખીલ અથવા ફેડકા ઉપર.)

વટસ્ય પાંડુપત્રાણિ માલતી રક્તચંદનમ્ ।

કુષ્ઠં કાલીયકં લોધ્રમેભિર્લેપં પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૭૨ ॥

તારુણ્યપિટિકાવ્યંગનીલિકાદિવિનાશનમ્ ।

વડના પાકેલા પાંચા, અંખેલી, રતાંજળી, કોણ, દારૂહલદ, લોધર;
એ છ આપડોની ચટણી વાટી લેપ કરેથી ઉપજા રોગ દૂર થાય.

(મસ્તકે તિક્ષણુ વેદના થતા ઘ્રોડકા ઉપર લેપ.)

પુરાણમથ પિણ્યોકં પુરીષં કુકુટસ્ય ચ ॥ ૩૭૩ ॥

મૂત્રપિષ્ટઃ પ્રલાપોડ્ય શીઘ્રં હન્યાદરૂંષિકામ્ ।

તલનો જીનો ખોળ, મરઘાની હધાર; એ આપડોને ગાયના મૂત્રમાં
વાટી લેપ કરેથી, મસ્તકે થતા તિક્ષણુ વિંધવાળા કોડકા દૂર થાય.

(ખીજ રીતે એ લેપો.)

સ્વદિરારિષ્ટજંબૂનાં ત્વગ્મિર્વા મૂત્રસંયુતૈઃ ॥ ૩૭૪ ॥

કુટજત્વક્સૈંધવં વા લેપો હન્યાદરૂંષિકામ્ ।

ખેરના આડની છાલ, કડવા લિંબડાની, જાંબુની ત્રણે આડની અં-
તર-છાલનું ચૂર્ણ, ગાયના મૂત્રમાં વાટીને દરરોજ લેપ કરેથી, ઉપજા રો-
ગોને કાયદો થાય. કુડાની છાલ, સિંધાવૂણ; ગાયના મૂત્રમાં વાટીને દર-
રોજ લેપ કરેથી, સર્વે વિંધવાળી ગાંઠા કે કોડકાના રોગો દૂર થાય.

(મસ્તકે દુખવાના, શખત રોગો ઉપર.)

પ્રિયાલ્બીજમધુકકુષ્ઠમાપૈઃ સસૈંધવૈઃ ॥ ૩૭૫ ॥

કાર્યો દારુણકે મૂર્ધ્નિ પ્રલેપો મધુસંયુતઃ ।

આરોળી, લેઠીમધ, કોણ, અડદ, સિંધાવૂણ; પાંચ આપડોનું સરખે
વજને ચૂર્ણ; મધમાં કાળવી મસ્તકે દરરોજ લેપ કરેથી, દારૂણ વેદનાનો
રોગ થતો હોયતો તે દૂર થાય.

(ખીજ રીતે એ તરેહના લેપો.)

દુગ્ધેન સ્વાસ્ત્યસંબીજં પ્રલેપાદારુણં જયેત્ ॥ ૩૭૬ ॥

આમ્નસીજસ્ય ચૂર્ણં તુ શિવાચૂર્ણસમદ્વયમ્ ।

તુગ્ધપિષ્ટઃ પ્રલેપોડ્ય દારુણં હંતિ દારુણમ્ ॥ ૩૭૭ ॥

ખસ ખસ દુધમાં વાટીને મસ્તકે લેપ કરવો; લીલા આંખાના
ખીજ, હીમજ, ખેડુંની સરખે વજને ચટણી દુધમાં વાટી લેપ કરવાથી, મ-
સ્તકે અતિથે ભયંકર રોગ હોયતો તે દૂર થાય.

(વાળ ખરી પડવાનો, ઈંદ્રલુપ્ત રોગ ઉપર લેપ.)

રસસ્તિક્તપટોલસ્ય પત્રાણાં તદ્વિલેપનાત્ ।

ઈંદ્રલુપ્તઃ શમં યાતિ ત્રિભિરેવ દિનૈર્ધ્રુવમ્ ॥ ૩૭૮ ॥

કડવા પંડોળાના પાંત્રાનો રસ કાઢી, ઉપરા ઉપરી ત્રણ વેળાએ લેપ કરેથી, દરએક જગાએથી, વાળ ખરી પડતા હોય તો તે અટકે; અને ધણી નવા વાળ આવવાને નિચે લખેલા લેપ કરવો.

(બીજી રીતે બે લેપો.)

ઈંદ્રલુપ્તાપહો લેપો મધુના વૃહતીરસઃ ।

ગૂંજામૂલફલં વાપિ મહ્ણાતકરસોપિ વા ॥ ૩૭૯ ॥

ભાયરિંગણીના પાંત્રાના રસમાં, મધ મેળવીને લેપ કરવો. અણેટી અથવા તેના મૂળનો રસ કાઢી, તેમાં મધ મેળવીને લેપ કરવો.

(શરીરના વાળનો વધારો થવાને લેપ.)

ગોકુરસ્તિલપુષ્પાણિ તુલ્યે ચ મધુસર્પિષી ।

શિરઃપ્રલેપનં તેન કેશસંવર્ધનં પરમ્ ॥ ૩૮૦ ॥

ગોખરું, તલના ફુલ, મધ, ધી, ચારે વસ્તુ સરખા વજનેની અટણી વાટી, તેનો લેપ દરરોજ કરેથી વાળનો વધારો થાય.

(વાળ વધારે ઉગવાનો લેપ.)

હસ્તિદંતમર્ષી કૃત્વા છાગીદુગ્ધં રસાંજનમ્ ।

રોમાણ્યનેન જાયંતે લેપાત્પાણિતલેષ્વપિ ॥ ૩૮૧ ॥

હાથીદંતની રાખ, રસાંજન એટલે દાર હલદને બકરીના દુધમાં, માવો કરવો, તે બેટુંની બકરીના દુધમાં અટણી વાટી, જે જગ્યાએથી વાળ ગયેલા હોય, તે જગ્યાએ દરરોજ લેપ કરેથી ગયેલા વાળ પાછા ઉગી આવે.

બીજો લેપ.

ચર્ષ્ટીદીવરમૃદ્ધીકાતૈલાજ્યક્ષીરલેપનૈઃ ।

ઈંદ્રલુપ્તઃ શમં યાતિ કેશાઃ સ્યુઃ સઘના દ્વદ્વાઃ ॥ ૩૮૨ ॥

જેઠી મધ, કમળ, દરાખ, ત્રણેની અટણી; તલબું તેલ, ગાયતું દુધ, ધી, છ વસ્તુ મેળવી દરરોજ લેપ કરેથી ગયેલા વાળ પાછા આવે.

(ત્રિજ રીતે લેપ.)

ચતુષ્પદાનાં ત્વગ્રોમનસ્વશૃંગાસ્થિમસ્મયિઃ ।

તૈલેન સહ લેપોડ્યં રોમસંજનનઃ પરઃ ॥ ૩૮૩ ॥

ચાર પગના જનાવરમાં બકરા ઇત્યાદિકનું ચામડું, તેના વાળ, નખ, શિંગડા, હાડકાની આક કરી; તેને તલના તેલમાં કાલવી દરદોળ લેપ કરેથી, વાળ પાછા આવે; એ લેપ નવા વાળ ઉગવાને ધણો ઉત્તમ છે.

(કાળા વાળ થવાને લેપ એટલે કલક)

ઈંદ્રવારુણિકાવીજતૈલેનામ્યંગમાચરેત્ ।

પ્રત્યહં તેન કાલામિસન્નિભાઃ કુંતલા અલમ્ ॥ ૩૮૪ ॥

ઈંદ્રવારુણિકા એટલે લઘુ કુંવડલીના બીજનું તેલ, પાતળા યંત્રેથી કાઢીને, સરેઈ વાળ ઉપર દરદોળ ધસેથી સરથ કાળા થાયછે.

(બીજ રીતે.)

અયોરજો મુંગરાજસ્ત્રિફલા કૃષ્ણમૃત્તિકા ।

સ્થિતમિશ્વરસે માસં લેપનાત્પલિતં જયેત્ ॥ ૩૮૫ ॥

સોહડાનો કીટ, ભાંગડો, હરડા, ખેહડા, આંખળા, કાલી મરોડી; એ છ વસ્તુનું સરખે વજને ચૂર્ણ, શરડીના રસમાં એક મઠીના સુખી બીજની મુકવું; પછી સરેઈ વાળ ઉપર લુગદી છ કળાક બાંધેથી કાળા થાયછે.

(ત્રીજ રીતે લેપ.)

ધાત્રીફલત્રયં પથ્યે દ્વે તથૈકં વિભીતકમ્ । પંચામ્રમજ્જાલોહસ્ય કર્ષેકં ચ પ્રદીયતે ॥ ૩૮૬ ॥ પિષ્ટા લોહમયે માંડે સ્થાપયેદુષિતં નિશિ । લેપોડ્યં હંતિ ન ચિરાદકાલપલિતં મહત્ ॥ ૩૮૭ ॥

આંખળીના ચિચૂંડા ત્રણ, હરડે બે, ખેહડું એક, આંખળીના ગોરલી પાંચ, સોહડાનો કીટ એક તોણા; સર્વેને સોહડાની કઠઈમાં ઘુટવું; એક રસ થવાથી આખી રાત તેમાંજ રાખવું; બીજે દિવસે તેની લુગદી છ કળાક બાંધેથી સરેઈ વાળ થયેલા કાળા થાય.

(ચોથી રીતે લેપ.)

ત્રિફલાનીલિકાપત્રં લોહં મુંગરાજઃ સમમ્ ।

અજામૂત્રેણ સંપિષ્ટં લેપાત્કૃષ્ણીકરં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

હરડા, બેહેડા, આંમળા, ગળીના પાંત્રા, લોહડાનો કીટ, ભાંગરો; સર્વે ઓપડો સરખે વજનને બકરીના મૂત્રમાં, ચટણી વાટીને લુગદી બાંધેથી સફેદ થયેલા વાળ કાળા થાય.

(પાંચમી રીતે લેપ.)

ત્રિફલારોહચૂર્ણં ચ દાહિમત્વગ્નિસં તથા । પ્રત્યેકં પંચપલિકં ચૂર્ણં
કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૩૮૯ ॥ મુંગરાજરસસ્યાપિ પ્રસ્થષટ્કં પ્રદાપયેત્ ।
ક્ષિપ્ત્વા લોહમયે પાત્રે ભૂમિમધ્યે નિધાપયેત્ ॥ ૩૯૦ ॥ માસમેકં
તતઃ કુર્યાચ્છાગીદુગ્ધેન લેપનમ્ । કૂર્ચે શિરસિ રાત્રૌ ચ સંવેષ્ટચૈરં-
હપત્રકૈઃ ॥ ૩૯૧ ॥ સ્વપેત્પ્રાતસ્તતઃ કુર્યાત્ત્સ્નાનં તેન ચ જાયતે ।
પલિતસ્ય વિનાશશ્ચ ત્રિભિર્લેપૈર્ન સંશયઃ ॥ ૩૯૨ ॥

હરડા, બેહેડા, આંમળા, લોહડાનો કીટ, દાડમની છાલ, કમળનાં દાંડા; છ ઓપડો વિસ વિસ તોલાનું ચૂર્ણ કરવું. લોખંડના વાસણમાં ભાંગરાનો રસ તોલા ૩૮૪ ભરી, તેમાં ઉપરું ચૂર્ણ નાખી મજબુત ઢાંકણું ઢાંકી, એક મહીના સુધી જમીનમાં ડાટી મુકવું, પછી તે વાસણ બહાર કાઢી, ઓપડને બકરીના દુધમાં કાળવી, સફેદ વાળ થએલા ઉપર દરરોજે લુગદી મુકી, તે ઉપર શૂરતી એરંડયાના પાત્રાં બાંધવા, પછી નિદ્રા કરવી, સવારે નાહતી વખતે લેપ ઘોઘ નાખવો, તે લેપ દરરોજ બાંધેથી તાકીદે વાળ કાળા થાયછે.

(શરીરના વાળ એરવી નાખવાને લેપ.)

શંખચૂર્ણસ્ય ભાગૌ દ્વૌ હરિતાલં ચ ભાગિકમ્ । મનઃશીલા ચા
ર્ધભાગા સ્વર્જિકા ચૈકભાગિકા ॥ ૩૯૩ ॥ લેપોડ્યં વારિપિષ્ઠસ્તુ
કેશાનુત્પાત્ય દીયતે । અનયા લેપયુક્ત્યા ચ સપ્તવેલં પ્રયુક્ત્યા ।
॥ ૩૯૪ ॥ નિર્મૂલકેશસ્થાનં સ્યાત્ક્ષપણસ્ય શિરો યથા ।

શંખનું ચૂર્ણ બે તોલા, હરતાળ એક તોલો, મનશીલ ના તોલો, સાજી આર એક તોલો; ચાર ઓપડોને પાણીમાં વાટી સાત દિવસ સુધી, રોજ લેપ કરેથી વાળ આવવાની જગ્યા નિર્મૂળ થાય; એટલે તે જગ્યાએ ફરીને કોઈ પણ દિવસે વાળ ન આવે, અને તે જગ્યા શૂનાળી થાય.

(भी७ रीते ले५.)

तालकं शाणयुग्मं स्यात् षट्शाणं शंखचूर्णकम् ॥ ३९५ ॥ द्वि-
शाणिकं पलाशस्य क्षारं दत्त्वा प्रमर्दयेत् । कदलीदंडतोयेन रविपत्र-
रसेन०वा ॥ ३९६ ॥ अस्यापि सप्तभिर्लेपैर्लोम्रां शातनमुत्तमम् ।

हरताल ०१ तालो, शंखचूर्ण १॥ तालो, पलाशनो आर ०॥
तालो, त्रालेने डेणना रसमां अथवा आड्डाना पांवाना रसमां अ-
लीने सात दिवस सुधी रोज लेप करीधी, ते जग्याअधी वाणनां भूष
अरी जळ पाछा न आवे.

(सश्रेढ कोडोड दूर थवाने ले५.)

सुवर्णपुष्पी काशीसं विडंगानि मनःशिला ॥ ३९७ ॥

रोचना सैधवं चैव लेपनात् श्वित्रनाशनम् ।

सुवर्णपुष्पी अष्टले पीणी जळ, कांटा धंतुराना पीणा कुल, नागडेश-
रना कुल, त्रालेमांथी हरअक, हीराकसी, वावडिंग; मनशीण, गोअंधन,
सिंधागूळ; अष्ट ओषडो सरजे वजने गायनां भूषमां अलीने दररोज
लेप करीधी सश्रेढ कोडोड दूर थाय.

(भी७ रीते ले५.)

वायस्येडगजा कुष्ठकृष्णाभिर्गुटिका कृता ॥ ३९८ ॥

बस्तमूत्रेण संपिष्टा प्रलेपात् श्वित्रनाशिनी ।

वायस्येड अष्टले कावली, अगरअंधन, टरपीनटाईन तेल, काकमंधा,
त्राले मांथी हरअक, टांकलाना पीळ, कोष्ट, पिपर; आर ओषडो सरजे व-
जने अकरानां भूषमां अलीने, दररोज लेप करीधी सश्रेढ कोडोड दूर थाय.

(त्री७ रीते ले५.)

बाकूची वेतसोलाक्षा काकोदुंबरीका कणा ॥ ३९९ ॥ रसांजनमय-
श्रूर्ण तिलाः कृष्णास्तदेकतः । चूर्णयित्वा गवां पित्तैः पिष्ट्वा च गुंटी-
का कृता ॥ ४०० ॥ अस्याः प्रलेपात् श्वित्राणि प्रणिश्यंति वेगतः ।

अनीकपाला, नेत्तर, बाप्प, काणा डंपरी, पिपर, रसांजन, लो-
अंडनो क्रीट, काणा तण; आठ ओषडो सरजे वजने अूर्ण; गायन

કલ્પેભ મધ્યેના પિત્તમાં અક્ષીને ગોળી બાંધવી, તેમાંથી એક ગોળી ને ગાય કે
ખકરાના મૂત્રમાં અથવા પાણીમાં ધસીને લેપ કરેથી સફેદ કોહીડતાકીદ દૂર થાય.

(દરોઝ ઇત્યાદિક કૂઠ રોગ ઉપર લેપ.)

ધાત્રીસર્જરસશ્રૈવ યવક્ષારશ્ચ ચૂર્ણિતૈઃ ॥ ૪૦૧ ॥

સૌવીરેણ પ્રલેપોઽયં પ્રયોજ્યઃ સિધ્ધનાશને ।

આંખમાં, રાળ, જવખાર, ત્રજૂને, સૌવીરમાં એટલે ઢાળના અધ્યાયમાં
બખેલી કાંઠમાં, અક્ષીને લેપ કરેથી અઘાર ભતના થરીરસડાના રોગ દૂર થાય.

(બીજી રીતે લેપ.)

દાર્વીમૂલકબીજાનિ તાલકં સુરદારુ ચ ॥ ૪૦૨ ॥ તાંબૂલપત્રં
સર્વાણિ કાર્ષિકાણિ પૃથક્ પૃથક્ । શંખચૂર્ણ શાળમાત્રં સર્વાણ્યેકત્ર
ચૂર્ણયેત્ ॥ ૪૦૩ ॥ લેપોઽયં વારિણા પિષ્ટઃ સિધ્ધનાં નાશનઃ પરઃ ।

દારૂહળ, મુળાનાં બીજ, હરતાળ, દેવદાર, નાગરવેલીપાન; એ
પાંચ આપડાનું ચૂર્ણ એકેક તોણા, શંખનું ચૂર્ણ ૦૧ તોણા, સર્વે પાણીમાં
અક્ષીને લેપ કરેથી ઉપલા અઘાર પ્રકારના કુઠરોગ દૂર થાય.

(આંખોના રોગો ઉપર લેપ.)

હરીતકીસૈંધવં ચ ગૈરિકં ચ રસાંજનમ્ ॥ ૪૦૪ ॥

વિઢાલકો જલે પિષ્ટઃ સર્વનેત્રામયાપહઃ ।

હરડે, સિંધાલાણુ, ગેર, રસાંજન; આર આપડો સરખે વજન પાણીમાં
અક્ષી આંખો ઉપર લેપ કરેથી, આંખોના સરખે રોગો દૂર થાય.

(બીજી રીતે લેપ.)

રસાંજનં વ્યોષયુતં સંપિષ્ટં વટકી કૃતમ્ ॥ ૪૦૫ ॥

કંઢપાકાન્યિતાં હંતિ લેપાદંજનનામિકામ્ ।

ખસિતના અધ્યાયમાં બખેલા રસાંજન, સુંઠ, મરો, પિપર; એ આર
આપડો સરખે વજન પાણીમાં અક્ષીને ગોળી બાંધવી; તેમાંથી એક ગોળી
પાણીમાં થોડીક ધસીને લેપ કરેથી આંખોને ખજવાળ, પકેલી આંખણીની
ફાડકીના રોગ દૂર થાય,

(અજવાળ દરાઝ ઇત્યાદિક શરીર સડા ઉપર લેપ.)

પ્રપુષ્પાદસ્ય વીજાનિ વાકૂચી સર્ષપાસ્તિલાઃ ॥ ૪૦૬ ॥

કુષ્ઠં નિશાદ્રયં મુસ્તં પિષ્ઠા તન્ક્રેણ લેપતઃ ।

મલેપાદસ્ય નશ્યંતિ કંઙ્કુદદ્રુવિચર્ચિકાઃ ॥ ૪૦૭ ॥

ટાકલાના ખીજ, ચીનીકખાલા, સરશી, તલ, કોષ, હલદ, દારૂ-
ળદ, નાગરખોથ; આઠ ઓષડો સરખે વજનેનું ચૂર્ણ, છાસમાં ખલીને
પ્રલેપાદસ્ય નામે લેપ કરેથી; અજવાળ, અળતર, પગ ફાટી ભીંગડા પડવાનો
વિચર્ચિકા ઇત્યાદિક શરીરસડાનો રોગ દૂર થાય.

(અરસવું, અરજ, દાહુ ઇત્યાદિક; શરીર સડાની અળતર ઉપર લેપ.)

હેમક્ષીરીવિઙ્ગાનિ દરદં ગંધકસ્તથા । દદ્રુન્નઃ કુષ્ઠસિદૂરં સર્વા-
ણ્યેકત્ર મર્દયેત્ ॥ ૪૦૮ ॥ ધત્તૂરનિવતાંબુલીપત્રાણાં સ્વરસૈઃ પૃથક્ ।

અસ્ય પ્રલેપમાત્રેણ પામાદદ્રુવિચર્ચિકાઃ ॥ ૪૦૯ ॥ કંઙ્કુશ્ચ રસક
શ્રૈવ પ્રશમં યાંતિ વેગતઃ ।

પિસોળા અથવા પિળા કુલનો ધંતુરો, વાવડિંગ, હિંગળો, ગંધક,
ટાકલાના ખીજ, કોષ, સિંદૂર; એ સાત ઓષડોનું ચૂર્ણ સરખે વજને, ધંતૂ-
રાના પાંત્રાના રસમાં ખલીને; પછી કડવા લિંબુડાના પાંત્રાના રસમાં
ખલીને; પછી નાગરવેલી પાનના રસમાં ખલીને; અંકેક પછી એકનો પ્રલેપ
નામે લેપ કરેથી; અરજ, અરસવું, દરાઝ, પગ ફાટી ભીંગડા પડે છે તે,
અજવાળ, ચરકસ ઇત્યાદિક શરીર સડાના સર્વે રોગ દૂર થાય.

(ખીજ રીતે.)

દૂર્વાભયાસૈંધવં ચ ચક્રમર્દઃ કુઠેરકઃ ।

અમિસ્તક્રયુતો લેપઃ કંઙ્કુદદ્રુવિનાશનઃ ॥ ૪૧૦ ॥

દૂર્વા, હરડો, સિંધાલૂથ, ટાકલાના ખીજ, રાનીતુલશી; એ પાંચ
ઓષડો છાસમાં ખલીને લેપ કરેથી અજવાળ, દરાઝ, અળતર, અર-
સવા ઇત્યાદિક શરીરસડાની અળતર સહિત રોગ દૂર થાય.

(લોહી ઉઠાળાના રક્તપિત્તાદિકરોગ ઉપર લેપ.)

ચંદનોશીરયષ્ટચાઢ્ઢબલાવ્યાઘ્રનસોત્પલૈઃ ।

ક્ષીરપિષ્ઠૈઃ પ્રલેપઃ સ્યાદ્રક્તપિત્તશિરોરુજિ ॥ ૪૧૧ ॥

રતાંજળી, વાળો, જોડીમધ, ચિકણામૂળ, વાધના નખ, કમળ; છ
આપડોડું ચૂર્ણ, સરખે વજને દૂધમાં ખલીને પ્રલેપ કરેથી; લોહી ઉકળો,
રક્તપિત્તના સંબંધે લોહીના ઝાડા ઉલટીકે મસ્તકે લોહી ચડી ચેદના થતી
દૂર થાય.

(ઉદર્દ એટલે વિસર્પ, ઇસપ રોગોની બળત્તર ઉપર લેય.)

સિદ્ધાર્થરજનીકુષ્ઠપ્રપુત્ત્રા ઢતિલૈઃ સહ ।

કટુતૈલેન સંમિશ્રમુદર્દઘ્નં પ્રલેપનમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

સરશી, હળદ, ઢોઢ, ટાકલાના ખીજ, તલ; પાંચ આપડોડું ચૂર્ણ
સરખે વજને, સરસવા તેલમાં ખલીને પ્રલેપ ન કરેથી; શીતપિત્તનો બેદ
ઉદર્દ અથવા શીલસનો રોગ દૂર થાય.

(વાત વિસર્પ એટલે આખા શરીરે વિંધવાળી બળત્તર સહિત
ફ્રોડકીના રોગો ઉપર લેય.)

રાસ્ત્રાનીલોત્પલં દારુ ચંદનં મધુકં બલા ।

ઘૃતક્ષીરયુતો લેપો વાતવીસર્પનાનશઃ ॥ ૪૧૩ ॥

રાસ્ત્રા, લિલાકમળ, દેવદાર, રતાંજળી, જોડીમધ, ચિકણામૂળા;
છ આપડોડું ચૂર્ણ સરખે વજને, ધી, દૂધમાં ખલીને લેપો કરેથી; ઉપલા
રોગ દૂર થાય.

(પિત્ત વિસર્પ, એટલે આખા શરીરે વિંધવાળી બળત્તરસહિત
ફ્રોડકીના રોગો ઉપર લેય.)

મૃણાલં ચંદનં લોઘ્રમુશીરં કમલોત્પલમ્ ।

સારિવામલકીપથ્યા લેપઃ પિત્તવિસર્પનુત્ ॥ ૪૧૪ ॥

કમળના દીટયા, રતાંજળી, લોધર, વાળો, કમળ કુલ, કમળના
પાંત્રા, ઉપટમુલીના મૂળ, આંમળા, હરડે; એ નવ આપડો સરખે વજને,
પાણીમાં ઝીણા વાટીને લેપ કરેથી; ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(કફ વિસર્પ, એટલે બળત્તર સહિત વિંધવાળી ફ્રોડકીના
રોગ ઉપર લેય.)

ત્રિફલાપદ્મકોશીરં સમંગા કરવીરકમ્ ।

નલમૂલમનંતા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પહા ॥ ૪૧૫ ॥

હરડે, બેહડા, આંમળા, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, ધાપટીના ફુલ, નેત્રી, દેવ-
નળાના મૂળ, ધમાસો; એ નવ ઔષડો સરખે વજને પાણીમાં ખલીને
લેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(પિત્ત વાત રક્તો ઉપર.)

મૂર્વા નીલોત્પલં પદ્મં શિરીષકુસુમૈઃ સહ ।

પ્રલેપઃ પિત્તવાતાસ્ત્રે શતધૌતઘૃતપ્લુતઃ ॥ ૪૧૬ ॥

મારવેલ, લિલાકમળ પદ્મકાષ્ઠ, સરશીના ફુલ; એ ચાર ઔષડો-
સરખે વજને ચૂર્ણ; ધીને એકસો વખતે સારી રીતે પાણીમાં ઘાઘ, તેમાં
ચુર્ણ કાલત્રીને પ્રલેપ નામે લેપ કરેથી; ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(નાકમાંથી લોહી વેહેતું હોય તે ઉપર લેપ.)

આમલં ઘૃતભૃષ્ટં તુ પિષ્ટં કાંજિકવારિભિઃ ।

જયેન્મૂર્ધ્નિ પ્રલેપેન રક્તં નાસિકયામૃતમ્ ॥ ૪૧૭ ॥

આંમળાનું ચૂર્ણ; ધીમાં તળીને, ઢાળના અધ્યાયમાં ઝાડા બંધ
થવાને લખેલી કાંજીમાં વાટી, મસ્તકે પ્રલેપન નામે લેપ કરેથી ઉપલા રોગ
દૂર થાય.

(વાયુ કોપ સંબંધી મસ્તક પીડા ઉપર લેપ.)

કુષ્ઠમેરંડતૈલેન લેપાત્કાંજિકપેપિતમ્ ।

શિરોર્તિં વાતજાં હન્યાત્પુષ્પંવા મુચ્ચુકુંદજમ્ ॥ ૪૧૮ ॥

કોઠની અથવા મુચ્ચકુંદાના ફુલની કાંજીમાં ચરણી વાટી, તેમાં એરંડચુ,
તેલ મેળવીને લેપ કરેથી; ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(બીજી રીતે લેપ.)

દેવદારુનતં કુષ્ઠં નલદં વિશ્વમેષજમ્ ।

સકાંજિકોઃ સ્નેહયુક્તો લેપો વાતશિરોર્તિનુત્ ॥ ૪૧૯ ॥

દેવદાર, તગર, કોઠ, વાળો, સુંક; એ પાંચ ઔષડો સરખા વજને,
ઉપર લખેલી કાંજીમાં વાટી, તે સાથે એરંડચુ તેલ મેળવી લેપો કરેથી
ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(પિત્ત કોપે મસ્તક દુઃખવાના રોગ ઉપર લેપ.)

ધાત્રીકશેરુહીબેરપદ્મપદ્મકચંદનૈઃ । દૂર્વીશીરનલાનાં ચ મૂલૈઃ

કુર્યાત્પ્રલેપનમ્ ॥ ૪૨૦ ॥ શિરોર્તિ પિત્તજાં હન્યાદ્રક્તપિત્તરુજં તથા ।

આંખળા, બદ્રમુસ્તા, વાળો, કમળ, પદ્મકાષ્ઠ, રતાંજળી, દૂધાના મૂળ, વાળાનું મૂળ, દેવનળાનું મૂળ; એ નવ ઓષડો સરખા વજન પાણી માં વાટીને, મસ્તકે પ્રલેપન નામે લેપ કરેથી, ઉપરો રોગ દૂર થાય.

(કફ કોષ સંબંધી મસ્તક રોગ ઉપર લેપ.)

હરેણુનતશૈલેયમુસ્તૈલાનતદારુભિઃ ॥ ૪૨૧ ॥

માંસીરાસ્નારુબૂકૈશ્ચકોષ્ણો લેપઃ કફાર્તિનુત્ ।

શેણુંકા, તગર, પથ્થર કુલ, નાગરમોથ, એલચી, અગર, દેવદાર, જટામાંસી, રાસ્ના, એરંડમૂળ; દશ ઓષડો સરખા વજન ગરમ પાણીમાં ઝીણા વાટીને મસ્તકે લેપ કરેથી, ઉપર લખેલા રોગ દૂર થાય.

(ખીજ રીતે લેપ.)

શુંઠીકુષ્ઠપ્રપુન્નાહદેવકોષ્ઠૈઃ સરૌહિષૈઃ ॥ ૪૨૨ ॥

મૂત્રપિષ્ઠૈઃ સુસ્તોષ્ણૈશ્ચ લેપઃ શ્લેષ્મશિરોર્તિનુત્ ।

મુંક, કોઠ, ટાકલાના ખીજ, દેવદાર, રાહીસગવત; એ પાંચ ઓષડો સરખા વજન ગાંધના મૂત્રમાં ચટાણી વાટી, જરાક ગરમ તપાવી લેપ કરેથી; કફસંબંધી કોષથી મસ્તકની વેદના થતી દૂર થાય.

(સુર્યાવર્ત એટલે અર્ધ મસ્તક દુખવાની વેદના ઉપર લેપ.)

સારિવાકુષ્ઠમધુકંવચાકૃષ્ણોત્પલૈસ્તથા ॥ ૪૨૩ ॥

લેપઃ સર્કાંજિકઃ સ્નેહઃ સૂર્યાવર્તાર્ધભેદયોઃ ।

ઉપરશૂળી, કોઠ, જેઠીમધ, ઘોડાવજ, પિપર, લિલાકમળ; એ છ ઓષડો સરખા વજન; ઢાળના અધ્યાયમાં આડા બંધ થવાને કાંઠ લાગેલી છે, તેમાં ઉપલા ઓષડોની ચટાણી વાટી, તેમાં એરંડયુ તેલ મળવી લેપ કરેથી; અર્ધે મસ્તકે થતા શૂળ રોગ દૂર થાય.

(શંખક નામે અનંત વાત અને મસ્તક શૂળનાં સર્વે શિરો રોગ ઉપર.)

વરીનીલોત્પલંદુર્વાતિલાઃ કૃષ્ણાઃ પુનર્નવા ॥ ૪૨૪ ॥

શંસ્કેડનંતવાતૈશ્ચ લેપઃ સર્વશિરોર્તિજિત્ ।

શતાવરી, બિલાકમળ, દૂર્વા, કાળાતળ, પુનર્નવા; એ પાંચ ઓપડો સરખા વજન પાણીમાં વાટીને લેપ કરેથી; સર્વે પ્રકારના મસ્તક શૂળ રોગ દૂર થાય.

(લેપોની વિધીના, એ ભેદ બીજી રીતે.)

અથલેપવિધિશ્ચાન્યઃ પ્રોચ્યતેસુજ્ઞસંમતઃ ॥ ૪૨૫ ॥

દ્વૌ તસ્ય કથિતૌ ભેદૌ પ્રલેપાખ્યપ્રદેહકૌ ।

લેપોની વિધિ ઉપર લખેલી છે તેને સુમાંસ માન્ય કહેછે; પણ તેમાં બે ભેદ જુદા છે. એકને પ્રલેપાખ્ય અને બીજાને પ્રદેહક કહેછે, તે વીશે નિચે લખેલા બે ભેદ જુદા બાણવા.

બેહું લેપોની ઉંચાઈ વિષેનું માપ.

ચર્માર્દ્રં માહિપં યદ્વત્પ્રોન્નતં સા મિતિર્દ્વયોઃ ॥ ૪૨૬ ॥

શીતસ્તનુર્નિર્વિષો ચ પ્રલેપઃ પરિકીર્તિતઃ ।

આર્દ્રો ઘનસ્તથોષ્ણઃ સ્યાત્પ્રદેહઃ શ્લેષ્મવાતહા ॥ ૪૨૭ ॥

પ્રલેપ અને પ્રદેહક એ બેહું લેપો; મિથના જિલા આમડા જેટલા બડો એટલે અર્ધો આંગળ ઉંચો લેપ રાખવો; તેનો ગુણ શીતરીર્ય, તેનું સૂક્ષ્મ રૂપ સ્નોતઃ સાંમધ્યે પ્રવેશ થઇ આંમડીમાં પ્રવેશ થાય. તે બાધ રહિત, નુકસાન ન કરતા, પ્રલેપક નામે આ લેપ બાણવો. આર્દ્ર એટલે પાણીવાળો, ભિનો લોંટો કે પોટીસ જેવો; બડો, વજન ભારે, ગર્મ, કંઈ વાયુ કોપ દૂર કરનારો પ્રદેહક નામે લેપ બાણવો.

(બેહું પ્રકારના લેપો કેહવી જગ્યાએ મારવા)

રોમાભિમુખમાદેયૌ પ્રલેપાખ્યપ્રદેહકૌ ।

વીર્યં સમ્યગ્ વિશત્યાશુ રોમકૂપૈઃ શિરોમુખૈઃ ॥ ૪૨૮ ॥

પ્રલેપાખ્ય અને પ્રદેહક; એ બેહું લેપો, શરીરના વાળ અને ફાટા બોડાવી શવળી જગા ઉપર, તૂર્ત લેપ કરેથી ફાટા અને વાળના મૂળમાંથી, લેપનું વિધિ ઉત્તમ પ્રકારે શરીરમાં પ્રવેશ થાયછે.

(કેટલાક લેપો કરવાને અટકાવનું કારણ.)

ન રાત્રૌ લેપનં કુર્યાચ્છુપ્યમાણં ન ધારયેત્ ।

શુપ્થમાણમુપેક્ષેત પ્રદેહઃ પીડનં પ્રતિ ॥ ૪૨૯ ॥

કેટલાક લેપ રાત્રે ન કરવા; અને ઘણા દિવસનો જીનો કે શુક્રાપેલો લેપ નહીં ચોપડવો; ન કરવા કહેલું જે કરે તેથી શરીરને વેદના થાય.

(રાત્રે લેપ ન કરવાનું કારણ.)

તમસાપિહિતો હ્યૂષ્મા રોમકૂપામુલ્લે સ્થિતિઃ ।

વિના લેપેન નિર્યાતિ રાત્રી નાલેપયેત્તતઃ ॥ ૪૩૦ ॥

શરીર સંબંધી જીભા આચ્છાદિત એટલે શરીરે રૂવાટાના વિંધમાંથી, જોઈતી ગર્ભી એઆઇ બહાર નિકળે તે વખતે લેપ કરેથી; રૂવાટાના મુખ ઢંકાઈ રોગ બહાર નિકળવાનો અટકાવ થાય; માટે રાત્રે લેપ ન કરવો. દિવસે સૂર્યની ગર્ભી અને હાલ ચાલથી બાકે ઉકળી બહાર નિકળેછે; તે વખતે લેપ કરેથી બાકની સાથે રોગ પણ બહાર નિકળે છે.

(રાત્રે પ્રલેપાદિકોની વિધિ કરવાને કારણે બીના.)

રાત્રાવપિ પ્રલેપાદિવિધિઃ કાર્યો વિચક્ષણૈઃ ।

અપાકિશોથે મંભીરે રક્તશ્લેષ્મસમુદ્ભવે ॥ ૪૩૧ ॥

જે સોઝાની જગા પોકેલી ન હોય; તે જગાએ, ગંભીરસંમુક વ્રણ નામ; વિંધવાલી નાસૂર ઇત્યાદિ ગાંઠોફોડકાની જગાએ, રક્ત કફમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સોઝાની ગાંઠોને એટલા રોગ માટે વિદવાન વેદે રાત્રે, પ્રલેપાદિકની વિધિના લેપ એટલે પોટીસ જેવી જડી લુગદી બાંધવી.

(વિંધવાળા નાસૂરાદિક ગાંઠો, ફોડકાનો રોગ દૂર થવાને સાત પ્રકાર.)

આદૌ શોધહરો લેપો દ્વિતીયો રક્તસેચનઃ । તૃતીયશ્રોપનાહઃ
સ્થાન્નતુર્યઃ પાટનક્રમઃ ॥ ૪૩૨ ॥ પંચમઃ શોધનો મૂયાત્પષ્ઠો રોપણ
ઈષ્યતે । સપ્તમો વર્ણકરણો વ્રણસ્યૈતે ક્રમા મતાઃ ॥ ૪૩૩ ॥

પ્રણ કે વિંધ સંબંધી સોઝો આવેલા ફોડકા કે ગાંઠોને સમાવાને પ્રથમ લેપ પાતડો કરવો. પ્રણ રોગોમાં લોહી બંધાયેલું હોય તે છૂટું પડવાને બીજો લેપ જડો કરવો. ઉપનાહ એટલે પરસેવો કાઢવાનો પ્રયોગ છે, તે એપડો નાસૂરાદિકની ગાંઠો પાકે તેવો ત્રીજો લેપ પોટી-સની લુગદી બાંધવી. વિંધવાળી ગાંઠો ફુટે તેવો ચોથો લેપ લુગદીનો જડો બાંધવો. ૫૨ ઇત્યાદિક રસીયું શોધન થાય તેવો પાંચમો લેપ લુગદીનો જડો બાંધવો. રોપણ એટલે વિંધની ગાંઠોમાં રૂઝાવાળી માંસ ભરાય તેવો છઠ્ઠો લેપ લુગદીનો હલકો કરવો.

સાતમો લેપ ઘણુ ઇત્યાદિક ગાંઠનો રોગ સારો થવાને નવી આમડી આવે,
તેટલાસુધી દરરોજ લેપ ચોપડવો. સાત કર્મો જુદા જુદા લેપોના અથવા
લુગદી બાંધવાના જાણવા.

(ઘણસંબંધી વાયુ કોપના સોઝાની ગાંઠો ઉપર લેપ.)

વીજપૂરજટાહિંસ્રા દેવદારુ મહૌષધમ્ ।

રાસ્ત્રાઽગ્નિમંથો લેપોઽયં વાતશોથવિનાશન ॥ ૪૩૪ ॥

ખીન્નોરાના મૂળ, જટામાંસી, દેવદાર, સુંઠ, રાસ્ત્રા, અરણીના મૂળ; છ
ઑપડો સરખા વજને પાણીમાં વાટી, ઘણ કે વિંધ સંબંધી નાસૂરાદીક
ગાંઠો, ફાડકાનો રોગ દૂર થવાને લેપ કરવો.

(પિત્ત કોપના સોઝાની ગાંઠ ઉપર લેપ.)

મધૂકં ચંદનં મૂર્વા નલમૂલં ચ પદ્મકમ્ ।

ઉશીરં વાલકં પદ્મં પિત્તશોથે પ્રલેપનમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

ત્રીમધ, રતાંબળી, મારવેલ, દેવનળાતું મૂળ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો,
નેત્રવાળો; કમળ; આઠ ઑપડો સરખા વજને, પાણીમાં વાટી ઘણ સંબંધી
નાસૂરાદીક પિત્ત કોપની ગાંઠ ફાડકાનો રોગ દૂર થવાને પ્રલેપન કરવું.

(કફ કોપના સોઝાની ગાંઠ ફાડકાઉપર લેપ.)

ઠુષ્ણાપુરાણપિણ્યાકશિશ્રુત્વક્ સિકતા શિવા ।

મૂત્રપિષ્ઠઃ સુખોષ્ણોઽયં પ્રદેહઃ શ્લેષ્મશોથત્દૃત્ ॥ ૪૩૬ ॥

પિપર, તલની જુની ખાળ, શેકટાની છાલ, વાળો, અથવા શાકર,
હરડો; પાંચ ઑપડો સરખા વજને, ગાયના મૂત્રમાં વાટીને થોડુંક ગર્મ કરી,
કફ કોપ સંબંધી સોઝા, નાસૂરાદીક ગાંઠનો રોગ દૂર થવાને પ્રદેહ સંયુક્ત
લેપ કરવો.

(આગંતુક અગ્ને રક્તજન્ય સોઝાની ગાંઠો ઉપર લેપ.)

દ્વે નિશે ચંદને દ્વેચ શિવા દૂર્વા પૂનર્નવા ।

ઉશીરં પદ્મકં લોઘ્રં ગૈરિકં ચ રસાંજનમ્ ॥ ૪૩૭ ॥

આગંતુજે રક્તજે ચ શોથે કુર્યાત્પ્રલેપનમ્ ।

હળદ, દારૂહળદ, ઘુખડ, રતાંજળી, હરડે, દૂધા, પુનર્નવા, લોષ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો; ગેર, રમાંજન એટલે બકરીના દૂધમાં દારૂહળદને ઉકાળી માવો કરવો તે; બાર ઓષડો સરખા વજન પાણીમાં વાળીને, આગંતુક એટલે માર આધારી લોહી બગડી નાસૂર ઇત્યાદિક સોજાની થતી ગાંઠો, રકતજન્ય એટલે લોહી બગડવાથી અનેક સોજાના રોગ ઉપર લેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(નાસૂરાદિક ગાંઠો પકવવાને લેપ.)

શણમૂલકશિમૂળાં बीजानि तिलसर्पपाः ॥ ૪૩૮ ॥

सक्तवः किण्वमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ।

શણના મૂળ, મુલાના ખીજ, શેકરાના ખીજ, તલ, સરશી, જવ, ઘોહડાનો કાટ, અલશોનાં ખીજ; એ આઠ ઓષડો સરખા વજન, માણીમાં વાળી ગાંઠો પકાવવાને, લુગદી કે પોટીસનું પ્રદેહસંચક લેપ કરવો,

(નાસૂરાદિક ગાંઠો પાકેથી તેને કુટવાનો લેપ.)

दंती चित्रकमूलत्वक् स्नुह्यर्कपयसी गुडः ॥ ૪૩૯ ॥

भछातकश्च कांसीसं सैधवं दारणे स्मृतः ।

દાંતણીના મૂળ ચિત્રકમૂલની છાલ, ગોળ, ભીલામા, હિરાકસી, સિંધાલૂણ; છ ઓષડોનું ચૂરણ કરવું, તેને ચોધારા યુવરનું દૂધ કે આકડાના દૂધમાં કાળવીને, પાકેલી ગાંઠ કુટવા માટે લુગદીનું પોટીસે બાંધવું.

(ખીજ રીતે લેપ.)

चिरबिल्वोष्मिको दंती चित्रको हयमारकः ॥ ૪૪૦ ॥

कपोतकंकटुघ्राणां मललेपेन दारूणम् । •

કરંઝ ઝાડના ખીજ, ભીલામાં, દાંતણીના મૂળ, ચિત્રકમૂળ, કન્હેરનું મૂળ; પાંચ ઓષડોનું ચૂરણ કરવું; અખૂતર, બગલાં અથવા ગીધ ત્રણે પક્ષીની હથાર સરખા વજન લઈ, તેમાં ઉપલું ચૂરણ મેળવીને વિંધ ઇત્યાદિક ગાંઠો કુટવાને લેપની લુગદી બાંધવી.

(ત્રીજી રીતે.)

સ્વર્જિકા યાવશૂકાદ્યાઃ ક્ષારાલેપેન દારણાઃ ॥ ૪૪૧ ॥

હેમક્ષીર્યાસ્તથા લેપો વ્રણે પરમદારણઃ ।

સાજીઆર અને જવઆર અથવા હેમક્ષીરી, એટલે પિળા કુલના કાંટાં ધંતુરાના લેપો, વિંધ ઇત્યાદિકની ગાંઠો, કુટવાને ઉત્તમ પ્રકારે જાણવા.

(ત્રણ એટલે નાસૂરાદિક વિંધની ગાંઠો, શ્રેડકાનું

શોધન થવાને લેપ.)

તિલસૈંધવયષ્ટયાદ્વનિંબપત્રનિશાયુગૈઃ ॥ ૪૪૨ ॥

ત્રિવૃત્તવૃતયુતૈઃ પિષ્ટૈઃ પ્રલેપો વ્રણશોધનઃ ।

તલ, સિંધાભૂષ, જેડીમધ, કડવાલિંબડાના પાંત્રા, હલદ, દારૂહલદ, નિસોત્તર; સાત ઓપડોનું ચૂર્ણ સરખે વજને, ધીમાં કાળવીને પ્રલેપો બાંધવાથી, ત્રણોનું શોધન થાય.

(ત્રણોનું શોધન થવા અને રૂઝાવવા માટે લેપ.)

નિંબપત્રવૃત્તસૌદ્રદાર્વીમધુકસંયુતઃ ॥ ૪૪૩ ॥

તિલૈશ્ચ સહ સંયુક્તો લેપઃ શોધનરોપણઃ ।

કડવાલિંબડાના પાંત્રા, દારૂહલદ, જેડીમધ, તલ; ચાર ઓપડોનું ચૂર્ણ સરખે વજને, ધી અને મધમાં કાળવી, નાસૂરાદિક વિંધવાળી ગાંઠ અને શ્રેડકા ઉપર લેપ કરેથી; રોગનું શોધન થઈ રૂઝ આવે.

(ત્રણસંબંધી ગાંઠો કે શ્રેડકામાં જીવાત પડેલી દૂર થવાને ત્રણ લેપ.)

કરંજારિષ્ઠનિર્ગુંડીલેપો હન્યાદ્વ્રણક્રમીન્ ॥૪૪૪ ॥

લશુનસ્યાથ વા લેપો હિંગુનિંબમવોડથવા ।

કરંજ, કડવાલિંબડો, નષોડ; ત્રણેના પાંત્રા વાળીને જે નાસૂરાદિક વિંધવાળી ગાંઠો અને શ્રેડકાના રોગમાં કૃમિ એટલે જીવાત પડેલી હોય, તે ઉપર લેપો કરવા અથવા એખલાં લશણની ચટણી અગર હિંગ અને કડવા લિંબાડાના પાંત્રાની ચટણી વાળીને લેપો કરવાથી રોગ દૂર થાય.

(વળાનું શોધન થવા અને રૂઝ આવવા માટે બીજો લેપ.)

નિવપત્રં તિલા દંતી ત્રિવૃત્સૈંધવમાશિકમ્ ॥ ૪૪૫ ॥

દુષ્ટવ્રણપ્રશમનો લેપ: શોધનરોપણ: ।

કડવાલિંબડાના પાંત્રા, તથા, ઘાંતળીના મૂળ, નિશોત્તર, સિંહાલૂણ; પાંચ આપડો સરખે વજને ચટણી વાટી, મધમાં કાલવી, ભગંદર ઈત્યાદિક વિંધવાળા દુષ્ટ રોગ ઉપર લેપ કરેથી; રોગમાંથી રસી ખેંચી, તેવું શોધન થઈ રૂઝ આવે.

(પેટના શૂળાદિક રોગ ઉપર ડૂંટીએ લેપ.)

મદનસ્ય ફલં તિત્તં પિષ્ઠા કાંજિકવારિણા ॥ ૪૪૬ ॥

કોળ્ણં કુર્યાન્નામિલેપં શૂલશાંતિર્ભવેત્તત: ।

ગેળફળ, કડું; બે આપડો સરખે વજને લઈ, માડા બંધ થવાને ઢાળનાં અધ્યાયમાં, લખેલી કાંજીમાં વાટી, થોડુંક ગર્મ કરી ડૂંટી ઉપર લેપ કરેથી; પેટમાં થતા શૂળના રોગ દૂર થાય.

(વાત વિદ્રધિ નાસુર ઈત્યાદિક ગાંઠો ઉપર.)

શિશ્નુશેફાલિકૈ રંડયવગોધૂમમુદ્રકૈ: ॥ ૪૪૭ ॥

સુસ્વોળ્ણો બહુલો લેપ: પ્રયોજ્યો વાતવિદ્રધૌ ।

શેકરાની છાલ, નધોડના પાંત્રા, એરંડમૂળ, જવ. ધડું, મગ; એ છ આપડો સરખે વજને પાણીમાં વાટી, સેહવાય તેવું ગર્મ કરી લેપ કરેથી ઉઠી ગાંઠનો રોગ દૂર થાય.

(પિત્ત વિદ્રધિ નાસુર ઈત્યાદિક ગાંઠો ઉપર લેપ.)

પૈત્તિકે સર્પિષાલાજામધુકૈ: શર્કરાન્વિતૈ: ॥ ૪૪૮ ॥

પ્રલિપેત્સીરપિષ્ટૈર્વાપયસ્યોશીરચંદનૈ: ।

ભાતની ધાણી, નેઠીમધ, ખેડુંનું ચૂર્ણ; શાકર અને ધીમાં કાલવી, પ્રલેપ કરેથી; અથવા પયસ્યા એટલે આસન, વાળો, રતાંજળી ત્રણ આપડો; દૂધમાં ચટણી વાટીને પ્રલેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(કંકુ વિદ્રધિ ઇત્યાદિક ગાંડો ઉપર લેપ.)

ઇષ્ટકા સિકતા લોહકીટગોશક્તા સહ ॥ ૪૪૯ ॥

સુખોષ્ણશ્ચપ્રદેહોઽયં મૂત્રૈઃ સ્યાત્શ્લેષ્મવિદ્રઘૌ ।

• ધટ, રેતી, લોહડાંનેા કીટ, ગાયનું છાણુ; એ આર જણસો ગાયના મૂત્રમાં ચટણી વાટો; કંકુ વિદ્રધી નાસૂર ઇત્યાદિકની ઉડમી ગાંઠ, ઉપર પ્રદેહસંમક લેપ કરેથી દૂર થાય.

(આંગતુક વિદ્રધીની ગાંડો ઉપર લેપ.)

રક્તચંદનમંજિષ્ઠાનિશામધુકગૈરિકૈઃ ॥ ૪૫૦ ॥

ક્ષીરેણ વિદ્રઘૌ લેપો રક્તાંગતુનિમિત્તજે ।

રતાંજળી, મજીક, હલદ, જીંઠીમધ, ગેરૂઃ પાંચ ઓપડો સરખે વજને, મૂત્રમાં ચટણી વાટો; અભિધાતે અથવા લાગેલાને મારખાધેલા ઇત્યાદિકે લોહી બગડી, આંગતુક, નાસુરાદિક ગાંઠો બંધાય, તે ઉપર લેપો કરેથી કાયદો થાય.

(વાયુ કોપે ગળામાં થતી ગાંઠ ઉપર લેપ.)

નિચુલઃ શિમ્બીજાનિ દશમૂલમથાપિ વા ॥ ૪૫૧ ॥

પ્રદેહો વાતગંડૂપુ સુખોષ્ણઃ સપ્રદીયતે ।

જળવેતસ એટલે પરજ કે વાંજુળ કહેછે; તે લોહડાના રંગે, ન-
• દિના ડોહમાં થાય, તેના દીટયા લાલ અને પાંત્રા લીલા લાંબા હોયછે તે, શેકડાના ખીજ; એ ઓપડો સંભાગે પાણીમાં વાટીને, વાત ગળગંડ નામે, ગળામાં થતી ગાંઠ દૂર થવાને; સેહવાય તેટલો ગર્મ કરીને; પ્રદેહ સંમક લેપ કરવો. અથવા રાત્રી ગાંજલું મૂળ, રાત્રી ભાજમૂળ, રિંગણીમૂળ, ગોખરૂ-મૂળ, મોતરિંગણીમૂળ બિલમૂળ, એરંજુમૂળ, ટેંડુમૂળ, શિવણમૂળ, પાડ-જમૂળ; એ દશ મૂળ વાટીને પ્રદેહસંમક લેપ કરેથી, ગળગંડનો રોગ દૂર થાય.

(કંકુ કોપે થતી ગળામાં ગાંડો ઉપર લેપ.)

દેવદારુવિશાલચક્રફગંડે પ્રદેહકઃ ॥ ૪૫૨ ॥

દેવદાર, કાંવડલી મૂળ; એ ઓપડો પાણીમાં વાટીને, સેહવાય તેટલું ગર્મ કરી; કંકુ ગળગંડ દૂર થવાને એ પ્રદેહસંમક લેપ કરવો.

(અપચી રોગો ગળાને થતી ગાંઠ ઉપર લેખ.)

સર્પપારિષ્ટપાત્રાણિ દગ્ધ્વા મહ્ઝાતકૈઃ સહ ।

છાગમૂત્રેણ સંપિષ્ટમપચિઘ્નં પ્રલેપનમ્ ॥ ૪૫૩ ॥

સરશી, કડવાલિંબડાનાં પાંત્રાં, બીલામો; ત્રણુ ઓપડો સરખે વ-
જને ખાળીને રાખ કરવી; તેને બકરાના મૂત્રમાં ઢાલવી લેપ કરેથી; ગાંઠ-
માળાનો ભેદ અપચી રોગની ગળાને થતી ગાંઠનો રોગ દૂર થાય.

(ગંડમાળા, અર્બુદ, ગળગંડની ગાંઠો ઉપર લેખ.)

સર્પપાઃ શિશુવીજાનિ શણવીજાતસીયવાઃ ।

મૂલકસ્ય ચ બીજાનિ તક્રેણામ્લેન પેષયેત્ ॥ ૪૫૪ ॥

ગંડમાલાર્બુદં ગંડં લેપેનાનેન શામ્યતિ ।

સરશી, શેકટાનાં ખીજ, શણનાં ખીજ, અળસીનાં ખીજ, જપ, મુ-
ળાનાં ખીજ; છ ઓપડો સરખે વખતે; ખાટી છાસમાં વાટીને, લેપો કર-
શેથી ઉપલી ગાંઠ દૂર થાય.

(અપખાડુકાદિક, સર્વ વાયુના રોગોઉપર લેખ.)

પ્રક્ષયિત્વા ક્ષુરેણાંગં કેવલાનિલપીઢિતમ્ ॥ ૪૫૫ ॥

તત્ર પ્રદેહં દદ્યાચ્ચ પિષ્ટં ગુંજાફલૈઃ કૃતમ્ ।

તેનાપવાહુજા પીઢા વિશ્વાચી ગૃધ્રસી તથા ॥ ૪૫૬ ॥

અન્યાપિ વાતજા પીઢા પ્રશમં યાતિ વેગતઃ ।

જો રોગી; એખલા વાયુ કોપે પીડાતો હોય; તેણે મૂથમ દુઃખતી
જગ્યાએ જડા કપડાથી, સારી રીતે ઘસીને છોલી નાખેથી, ખાલ ખરી
પડેછે. પછી ચણોટીને પાણીમાં ચટણી વાટી દુઃખાવો થતો જગ્યાએ
લેપન કરેથી; અપખાડુક વાયુ, વિશ્વાચિ વાયુ, હાથના ભૂજામાં થતો
વાયુ, જાંઘમાં થતો ગૃધ્રસી વાયુ, તે ઉપરાંત સર્વે વાયુના રોગ દૂર થાયછે.

(શ્લીપદ રોગો માટે લેખ.) •

ઘત્તૃરૈરંડનિર્ગુંડી વર્ષામૃશિશ્મુસર્પપૈઃ ॥ ૪૫૭ ॥

પ્રલેપઃ શ્લીપદં હંતિ ચિરોત્થમપિ દારુણમ્ ।

ધંતુરાના પાંત્રા, એરંડયાના પાંત્રા, નથોડના પાંત્રા, મૂત્ર સાથે પુન-
ર્નવા, શેકટાની છાલ, સરશી; છ ઓપડો સરખે વજને ચટણી વાટીને ન-

लेप करेथी, बांभा दिवसनो दुःपदायेक भाहटो श्लीपद रोग हाथी पग-
नो होय तो ते दूर थाय.

(कुरंड अटले अंडवृद्धिना रोगो उपर लेप.)

अजाजिहपुषाकुष्ठमेरंडवदरान्वितम् ॥ ४५८ ॥

कांजिकेन तु संपिष्टं कुरंडघ्नं प्रलेपनम् ।

कुं, सेरणी, कोष्ठ, अरंडमूण, पोरडीनी छाल; पांय ओपडो सरमे
वज्जेने; आडा अंध यवाने कांठ, हाणता अध्यायमां लजेकी छे तेमां, अ-
टणी वाढीने दरशेन लेप करेथी उपसा रोग दूर थाय.

(पुशुषने लिंगमां थतो टांकी धत्यादिक उपदंश रोग उपर लेप.)

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ॥ ४५९ ॥

असाध्यापि जरत्याशु लिंगोत्था रुक् प्रलेपनात् ।

कन्हेरना मूण पाणीमां वाटी, जिंगने प्रलेपन करेथी; उपदंश संजंधी
असाध्य रोग होया छतां नलदी दूर थाय.

(बीछ रीते लेप.)

देहेत्कटाहे त्रिफलां सा मपी मधुसंयुता ॥ ४६० ॥

उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ।

हरडे, पेडडा, आंभणा; तलेने पाणी राप्प करी; तेने मधमां
कावरी जिंगने प्रलेपो करेथी; उपदंश संजंधी टांकी धत्यादिक रोगनुं
शोधन थछ ईआय छे.

(त्रीछ रीते लेप.)

रसांजनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वितम् ॥ ४६१ ॥

सक्षौद्रं लेपनं योज्यमुपदंशगदापहम् ।

रसांजन, सरशी, हरडे; तले ओपडो सरमे वज्जेनेनुं आरुं; मधमां
कावरी जिंगने लेप करेथी उपदंश संजंधी जिंध धत्यादिक रोग दूर थाय.

(अग्निमां लजेला उपर लेप.)

अग्निदग्धे तु गोक्षीरी प्लक्षचंदनगैरिकैः ॥ ४६२ ॥

સામૃતૈઃ સર્પિષાસ્ત્રિઘૈરાલેપં કારયેન્નિષક્ ।

તંદુલીયકવાયૈર્વા ઘૃતમિશ્રૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥ ૪૬૩ ॥

વંશલોચન, પાપરી, રતાંજળી, ગેરૂં, યુળવેલ; પાંચ ઓષડોનું સરખે વજન સૂર્યુ; ધીમાં કાલવીને બળેલી જગ્યાએ પ્રલેપન કરેથી અથવા તાજગળવાના કાઢામાં ધી મેળવીને પ્રલેપન કરેથી ફાયદો થાય.

(બીજી રીતે લેપ.)

યવાન્દગ્ધ્વા મધી કાર્યા તૈલેન યુતયા તયા ।

દદ્યાત્સર્વા ગ્રિદગ્ધેષુપ્રલેપો વ્રણરોપણઃ ॥ ૪૬૪ ॥

જવ બાળીને રાખ કરવી, તેને તલના તેલમાં કાલવી; શરીરે ચાર પ્રકારે બળેલાના નિરાનોકત બેદાછે, તે ઉપર પ્રલેપો કરેથી બળેલી જગ્યાએ વિંધ સાથે નાસૂરે, દંત્યાદિક પડેલા હોય તો તે પણ રૂઝાયછે.

(સ્ત્રીયોની યોની તંગ થવાને લેપ.)

પલાશોદુંબરફલૈ સ્તિલતૈલસમન્વિતૈઃ ।

મધુના યોનિમાર્લિપેદ્વાદીકરણમુતમસ્ ॥ ૪૬૫ ॥

પળસના ફલ, ઉંખરાના ફળ; બેહુનું સૂર્યુ; તલનું તેલ અને મધમાં કાળવી યોનીમાં લેપ કરેથી ઢીલી પડેલી યોની તંગ થાય.

(બીજી રીતે.)

માકંદફલસંયુક્ત મધુકર્પૂરલેપનાત્ ।

ગતેપિ યૌવને સ્ત્રીणां યોનિર્ગાઢાતિ જાયતે ॥ ૪૬૬ ॥

માયફળ, કપૂર; બેહુનું સૂર્યુ મધમાં કાલવીને, યોનિમાં લેપ કરેથી જુવાન અને ટઢ સ્ત્રીની યોની પણ તંગ થાય.

(પુરૂષના લિંગ, સ્ત્રીના સ્તનાદિકની વૃદ્ધિ થવાને લેપ)

મરીચં સૈંધવં લુપ્ણાતગરં બૃહતીફલમ્ । અગામર્ગસ્તિલાઃ કુષ્ઠં યવા માષાશ્ચ સર્ષપાઃ ॥ ૪૬૭ ॥ અશ્વગંધા ચ તત્ત્વૂર્ણ મધુના સહ યોજયેત્ । અસ્ય સંતતલેપેન મર્દનાચ્ચ પ્રજાયતે ॥ ૪૬૮ ॥ લિંગવૃદ્ધિઃ સ્તનોત્સેધઃ સંહતિર્ભુજકર્ણયોઃ ॥

મરી, સિંધાલૂણુ, પિપર, બોગરિંગણીના ફળ, અધાડાના ખીજ,
કાળાતલ, તગર, કોષ્ટ, જવ, અડદ, સરશી, આસન, ખાર આપડોનું સ-
રખે વજને ચૂર્ણ; મધમાં કાલત્રીને પુરૂષે માહટા થવાને લિંગે અને સ્ત્રીના
સ્તન માહટા થવાને છાતીએ, ભૂજે, કાને દરેરાજ લેપ કરવો.

(લિંગ વૃદ્ધિ થવા માટે ખીજો લેપ.)

સિતાશ્વગંધાસિંધૂત્થછાગક્ષીરૈઘૃતં પચેત્ ॥ ૪૬૯ ॥

તલ્લેપાન્મર્દનાલ્લિંગવૃદ્ધિઃ સંજાયને પરા ।

સફેદ કુલતું આમન, સિંધાલૂણુ; બેહુનું ચૂર્ણ કરી, તેથી ચોગણું
ધી, તેથી ચોગણું મેંઢીનું દૂધ; સર્વે મળવીને ઉકાળવું; દૂધ સર્વે બળીને
ફક્ત ધી બાકી રહેવાથી ગાળી લેવું તે ધી, પુરૂષે લિંગે લેપન કરેથી અ-
તિથે માહટા થાય.

(સ્ત્રીને જલદી ખલિત થવાને લેપ.)

इंद्रवारुणिकापत्ररसै सूतं विमर्दयेत् ॥ ४७० ॥

रक्तस्य करवीरस्य काष्ठेन च मुहुर्मुहुः ।

ताल्लिप्तलिंगसंयोगान्द्यોनिद्रાવોઽભિજાયતે ॥ ૪૭૧ ॥

ઈંદ્ર વારુણિકાના પાંત્રાનો રસ, અને પારે; બેહુને લાલ કન્ઠેર આડ-
ના ઘાંડાથી સારી રીતે ખલવું; ખલતા ઉપલો રસ સોસાય; એટલે નવો
રસ નાખીને ખલવું; તેથી રીતે પાંચ સાત વખતે, નવા રસ સાથે પારે
ખલીને નેરવવા; સારી રીતે મળમ થવાથી, પુરૂષે લિંગને લેપ કરી, જે
સ્ત્રીનો સંગ કરેથી તે સ્ત્રી જલદી ખલિત થઈ, હૃતવીર્ય થાય.

(શરીરના ગાત્રો સંખંધી દુર્ગંધી દૂર થવાને લેપ.)

तांबूलपत्रचूर्णं तु चूर्णं कुष्ठशिवाभवम् ।

वारिणा लेपनं कुर्याद्वात्रदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ४७२ ॥

નાગર વેલીવાન, કોષ્ટ, હરડે; તણેનું ચૂર્ણ સરખે વજને પાણીમાં,
કાલત્રી શરીરે દરેરાજ લેપન કરેથી; શરીરના ગાત્રોમાંથી નિકળતી દુર્-
ગંધી દૂર થાય.

(ખીજ રીતે.)

कुलित्सक्तवः कुष्ठं मांसीचंदनजं रजः ।

સક્તવશ્રણકસ્યૈવત્વક્ચૈવૈકત્ર કારયેત્ ॥૪૭૩॥

સ્વેદદૌર્ગંધ્યનાશશ્ચ જાયતેઽસ્યાવધૂલનાત્ ॥

કુલથી શેડીને લોટ કરવો, કોઠ, જટામાંસી, સફેત શુભડ, શેકેલા ચણાનો લોટ; પાંચ ઓપડોનું સરખે વજન ચૂર્ણ; ગર્મ પાણી અને ત-
લના તેલમાં કાલવીને, પીઠીની રીતે શરીરે દરરોજ ઓળીને નાહવું, તેથી
દુર્ગંધી દૂર થાય.

(લોકોનેવશકરવાને લેપ)

વચા સૌવર્ચલં કુષ્ઠં રજન્યો મરિચ્ચાનિ ચ ॥ ૪૭૪ ॥

एतल्लेपप्रभावेन वशीकरणमुत्तमम् ।

ઘોડાવજ, સંચળ, કોઠ, હળદ, દારૂહળદ, મરી; છ ઓપડો સરખે
વજન પાણીમાં વાઢી; લોક વશ થવાને ઉત્તમ પ્રકારે શરીરે લેપ કરવો.

(મસ્તકે તેલ ઓળવાને ચાર પ્રકાર.)

अभ्यंगः परिषेकश्च पिचुर्वास्तिरिति क्रमात् ॥ ४७५ ॥

मूर्धतैलं चतुर्धा स्याद्वલवच्च तथोत्तरम् ।

અભ્યંગ એટલે મસ્તકે તેલ ધસવું; પરિષેક એટલે તેલ ઓપડવું,
પિચુ એટલે ૩ અથવા ૪ પડાને, તેલ અથવા ધીમાં ભીજવીને પોળા મુકવા;
અસ્તિ એટલે આમડાની ટોપી બનાવવી; મસ્તકમાં તેલ ધારણ કરવાને
પાછલા શ્લોકમાં વિધી લખેલી છે. મૂર્ધ તેલનું એટલે મસ્તકમાં ધારણ ક-
રવાને ચાર ભેદ જાણવા, તેના ગુણ અંકેકથી અનુક્રમે બજવાન છે.

(શિરો અસ્તીની વિધી.)

त्रयोऽभ्यंगादयः पूर्वे प्रसिद्धाः सर्वतः स्मृताः ॥ ४७६ ॥

शिरोबस्तिविधिश्चात्र प्रोच्यते सुज्ञसंमतः ।

અભ્યંગ એટલે મસ્તક ધત્યાદિક સ્થાને ત્રણ પ્રકારે, તેલાદિક રેનેદ
મરદન કરવાને અગાઉ લખેલું છે; અને શિરો અસ્તિની વિધી માત્ર લ-
ખેલી નથી, તે નીચે લખેલા શ્લોકમાં છે.

(શિરો અસ્તી એટલે મસ્તકે ટોપી મુકવાને પ્રકાર.)

शिरोबस्तिश्चर्मणः स्याद्विमुखो द्वादशांगुलः॥ ४७७ ॥

શિરઃ પ્રમાણં તં બધ્વા મસ્તકે માષપિષ્ટકૈઃ ।

સંધિરોધં વિધાયાદૌ સ્નેહૈઃ કોણ્ણેઃ પ્રપૂરયેત્ ॥ ૪૭૮ ॥

મસ્તકે ધારણ કરવાને, શિરોઅંતિ કહે છે; તે હરણ ઇત્યાદિકના આ-
મડાની કરવી; તેનો આકાર ઉભી ટોપી જેવો ખાર આંગળ ઉંચ્ચો, તેના
ખે મોહ રાખવા; નિચેલું મોહ મસ્તક ઉપર ટોપી પેહરાય, તેણું મોહકું કરવું;
ઉપલા મોહમાં એક આંગળું જાય તેટલું ગ્રીણું રાખવું; તે અસ્તિ મસ્તકે
પેહરાવી, તેની આંગુભાંગુની ધારને ખાંધી, તે ઉપર અડદનો લોટ પા-
ણીમાં કાલવી છાંટી લેવું; પછી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ અમાય તેટલું ગરમ
કરીને, અસ્તિની ટોપીના ઉપલા મોહમાંથી મસ્તક ઉપર ધાર કરવી.

(શિરો અસ્તિ કેટલા વખત સુધી રાખવી તેનો નિયમ.)

તાવદ્ધાર્યસ્તુ યાવત્સ્યાન્નાસાનેત્રમુશ્વત્તિઃ ।

વેદનોપશમો વાપિ માત્રાણાં વા સહસ્ત્રકમ્ ॥ ૪૭૯ ॥

નાકે, આંખે, મુખેથી ખળગમ વહે; તેટલા સુધી અથવા મસ્તક
સંખંધી થતી વેદના દૂર થાય તેટલા સુધી; અગર અસ્તી અધ્યાયમાં અનુ-
વાસન અસ્તિની માત્રા બેટલી લખેલી છે, તેટલી માત્રાનો પ્રયોગ કરવો.
અને દરેક વખતે એકથી હજાર સુધી આંક બોલાય, તેટલા વખત સુધી
મસ્તકે દરેક અસ્તીની માત્રા રાખવી,

(શિરો અસ્તી ધારણ કરવાને વખત.)

વિના ભોજનમેવાત્ર શિરોવસ્તિઃ પ્રશસ્યતે ।

પ્રયોજ્યસ્તુ શિરોવસ્તિઃ પંચસપ્તાહમેવ વા ॥ ૪૮૦ ॥

જે રોગીને શિરો અસ્તિ કરાવી હોય, તેને જગાડવો નહીં; ભુખ્યા
પેટે પાંચ, સાત, દિવસને આંતરે; ઉપર લખેલી રીતે અસ્તીકર્મ કરવા.

(શિરો અસ્તી થવા પછીની કીર્ત્યા.)

વિમુચ્ય શિરસો વસ્તિઃ ગૃહ્ણીયાન્ન સમંતતઃ ।

ઉર્ધ્વકાયે તતઃ કોણ્ણનીરૈઃ સ્નાનં સમાચરેત્ ॥ ૪૮૧ ॥

મસ્તકે ધારણ કરેલી જે અસ્તિની ધારને, આંગુભાંગુએથી છાં-
ટલી હોય તે કહાડવી; દારી છોડી સરખે હાથે ઉપરથી ટોપી ઉપાડવી કે,

જેથી તેમાં ભરેલો સ્નેહ ફરતો નિચે ગળે; પછી તે રોગીને ગરમપાણીથી નહવડાવવો, અને મળ્યુત કપડાથી શરીર ધસીને લુછી નાંખવું.

(શિરો અસ્થિતનો પ્રયોગ કીધાથી વાયુના રોગ દૂર થાય.)

અનેન દુર્જયા રોગા વાતજા યાંતિ સંક્ષયમ્ ।

શિરઃ કંપાદયસ્તેન સર્વકાલેષુ યુજ્યતે ॥ ૪૮૨ ॥

મસ્તક અને કપાળાદિકને થતિ વેદના, વાત રોગ, દૂર કરવાને શિરોઃ અસ્થિતના કર્મો, ખુશી પડે તે વખતે કરવા.

(કાનમાં આપડ નાખવાની વિધી.)

સ્વેદયેત્કર્ણદેશં તુ કિંચિન્નુઃ પાર્શ્વશાયિનઃ ।

મૂત્રૈઃ સ્નેહૈ રસૈઃ કોષ્ઠૈસ્તતઃ કર્ણં પ્રપૂરયેત્ ॥ ૪૮૩ ॥

રોગીને પડખે શુવાડી, કાનની આજુબાજુએ મસળી જરા ગરમ કરવો, પછી ગાયતું મૂત્ર ઇત્યાદિક રસ; તલનું તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ, આપડોનો રસ હુંડાયલું કાનમાં નાખવું.

(કાનનાં આપડ નાખ્યા પછી કેટલી વખત સુધી રાખવું.)

કર્ણં તુ પૂરિતં રક્ષેચ્છતં પંચશતાનિ વા ।

સહસ્રં વાપિ માત્રાણાં શ્રોત્રકંઠશિરોગદે ॥ ૪૮૪ ॥

કર્ણુરોગ, કંઠરોગ, મસ્તકરોગ; એટલા સ્થાને થતા રોગ દૂર થવા માટે; કાનમાં જે આપડ નાખવું હોય તે; એકસો, પાંચસો, હજાર માત્રાનાં વખત સુધી રાખવું, તેના ખુલાસો નિચે શ્લોકોમાં આવશે.

(માત્રા ગણવાની રીત.)

સ્વજાનુનઃ કરાવર્તે કુર્યાચ્છોટિકયા યુતમ્ ।

एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ ४८५ ॥

રોગીએ માથેથી ચુકણ સુધી હાથ ફેરવીને ચપ્પટી વગાડવી, તેની એક માત્રા ગણાય; તે પ્રમાણે સો, પાંચસો, અને હજાર ગણવી.

(આપડોનો રસ, તેલ ઇત્યાદિક કાનમાં નાખવાને વખત.)

રસાદ્યૈઃ પૂરણં કર્ણે ભોજનાત્રાક્ પ્રશસ્યતે ।

તૈલાદ્યૈઃ પૂરણં કર્ણે ભાસ્કરેઽસ્તમુપાગતે ॥ ૪૮૬ ॥

ઓષડ ઇત્યાદિકનો રસ, કાનમાં નાખવો હોય તો, જમવાની અ-
ગાઉ નાંખવો, અને તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહિક પદાર્થ રાત્રે નાખવું.

(કર્ણ શૂળાદિક રોગો ઉપર ઓષડનો પ્રયોગ.)

પીતાર્કપત્રમાઙ્ગ્યેન લિપ્તમગ્રૌ પ્રતાપયેત્ ।

તદ્રસઃ શ્રવણે ક્ષિપ્તઃ કર્ણશૂલહરઃ પરઃ ॥ ૪૮૭ ॥

આકડાના પાકેલા પાંત્રાને ધી લગાડી, અગ્નિ ઉપર તપાવીને પાં-
ત્રાનો રસ કાઢી; કાનમાં નાંખેથી કર્ણશૂળ રોગ દૂર થાય.

(કર્ણ શૂળ ઇત્યાદિક ઉપર ખીજો પ્રયોગ.)

કર્ણશૂલાતુરે કોષ્ણં વસ્તમૂત્રં સસૈધવમ્ ।

નિશ્પેત્તેન શામ્યંતિ શૂલપાકાદિકા રુજઃ ॥ ૪૮૮ ॥

ખકરાના મૂત્રમાં સિંધાલૂણુ મેળવીને; શુદ્ધ ગરમ કરી કાનમાં નાંખવું,
તથા કર્ણશૂળ રોગ અને યજ્ઞસંખંધી પાકાદિક એટલે વિંધ, નાસૂર ઇ-
ત્યાદિક; પાકતો રોગ દૂર થાય.

(કર્ણશૂળ ઇત્યાદિક ઉપર ત્રીજો પ્રયોગ.)

શૃંગવેરં ચ મધુકં મધુસૈધવમામલમ્ । તિલપર્ણીરસસ્તૈલં ટંકણં
નિંબુકદ્રવમ્ ॥ ૪૮૯ ॥ કદુષ્ણં કર્ણયોર્દેયમેતદ્વ્ય વેદનાપહમ્ ।

આદુ અથવા સુંક, જોડીમધ, મધ, સિંધાલૂણુ, આંમળા, તડના પાં-
ત્રા, સરસ્થું તેલ, ટંકણુઆર, લિંબુનો રસ; નવ ઓષડોનો અંગ રસ કાઢી;
જરાક ગરમ કરીને કાનમાં નાંખેથી; કાનસંખંધી સર્વે વેદના દૂર થાય.

(કર્ણશૂળાદિક રોગ ઉપર ચોથો પ્રયોગ.)

કપિત્થમાતુલિંગામ્લશૃંગવેરરસૈઃ શુભૈઃ ॥ ૪૯૦ ॥

સુસ્તોષ્ણૈઃ પૂરયેત્કર્ણં કર્ણશૂલોપશાંતયે ।

કપિત્થ એટલે કવડીના ફળનો રસ, બિજોરા ફળનો રસ, આમળાબે-
તસનો રસ એટલે ચુકાનો રસ, અથવા ચણાની આડી, આંમળાનો રસ;
આર ઓષડોનો રસ મેળવી જરા ગરમ કરીને કાનમાં નાંખવું.

(કર્ણશૂળાદિક ભયંકાર રોગો ઉપર પાંચમો પ્રયોગ.)

અર્કાકુરાનામ્લપિષ્ઠાન્ તૈલાક્તાન્ લવણાન્વિતાન્ ॥ ૪૯૧ ॥

સન્નિદધ્યાત્મ્નુહી કાંઠે કોરિતે તચ્છદાવૃતે ।

પુટપાકક્રમં કૃત્વા રસૈસ્તચ્ચ પ્રપૂરયેત્ ॥ ૪૯૨ ॥

સુસ્વોષ્ણૈસ્તેન શામ્યંતિ કર્ણપીડાઃ સુદારુણાઃ ।

આંકડાની કુંભળી ડાંખળી, ચિંચુનો રસ, તલનું તેલ, સિંધાણુ; આર જલુસ મેળવી વાટીને ચટણીનો ગોળો કરવો; પછી નધોડનો કુંભ-જો ડાંડો ફોરી, તેની વચમાં ઉપલી ચટણીનો ગોળો મુકી; તેની આજુ-બાજુએ નધોડના પાત્રા વિંટાળી, તે ઉપર છાણુ મંદોડીનો થર ચઢાવી, ખીબા ખંડમાં પુટ પાકની વિધિ લખેલી રીતે; તેને હલકા અગ્નિથી પુ-ટપાક આપી, બહાર કાઢવો; તેની મંદોડી, પાંત્રા છોડી; ડાંડો અને આપડો બેઠુને એકઠું નિચવી, તેનો રસ કાઢવો; તે રસને જરાક ગરમ કરી કાનમાં નાખેથી, બચંકર કર્ણશૂળાદિક રોગ દૂર થાય.

(કર્ણશૂળો ઉપર દીપિકા તેલ.)

મહતઃ પંચમૂલસ્ય કાંડાન્યષ્ટાંગુલાનિતુ ॥ ૪૯૩ ॥ ક્ષૌમેળવિ-
ષ્ટચ સંસિચ્ય તૈલેનાદીપયેત્તતઃ । ચત્તૈલં ચ્યવતે તેમ્યઃ સુસ્વોષ્ણં તેન
પૂરયેત્ ॥ ૪૯૪ ॥ જ્ઞેયં તદ્દીપિકાતૈલં સઘો ગૃળ્હાતિ વેદનામ્ । एवं
સ્યાદ્દીપિકાતૈલં કુષ્ઠે દેવતરૌ તથા ॥ ૪૯૫ ॥

ખિલમૂળ, ચેરંડમૂળ, ટેંટુમૂળ, શિવણમૂળ, પાડળમૂળ; પાંચ મ્હોટા
ઝાડના શખ્તમૂળ, આઠ આઠ આંગળ લાંબા કટાકાની ઝુડી ખાંધવી; તે ઉપર
કાપડ વિંટાળીને તેલમાં ભીજવવું; પછી દીવા ઉપર તેને સળગાવી ઝુડી
ઉભી પકડવી, એટલે તે બળીને તેમાંથી તેલ ગળે; તે કાચુના વાશણમાં
ઝીલી, હુક ભરેલું કાનમાં નાખેથી, તૂત કાનનો શૂળ દૂર થાય છે; તેને
દીપિકા તેલ કહે છે. કોબ્ઠ અને દેવદારનું તેલ ઉપલી રીતે જુદુ જુદુ કાઢીને
કાનમાં નાખેથી ફાયદો થાય છે.

(કર્ણશૂળાદિક રોગ ઉપર સ્યોનાક તેલ.)

તૈલં સ્યોનાકમૂલેન મંદેડગ્રૌ પરિપાચિતમ્ ।

હરેદાશુ ત્રિદોષોત્થં કર્ણશૂલં પ્રપૂરણાત્ ॥ ૪૯૬ ॥

ટેંટુમૂળ અથવા લોધ્રમૂળ; ખીબા ખંડના કલકના અધ્યાયમાં લખેલી
રીતે, તેને વાટી તથા ચોગણું તલનું તેલ મેળવી; તથા ચોગણું પાણી

નાખી, હલકા અગ્નિએ ઉકાળવું; પાણીનો સર્વે ભાગ બળવાથી, ફક્ત તેલ
• ખાકી રહેવાથી, હુક બરેલું કાનમાં નાખેથી; ત્રણે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો
જે કર્ણશૂળાદિક રોગ દૂર થાય.

(કાનમાં થતા અવાજ ઉપર તેલ.)

કલ્કકાથેન યષ્ઠચાહ્વાકાકોલીમાષધાન્યકૈઃ ।

સૂકરસ્ય વસાં પક્ત્વા કર્ણનાદાર્તિહારિણી ॥ ૪૯૭ ॥

જેઠીમધ, કાકોલીને બદલે આસંત, અડદ, ધાણા; ચાર ઓપડોનો
ઉકાળો કરવો; તેમાં જે ઓપડોનો રહેલો કુચો હોય તેની ચટણી વાટીને
તેમાં ડુંકરની ચરખી મેળવી, ફરીને ઉકાળવું. પાણીનો ભાગ સર્વે બળીને
ફક્ત તેલ બાકી રહેવાથી, ગાળીને કાનમાં નાખવું; એટલે કર્ણ નાદનો
સર્વે રોગ દૂર થાય.

(કાનમાં થતા અવાજ ઈત્યાદિક રોગ ઉપર તેલ.)

સર્જિકા મૂલકં શૂષ્કં હિંગુકૃષ્ણાસમન્વિતમ્ ।

શતપુષ્પા ચ તૈસ્તૈલં પક્વં સૂક્તં ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૪૯૮ ॥

પ્રણાદં શૂલબાધિર્યં સ્ત્રાવં કર્ણસ્ય નાશયેત્ ।

સાથુઆર, સુકવેલો મૂળો, હિંગ, પિપર, વરીઆલી; પાંચ ઓપ-
ડોની સરખે વજને ચટણી વાટવી; તેથી ચોગણું તલનું તેલ, અને તેલથી
ચોગણું સૂકત એટલે બીજા બેંડમાં આસવના અધ્યાયમાં લખેલી ખાટી
તાડી, જેવો પદાર્થ મેળવીને ઉકાળવું. પાણીનો ભાગ બળવાથી ફક્ત
તેલ બાકી રહેશે તે ગાળી લેવું. તે કાનમાં નાખવાથી કર્ણપ્રસાદ રોગ,
કર્ણશૂળ, બહેરાપણું, પરવાદિક રસી વહેતી, એટલા રોગ દૂર થાય.

(બેહરા પાણી ઉપર અપામાર્ગ ક્ષારનું તેલ.)

અપામાર્ગક્ષારજલે તત્ક્ષારં કલિકતં ક્ષિપેત્ ॥ ૪૯૯ ॥

તેન પક્વં જયેત્તૈલં બાધિર્યં કર્ણનાદકમ્ ।

અધાડો બાળી તેની રાખ કરવી, પછી તેને એક હાંડલામાં ભરી તેના
વજનથી તેમાં ચોગણું પાણી ભરીને, આખી રાત તેમજ રાખવું. સવારે
ઉપર ઉપરથી તેમાંનું પાણી લોખંડની કદદમાં નિતારી લેવું તેના વજન-

નથી એથે હિસ્સે બાળેલા તલની રાખ, અને તલનું તેલ તેમાં મેળવીને ઉકાળવું, પાણી બળતાં ફક્ત તેલ બાકી રહેવાથી ગાળી લેવું. તે તેલ કાનમાં નાખેથી બેહોરાપણું; કાનમાં થતા અવાજ, સર્વે રોગ દૂર થાય.

(કાનમાં તથા નાસૂર ઇત્યાદિક ઉપર શંખુક તેલ.)

શંબુકસ્ય તુ માંસેન પચેત્તૈલં તુ સાર્ષપમ્ ॥ ૬૦૦ ॥

તસ્ય પૂરણમાત્રેણ કર્ણનાડી પ્રશામ્યતિ ।

સમુદ્ર કીનારે છીપલી અથવા કાણુ નામે છીપાણું બંધાય છે, તે મધેનું માંસ, તેથી ચોગણા વજન સરસીનું તેલ, તેમાં મેળવીને ઉકાળવું. આરીશીતે એક રસ થવાથી ગાળી લેવું, તે તેલ કાનમાં નાખેથી; કાનમાં થતા વિંધવાળા નાસૂર ઇત્યાદિક; સર્વે રોગ દૂર થાય.

(કાનમાં ૫૩ ઇત્યાદિક રસા વહે તે ઉપર ઓપડો.)

ચૂર્ણ પંચકષાયાણાં કપિત્થરસમેવં ચ ॥ ૬૦૧ ॥

કર્ણસ્ત્રાવે પ્રશંસંતિ પૂરણં મધુનાસહ ।

પંચકષાય સંજ્ઞક ઓપડોનું ચૂર્ણ, નિચે લખેલા શ્લોકમાં કવઠીના રસ, અને મધ મેળવીને કાનમાં નાખેથી ૫૩ ઇત્યાદિક વેહેતી રસી બંધ થઈ; જખમ અને નાસૂર રૂઝાય.

(કાનમાંથી ૫૩ ઇત્યાદિક રસી, વેહેતી હોય તે ઉપર

પંચકષાય સંજ્ઞક.)

તિંદુકાન્યમયા લોધ્રઃ સમંગા ચામલક્યપિ ॥ ૬૦૨ ॥

જ્ઞેયાઃ પંચ કષયાસ્તુ કર્મણ્યસ્મિન્ વિષગ્વરૈઃ ।

ટેંબર, હરડે, લોધ્ર, મંજીર, આંમળા; એ પાંચ ઓપડોને પંચકષાય સંજ્ઞક કહેછે; એ વૃક્ષોના ઉપાય કર્ણશ્રાવ દૂર થવા માટે સરસ છે. પ્રથમ અંક-૩માં પરિભાષાના અધ્યાયમાં, લખેલી રીતે જે આડના ફળ અથવા જેની છાલનો ઉપયોગ કરવાને લખ્યું છે; તે પ્રમાણે એની ઉપયોગ કરવો.

(વહેતા કાનના કર્ણશ્રાવાદિક રોગઉપર ઓપડો.)

સર્જિકાચૂર્ણસંયુક્તં બીજપૂરરસં ક્ષિપેત્ ॥ ૬૦૩ ॥

કર્ણસ્ત્રાવરુજોદાહાઃ પ્રણશ્યંતિ ન સંશયઃ ।

સાજીખારતું ચૂણિ, ખીજેશના રસમાં ગાળીને કાનમાં નાખેથી; રસી
• ૫૩ વેહેતું બંધ થઇ, વેદના બળતર નિસચે દૂર થાય.

(કાનમાંથી વેહેતું ૫૩ બંધ થવાને ખીજ ઉપાય.)

આમ્રજંબુપ્રવાલાનિ મધુકસ્ય વટસ્ય ચ ॥ ૧૦૪ ॥

અમિઃ સંસાધિતં તૈલં પૂતિકર્ણોપશાંતિકૃત્ ।

આંખા, જાંબુ, મહવડા, વડ; ચારે આડના કુંમળા પાંત્રાની ચટણી
ચાટી; તેથી ચોગણા વજનને તલનું તેલ, તેલથી ચોગણું પાણી તેમાં નાખી;
સર્વેને ઉકાળતું, પાણીનો સર્વે ભાગ, બળતા ફક્ત તેલ બાકી રહેવાથી ગાળી
લેવું. તે તેલ કાનમાં નાખેથી ૫૩ ઇત્યાદિક રસી વહેતી બંધ થાયછે.

(કાન મધ્યેના કૃમિ નામે જીવાત દૂર થવાને ઉપાય.)

પૂરણં હરિતાલેન ગવાં મૂત્રયુતેન ચ ॥ ૧૦૫ ॥

અથવા સાર્ષપં તૈલં કર્ણકીટહરં પરમ્ ।

હરતાળને ગાયના મૂત્રમાં ખલીને, કાનમાં ટીપા નાખવા. અથવા
સરશ્યુ તેલ કાનમાં નાખેથી, કર્ણસંબંધી કીટ એટલે કૃમિ નામે, જીવાત
પડેલી દૂર થાય.

(કાનમાં પડેલી જીવાતનો ખીજો ઉપાય.)

સ્વરસં શિશુમૂલસ્ય સૂર્યાવર્તરસં તથા ॥૧૦૬॥ ત્ર્યુષણં ચૂર્ણિતં ચૈવ
કપિકચ્છૂરસં તથા । કૃત્વૈકત્ર ક્ષિપેત્કર્ણે કર્ણકીટહરં પરમ્ ॥૧૦૭॥

શેકટાનુ મૂળને રસ, સૂર્યકુલનો રસ, આજકુવલીના મૂળનો રસ
ત્રણે સરખે વજનને રસ, મધ્યે સુંક, મરી, પિપરતું ચૂર્ણ મેળવી કાનમાં
નાખેથી જીવડા દૂર થાય.

અથ દ્વાદશોઽધ્યાય પ્રારંભઃ

અથ આરંભો અધ્યાય પ્રારંભ.

રક્તસ્ત્રાવવિધિ.

(લોહી કાઢવાની વિધી.)

શોણિતં સ્ત્રાવયેજ્જંતો રામયં પ્રસમીક્ષ્ય ચ ।

પ્રસ્થં પ્રસ્થાર્ધકં વાપિ પ્રસ્થાધાર્ધમથાપિ વા ॥ ૧૦૮ ॥

માણસોના શરીરમાં લોહી બગડવાથી આમય રક્તજન્ય કુષ્ઠાદિક શરીરસડો ઇત્યાદિક રોગ થાયછે. માટે હાથે પગે સંગરા મુકાવી લોહી કાઢવું. તેનું વજન રોગીની શક્તિ પ્રમાણે ૬૪ તોલા, ૩૨ તોલા, ૧૬ તોલાથી વધારે ન કાઢવું, કેમકે લોહી વિના માણસ જીવતું નથી.

(૬૪ એલવાને સાધારણ વખત.)

શરત્કાલે સ્વભાવેન કુર્યાદ્રક્ત્ત્રાસુતિં નરઃ ।

ત્વગ્દોષગ્રંથિશોથાદ્યા નસ્યૂરક્તસ્રુતેર્યતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

શરદ્ઋતુમાં હાથે અથવા પગે સંગરા મુકાવી લોહી કાઢવાથી, શરીરની આમડીસંબંધી કુષ્ઠ રોગ, પ્રણાદિક નાસૂર ઇત્યાદિકની ગાંઠોનો રોગ, સોજો, લોહી બગડવાના ઇત્યાદિક રોગો દૂર થાયછે.

(લોહી ધાતુનું સ્વરૂપ.)

મધુરં વર્ણતો રક્તમશીતોષ્ણં તથા ગુરુ ।

શોણિતં સ્નિગ્ધવિસ્તંસ્યાદ્વિદાહશ્ચાસ્ય પિત્તવત્ ॥ ૧૧૦ ॥

રસાદિ ધાતુસાથે લોહી મળેલું હોય છે, તેથી તેનો સ્વાદ મધુર; રંગે લાલ; અશીતો ઉષ્ણ ગુણો; વજન બારે અને ચીકણું; આમગંધિ હોય; પિત્ત જેવી દાહશક્તિ; એ પ્રમાણે રંગ, સ્વરૂપ, રસ; અને ગુણ જાણવા.

(લોહીમાં પૃથિવ્યાદિ પંચ ભૂતોના ગુણ.)

વિસ્તતા દ્રવતા રાગશ્ચલનં વિલયસ્તથા ।

ભૂમ્યાદિપંચભૂતાનામેતે રક્તગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

વિસ્તતા એટલે આમગંધતામાં પૃથ્વીનો ગુણ, દ્રવતામાં પાણીનો ગુણ

રાગ એટલે રક્તાગ્નિનો યુગ્મ; શ્રલનમાં વાયુનો યુગ્મ; લીનતાનો આ-
કાશ યુગ્મ, એ પ્રમાણે પંચભૂતાના પાંચ યુગ્મ લોહીમાં હોયછે.

(લોહી ખગડવાથી રોગીના લક્ષણ.)

રક્તે દુષ્ટે વેદનાસ્યાત્પાકો દાહશ્ચ જાયતે ।

રક્તમંડલતા કંઠઃ શોથશ્ચ પિટિકોદ્ગમઃ ॥ ૧૧૨ ॥

માણસોનું લોહી દુષ્ટ થવાથી; શરીરે વેદના, દાહ, પાકેલા જેવું શ-
રીર થઈ; ગોળાકાર દરાત્ર ઇત્યાદિક આઠા પડે, ખજવાળ, સોત્રો,
કોડકા, નાસૂર ઇત્યાદિક ગાંઠો વિંધના રોગ થાય.

(લોહીનો વધારો થઈ, મસ્તકે ચઢેથી લક્ષણ.)

વૃદ્ધે રક્તાંગનેત્રત્વં શિરાણાં પૂરણં તથા ।

ગાત્રાણાં ગૌરવં નિદ્રા મદો દાહશ્ચ જાયતે ॥ ૧૧૩ ॥

લોહીનો વધારો થઈ મસ્તકે ચઢે તો; શરીરનો રંગ અને આંખો
લાલ રંગે થાય, ધમન્યાદિક નસો પુલે, ગાત્રોને વજન, અતિ નિદ્રા,
પેનાગાંડા થવાનો મદ, દાહ ઇત્યાદિક વેદના થાય.

(ક્ષીણ એટલે શરીરમાં લોહી ઘટી જવાથી લક્ષણ.)

ક્ષીણેऽમ્લમધુરા કાંક્ષા મૂર્છા ચ ત્વચિ રુક્ષતા ।

શૈથિલ્યં ચ શિરાણાં સ્યાદ્વાતસ્યોન્માર્ગગામિતા ॥ ૧૧૪ ॥

માણસના શરીરનું લોહી ક્ષીણ થવાથી; ખટાસ અને મિઠાસ
બરેલા પદાર્થ ખાવાને ઇચ્છા થાય; મૂર્છા આવે, વાયુથી આંમડીને રૂક્ષ-
શુ, મસ્તકે વેદના, નખળાઈથી વાયુનો કોપ મસ્તકે ચઢે છે.

(વાયુ કોપથી દુષ્ટ થયેલા લોહીના લક્ષણ.)

અરુણં ફેનિલં રુક્ષં પરુષં તનુ શીઘ્રગમ્ ।

અસ્કંદિ સૂચિનિસ્તોદં રક્તં સ્યાદ્વાતદૂષિતમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

વાયુ કોપે લોહી ખગડેથી; લોહીનો રંગ તાંબુર વર્ણે થઈ, શરીરે
સોજા ભાકવા જેવી વેદના થાય; શીણ બરેલું લોહી થાય; રૂક્ષ, કડક, હલકા
વજને, જલદીથી વડે, ખગડે, પાતળું લોહી થાય.

(પિત્ત કોષે લોહી ફુટ થયેલાના લક્ષણ.)

પિત્તેન પીતં હરિતં નીલં શ્યાવં ચ વિસ્વકમ્ ।

અસ્કંદ્યુષ્ણં મક્ષિકાણાં પિપ્પલીનામનિષ્ઠકમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

પિત્ત કોષે લોહી બગડેલું હોયતો; પીળારંગે, લીલારંગે, કાળારંગે, અરુમાનીરંગે, આમ ગંધી, ઉષ્ણ, અચંચળ લોહી થાય; અને તેને માંખી અથવા કાઠી નહીં ખાય અડકેપણુ નહીં.

(કફકોષે લોહી ફુટ એટલે બગડેલાના લક્ષણ.)

શીતં ચ બહુલં સ્નિગ્ધં ગૈરિકોદકસન્નિભમ્ ।

માંસપેશીપ્રભં સ્કંદિ મંદગં કફદૂષિતમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

કફ કોષે લોહી બગડેલું હોયતો; તેને અડકથી તેમાં અતિ શીતળ-પાણું, શુભાણુ, ગેરના રંગે, માંસની તેમાં ઓળી ઓળી ગાંડો બંધાય, બહુ અને શુષ્ક, મંદ ગમન એટલે હલવેથી વેહે.

(બે અથવા ત્રણ દોષોના કોષે લોહી ફુટ થવાના લક્ષણ.)

દ્વિદોષદુષ્ટં સંમૃષ્ટં ત્રિદોષં પૂતિગંધકમ્ ।

સર્વલક્ષણસંયુક્તં કાંજિકામં ચ જાયતે ॥ ૧૧૮ ॥

બે દોષે લોહી બગડેલું હોયતો, તેમાં બેહું કોપના લક્ષણો મળેલા હોય; અને વાયુ, પિત્ત, કફ ત્રણે દોષે લોહી ફુટ થયું હોયતો; તે લોહીમાં ૫૨ જેવી દૂરગંધ નિકળે છે.

(એર ઇત્યાદિકથી લોહી ફુટ થવાના લક્ષણ.)

વિષદુષ્ટં ભવેત્શ્યાવં નાસિકોન્માર્ગગં તથા ।

વિસ્ત્રં કાંજિકાસંકાશં સર્વકુષ્ટકરં બહુ ॥ ૧૧૯ ॥

એર અથવાથી લોહી બગડે તો તેનો રંગ કાળો થાય; તેનો અઢતો વેગ થઈ, નાકમાંથી લોહી પડે; તેમાં કાચામાંસની આમગંધી છતાં, કાંઈ જેવું રાખાય, તેથી બાણુંકરીને સર્વે કુષ્ટરોગ કે શરીર સડો ઉત્પન્ન થાય છે.

(નીર રોગીના લોહીના લક્ષણ.)

ઇંદ્રગોપપ્રભં જ્ઞેયં પ્રકૃતિસ્થમસંહતમ્ ।

કષ્ઠપણ રોગ શરીરમાં ન હોયતો; મૃત્તી ખુશીમાં રહેછે; તે ભાહીના રંગ, ઘાંટગોપ એટલે બિરખોટી નામે લાલ રંગે કીડા ધાયછે; તેના રંગે હોવા છતાં પાતળું થઈ સર્વે ઠંડાણે ઝડપથી ફરે છે.

(લોહી કાઢવા લાયક રોગી.)

શોથે દાહેંગપાકે ચ રક્તવર્ણે સૃજઃ સૃતૌ ॥ ૧૨૦ ॥ વાતરક્તે . તથા કુષ્ઠે સર્પિઢે દુર્જયેડનિલે । પાણિરોગે શ્લીપદે ચ વિષદુષ્ટે ચ શોણિતે ॥ ૧૨૧ ॥ ગ્રંથ્યર્બુદાપત્તિભુદ્રોગરક્તાધિમંથિપુ । વિદારી સ્તનરોગેષુ ગાત્રાણાં સાદગૌરવે ॥ ૧૨૨ ॥ રક્તા મિષ્પંદતંદ્રાયાં પૂતિ-ઘ્રાણસ્ય દેહકે । ચક્ત્ત્લીહવિસર્પેષુ વિદ્રઘૌષીટકાદ્રમે ॥ ૧૨૩ ॥ કર્ણો-ષ્ઠઘ્રાણવક્ત્રાણાં પાકે દાહે શિરોરુજિ । ઉપદંશેરક્તપિત્તે રક્તસ્ત્રાવઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૨૪ ॥

જેના શરીરે સોઝો, ઘાહ, પાકેલા જેવું થાય; જેનું શરીર તાંબુસ કે લાલરંગે; નાકવાટે ભોડી વેહેતું; વાત રક્તનો ઝડપા શરીરનો રોગી; શરીર સડાની વેદનાથી પીડાયતો; વાયુરોગ હટાવવાને જે અશક્ત; પાણીનો એટલે હાથના પંજામાં ખુજલીનો રોગ; હાથે પગે સોઝાનો શ્લીપદ રોગ, ઝેર ધત્યાદિકથી ભોહી બગડી ગાંઠો ફાડકાનો રોગ; નાસૂરની ગાંઠનો; અર્બુદની ગાંઠનો; ગાંડમાળા અને તેનો ભેદ અપચી ગળાની ગાંઠનો; રાંડી બાજુનો ક્ષુદ્ર રોગ; આંખોમાં થતાં રક્તાધિ મંથ રોગ; વિદારી રોગ; સ્તન રોગ; ગાત્રોને ઢીલાપણું; શરીરે વજન; આંખોમાં થતા રક્તાભિષ્પંદ; તંદ્રા એટલે આંખોને અંધારા આવે તે; જેના નાકમાંથી, મુખમાંથી, શરીરાદિકમાંથી દૂર્ગંધી નિકળવાનો રોગ, પાસળામાં જમણી બાજુએ થતો યદુત્ એટલે કાલખંડ ક્ષત્રેજના રોગ; પાસળાની ડાબી બાજુએ થતો, ખીહા એટલે ફેફસાનો કચ્છ રોગ; વિસર્પ રોગ; વિદ્રઘી રોગ; શરીરે ફાડકાનો; કાનનો; આંઠનો; નાકનો; ખોહ પાકવાનો; ઘાહ; મસ્તકપીડ; ઉપદંશ રોગ; રક્તપિત્ત રોગ; એટલા રોગીનું ભોહી કાડવા લાયક બાણવું.

(કેહવી રીતે લોહી કાડવું તેની રીત.)

एषु रोगेषु शृंगैर्वाजलौकालांबुकैरपि ।

अथवा पिशिरामोक्षैः कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः ॥ १२५ ॥

લોહી કાઢવા માયેક જે રોગી હોય, તેનું લોહી શિંગડું મુકી અથવા જળો લગાડી કે તુંબડીથી અગર સંગરાં મુકીને કાઢવું.

(કેટલા રોગીનું સંગરાદિકથી લોહી નહી કાઢવું.)

ન કુર્વીત શિરામોક્ષં ક્લશસ્પાતિવ્યવાયિનઃ । ક્ષીબસ્ય મીરોર્ગર્મિષ્ણ્યાઃ
સૂતિકાપાંદુરોગિણામ્ ॥ ૧૨૬ ॥ પંચકર્મવિશુદ્ધસ્ય પીતસ્નેહસ્ય ચાર્શ-
સામ્ । સર્વાંગશોથયુક્તાનામુદરિશ્વાસકાસિનાં ॥ ૧૨૭ ॥ હૃદયતી-
સારયુક્તાનામતિસ્વિન્નતનોરપિ । ઝનષોઢશવર્પસ્ય ગતસપ્તતિકસ્ય ચ
॥ ૧૨૮ ॥ આઘાતસ્તુતરક્તસ્ય શિરામોક્ષો ન શસ્યતે । ણ્ણાં ચાત્ય-
યિકે યોગે જલૌકામિસ્તુ નિર્હરેત્ ॥ ૧૨૯ ॥ તથાપિ વિષયુક્તાનાં
શિરામોક્ષોપિશસ્યતે ।

નખળા કે તવાપલા માણસ; સ્ત્રીઓનો અતિ ભોગી પુરુષ; નખંસક;
બિકણો; ગર્ભિણી સ્ત્રી અથવા સુવાવડી; પાંડુંરોગી; વખનાદિક પાંચ
કર્મોથી શુદ્ધ થયેલો માણસ; જેણે સ્નેહપાન કર્યું; હસીનો રોગી; આપ્પા
શરીરે મુઝેલો; પેટનો ઉદરરોગી; આસદમનો રોગી; ખાંથી; ઉઘડી અને
અતિસાર પીડાયેલો રોગી; જેના શરીરનો ખણો પરસેવો નિકળેલો; જેની
સોળવરસની ઉમ્મર નાંચઘ હોય; જેની સીતેર વરસની ઉમ્મર વહી ગઈ
હોય; કાન ધત્તાદિ ધંદિયો એક ખીજ રોગના સંખંધે તેમાંથી વેદવું લોહી;
એટલા રોગીનું સંગરાં ધત્તાદિકથી લોહી કાઢવું નહી; વખતે જરૂર,
પડેતો જળો મુકાવીને લોહી કાઢવું. કદામિત ઉપલા રોગીને ઝેર ચડેલું
હોય તો; સંગરાં મુકીને લોહી કાઢવું.

(વાતાદિક ત્રણે દોષેથી દુષ્ટ થયેલું લોહી કાઢવાની રીત.) .

ગોશૃંગેણ જલૌકામિરલાત્રુ મિરિતિ ત્રિધા ॥ ૧૩૦ ॥ વાતપિત્તકૃફૈ
ર્દુષ્ટં શોણિતં સ્વાવયેદ્વૃષઃ । દ્વિદોષામ્યાંતું સંમૃષ્ટં ત્રિદોષૈરપિ દૂષિ-
તમ્ ॥ ૧૩૧ ॥ શોણિતં સ્વાવયેદ્યુક્ત્યા શિરામોક્ષૈઃ પદૈસ્તથા ।

વાયુ કોપથી દુષ્ટ થયેલું લોહી હોય તો, ગાયના શિંગડાથી કાઢવું;
પિત્તકોપથી લોહી બગડેલું હોય તો જળો મુકીને કાઢવું; કફ કોપથી બગડેલું
હોય તો તુંબડીથી લોહી કાઢવું; એ અથવા ત્રણે દોષના કોપથી લોહી બ-

ગડેહું હોયતો સંગરાં મુકાવીને લોહી કાડવું; અગર કાચરા મારવા ઇત્યાદિકની વિધી નિચે લખેલી છે.

(શિંગડાં ઇત્યાદિકથી, લોહી કાડવાનો નિયમ.)

ગૃહ્ણાતિ શોણિતં શૃંગં દશાંગુલમિતં બલાત્ ॥૫૩૨॥ જલૌકા
હસ્તમાત્રં ચ તુંબીજદ્વાદશાંગુલમ્ । પદમંગુલમાત્રેણ શિરા સર્વાંગશો-
ધિની ॥ ૫૩૩ ॥

શરીરે કાચરા મારી શિંગડું લગાડેતો, તે પોતાને બળે આગ્રુબા-
એથી ૬૨ આંગળમુધીનું લોહી ખેંચેછે. જળો લગાડેથી તે એક હાથ-
મુધીનું લોહી ખેંચેછે. તુંબી પાર આંગળમુધી ખેંચેછે. એખલા કાચરા
મારેથી એક આંગળ જગ્યામુધીનું લોહી નિકલે છે. સંગરાં મુકાવેતો
આખા શરીરનું લોહી ખેંચાઇ, બહાર આવી શરીરનું શોધન થાયછે.

(રોગીના શરીરમાંથી, લોહી ન નિકલે તેનું કારણ.)

શીતે નિરન્ને મૃચ્છાયાં તંદ્રાભીતિમદશ્રમૈઃ ।

યુક્તાનાં ન સ્વવૈદ્રક્તં તથા વિષ્મૂત્રસંગિનામ્ ॥ ૫૩૪ ॥

શીયાલો અથવા થંડકનો વખત, ભુખ્યો, રોગી; મૂર્છા; આંખે
અંધારા; ખીકણો; મદ અઢેણા; અતિ મેહન્ટે થાકેણા અથવા મળમૂત્ર
જેને સાક નહીં થયાથી; એટલા કારણે જે રોગીને હોયતો; સંગરાં મુ-
કાવી લોહી નિકળતું નથી.

(સંગરાં ઇત્યાદિકે લોહી, નહીં નિકળવાથી ઉપાય.)

અપ્રવર્તિનિ રક્તે ચ કુષ્ટચિત્રકસૈંધવૈઃ ।

મર્દયેદ્વગ્નવક્ત્રં ચ તેન સમ્યક્ પ્રવર્તેતે ॥ ૫૩૫ ॥

સંગરાં ઇત્યાદિક મુકવાથી; લોહી બહાર ન આવે; તો કોઈ ચિત્રક,
સિંધાબૂણ; ત્રણે ઝોપડનું ચૂર્ણ કરી, લોહી કાડવાના વિધિઉપર ચોળે-
થી ઉત્તમપ્રકારે લોહી બહાર આવે છે.

(લોહી કાડવા અગાઉ પરોહલ.)

તસ્માન્ન શીતે નાત્યુષ્ણેન સ્વિન્ને નાતિતાપિતે ।

પીત્વા યવાગૂત્તમસ્ય શોણિતં સ્વાવયેદ્દુષઃ ॥ ૫૩૬ ॥

અતિશે થંડી કે ગર્ભીના વખત ન જોઈએ; શરીરનો અતિશે પરસેવો ન ઠાડેલો; અતિ મહત્તે શરીર ગર્ભ ન થયેલું; રશીર પ્રકૃતિ થઆપછી; હાળના અધ્યાયમાં જાડા બંધ થવાને સંજેલી જવતી રાખકે કાંઈ રાગીને પીવડાવી તપ્ત થઆપછી લોહી કાડવું.

(લોહી બહાર અતિશે આવવા લાગે તેનું કારણ.)

અતિસ્વિઘ્નસ્યોષ્ણકાલે તથૈવાતિશિરા વ્યધાત્ ।

અતિપ્રવર્તેતે રક્તં તત્ર કુર્યાત્પ્રતિક્રિયામ્ ॥ ૧૩૭ ॥

શરીરનો પરસેવો જેનો ઘણો નિકળેલો; અતિ ગર્ભીના વખતે; સંગરાં મુકતી વખતે હં ઠાણુ નસતર ભાકાવાથી; સમુદ્રમાં ભરતીનો વખત હોય ઇત્યાદિક કારણે લોહી વધારે નિકળે છે.

(લોહી વધારે નિકળે તેના અટકાવનો ઉપાય.)

અતિપ્રવૃત્તે રક્તે ચ લોઘ્રસર્જરસાંજનૈઃ । યવગોધ્રુમચૂર્ણૈર્વા ધવધન્વ-
નગૈરિકૈઃ ॥ ૧૩૮ ॥ સર્પનિમૌકચૂર્ણૈર્વા ભસ્મના ક્ષૌમવસ્ત્રયોઃ । મુર્ખ
વ્રણસ્ય વધ્વા ચ શીતૈશ્ચોપચરેદ્વ્રણમ્ ॥ ૧૩૯ ॥ વિધ્યેદૂર્ધ્વં શિરાં તાં
વા દહેત્ક્ષારેણ વાઽગ્નિના । વ્રણં કષાયઃ સંધત્તે રક્તં સ્કંદયતે હિમં
॥ ૧૪૦ ॥ વ્રણાસ્યં પાચયેત્ક્ષારો દાહો સંકોચયેચ્છિરામ્ ।

હાથે કે પગે સંગરાં મુકતા નસમાંથી, વધારે લોહી નિકળવા બાગેતા; તેને અટકાવવા માટે લોધ, ગળ. રસાંજન, ત્રણે આપડોતું ચૂર્ણ; જવ અને ધડુતું ચૂર્ણ; ધાવડા, ધમાસા, ગેર ત્રણેતું ચૂર્ણ; સર્પની કાંચલીતું ચૂર્ણ; રસમી કે સુતરાઈ કાપડની રાખ; એટલા આપડોમાંથી જે હાજર હોય તે સંગરાં મુકેલા વિંધમાં ભરાવી પટે જગ તાણીને બાંધવો; તે વિંધઉપર શુભ્ર ઇત્યાદિક શીતળ, વરતુંનો લેપાદિક ઉપાય કરેથી લોહી બંધ થાયછે. ઉપુના ઉપાય કરેથી લોહી બંધ ન થાય તો, સંગરાંનો આગલો વિંધ હોય, તેથી જરાક ઉપર નિચે ખીજે એક સંગરાંનો ટેચો મારવો; અગર આગલા વિંધને ટકણપાર ઇત્યાદિકનો લેપ કરવો અથવા અગ્નિથી તે વિંધને ડાંભવું એટલા ઉપાય કરતા બંધ ન થાયતો, કષાય એટલે લોધાદિકના ચૂર્ણે વિંધવું જોઈ બંધાયછે; શિતળ પાણી ઇત્યાદિક શિતળ ઉપાયે લોહી અટકે છે; અને ખારથી વિંધવું પાચન થાય; અગ્નિ ઇત્યાદિકે ડાંભવાથી નસો શંકોચાયછે.

(जंभवाथी केटका रोग दूर थायछे.)

वामांडकोशे दक्षस्य करस्यांगुष्ठमूलजाम् ॥ ५४१ ॥ दहेच्छिरां-
व्यत्ययेन वामांगुष्ठाशिरां दहेत् । शिरादाहप्रभावेन मुष्कशोथः प्रां
शाम्यति ॥ ५४२ ॥ विषूच्यां पाददाहेन जायतेऽग्नेः प्रदीपनम्
संकुचं त्रियतस्तेन रसश्लेष्मवहाः शिराः ॥ ५४३ ॥ यदा वृत्तिधर्य-
कृत्प्लीन्होः शिशोः संजायते सृजः । तदा तत्स्थानदाहेन संकुचं त्य-
सृजः शिराः ॥ ५४४ ॥

रोगीना अंउनी जामि गोणीअ सोत्रा सहित वेदना होयतो; तेना
जमण्णा हाथना अंगुठा मूणनी नसने जंभ देवा. अंउनी जमण्णी
गोणीने सोत्रो वेदना सहित होयतो, जामा हाथना अंगुठा मूणनी नसने
जंभ देवा. मोरयी यआथी होहजानो नहानो होयतो छे तारीयो अथवा
कडधी जरातपावीने पगना तजोआने बाछां देवा अथवा घसीने शेक आपयो;
तथी करीने रस पाहि अने कइ पाहि, नसो शंकोआध ने कोकानी अमि
प्रदीप थछ, आडा होलरीनो मोरयी रोग दूर थाय. कोछ रोगीने पेटमां
जमण्णी आण्णुअे यकृतनो काणअंउ, तापतिहवी नामे कसेजने रोग अथवा
जामा आण्णुअे प्लीहानो, कवलू नामे केशादिकनो रोग थाय, तथी कसेज
अने केशाने सोत्रो आनी पधे अथवा पाडेछे; तेनी जगा अगपर
तपासीने ते जगा उपर, जंभ देवाथी जेहुं रोग दूर थाय.

(अशपु लोढी संगरां धत्यादिकथी, अहो २ काउता थोडुं
राप्पवानी ७३२.)

रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेपि व्याधिर्नैव प्रकुप्यति । अतः स्वाव्यं सावशेषं
रक्तेनातिक्रमो हितः ॥ ५४५ ॥ आंध्यमाक्षेपकं तृष्णां तिमिरं शि-
रसोरूजम् । पक्षाघातं श्वासकासौ हिक्कां दाहं च पांडुताम् ॥ ५४६ ॥
कुरुते विसृतं रक्तं मरणं वा करोति च ।

शरीरमांथी अगउलुं लोढी संगरां धत्यादिकथी अहार काउता; तेमानुं
थोडुं लोढी शरीरमां आजी रडेवाथी रोगनो कोप थतो नथी; पणु हितकारक
थायछे. अगउलुं लोढी सर्वे बुझेयुके काउवाथी; रोगीने अंधापो आये, अक्षे-
पक वायुनो कोप थाय, तपा, आंजाने तिमिर रोग, भस्तकीडा थाय, अर्धाअंग

વાયુનો પક્ષવાત, આસ, હાકાણુ, દમ, ખાંસી, હેડકી, દાહ, પાંડુરોગ ઇત્યાદિક
મરણુ પામવા લાપેક રોગ થાય; માટે રોગીનું સર્વે લોહી કાઢવું નહીં.

(લોહીથી શરીરાદિક, ઉત્પત્તિનો પ્રકાર.)

દેહસ્યોત્પત્તિરમૃજા દેહસ્તેનૈવ ધાર્યતે ।

વિના તેન વ્રજેજીવો રક્ષેદ્રક્તમતો બુધઃ ॥ ૧૪૭ ॥

શરીરમાં લોહીથી સર્વેની અન્યથ ઉત્પત્તી થાયછે; અને તેજ લોહીથી
શરીરનું ધારણુ પણ થાય, લોહીનીના હરપેક પ્રાણીનો જીવ રહેતો નથી.
માટે માનિ પ્રાણિએ જીવનું રક્ષણુ કરવા, પ્રથમ લોહીનું સંગ્રહણુ કરવું;

(લોહી કડાવેથી રોગનો કોપ થાય તેનો ઉપાય.)

શીતોપચારૈઃ કુપિતે સ્તુતરક્તસ્ય મારુતે ।

કોષ્ઠેન સર્પિષા શોથં સવ્યથં પરિષેચયેત્ ॥ ૧૪૮ ॥

લોહી કડાવેથી તેના વિંધસ્થાને; પિત્ત અને વાયુનો કોપ થયો હોયતો,
શુષ્ક ઇત્યાદિક ચિત્તળ ઉપાય કરવો. વાયુ કોપે વિંધસ્થાને વેદનાસહિત
સોજો આવેથી, ધી ધોડું ગરમ કરી તેમાં ૩ ભીજીનીને મુકવું.

(લોહી કાઢવા પછી પરેહુ.)

ક્ષીણસ્યૈળશોરંબ્રહરિણચ્છાગમાંસજઃ ।

રસઃ સમુચિતઃ પાને ક્ષીરં વા ષષ્ટિકા હિતા ॥ ૧૪૯ ॥

શરીરમાંથી લોહી નિકળી જઇ નબળાઇ કે ક્ષિન્તા થઇ હોયતો, તેને
હરાણુ, ઝસલા, બકરા ઇત્યાદિક જનાવરના માંસનો ઉકાળો પાવો; અગર
આડા બંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી રાખ કે કાંજી પાવી. અગર
સાઠ દિવસે પાકેલા ચોખ્ખાની ખીર, ગાયના દૂધમાં ઉકાળીને પાવી, અથવા
ગાયનું ધારૈણુ દૂધ પાવું.

(સંગરાં ઇત્યાદિકે રોગીનું લોહી કહાડવાથી તે સુખી થવાના લક્ષણ.)

પીઢાશાંતિર્લઘુત્વં ચ વ્યાધેરુદ્રેકસંક્ષયઃ ।

મન સ્વાસ્થ્યં ભવેચ્ચિન્હં સમ્યક્ વિસ્ત્રાવિતે સૃજિ ॥ ૧૫૦ ॥

રોગીને વેદના ધરી રોગ ઓછો થાય, શરીરે હલકાપણું, મનને
પ્રુથીપણું ઇત્યાદિક શરીર સ્વપ્નાકારીના લક્ષણો થાયછે.

(લોહી કાઢવા પછી દુઃખ ઉપબળવનાર રીત.)

વ્યાયામમૈથુનક્રોધશીતસ્નાનપ્રવાતકાન્ ।

एकाशनं दिवानिद्रां क्षाराम्लकटुभोजनम् ॥ ૧૧૧ ॥

શોકં વા દમજીર્ણં ચ ત્યજેદાબલદર્શનાત્ ।

શરીરમાં બળ આવે તટલા સુધી, નિચે લખેલા કામ નહિ કરવા,
અતિ મેહેનત, મૈથુન, ક્રોધ, શિત્તળ પાણીએ નહાવું નહી, ધણું પવનમાં
રેહવું નહી; દીનગીરી, વાદવિવાદ, દિવસે નિદ્રા, જવખારાદિક ખરાસ, ખટાસ,
તિખ્ખાસ ઇત્યાદિક જણ્યુસો ખાવી નહી; અજીર્ણ કર્યા ખોરાક ન ખાવો.

अथत्रयोदशोऽध्यायः प्रारंभः ॥

अथ तेरमे अध्याय प्रारंभ.

(આંખોના રોગ દૂર થવા માટે ઉપાય.)

सेकआश्रोतनं पिंडी विडालस्तर्पणं तथा ॥ ૧૧૨ ॥

પુટપાકોંજનં ચૈભિઃ કલ્કૈર્નેત્રમુપાચરેત્ ।

સેક; આશ્રીતન એટલે પાપણા ઉપર દૂધ, ઘી ઇત્યાદિક પદાર્થો
ચોળવા; છાળક મારતી; પિંડી એટલે લુગદી ખાંધવી; વિડાળ એટલે લેપ
કરવો; તર્પણ એટલે તૂભિ માટે ધાર પાડવી; પુટપાક એટલે પોટીસ;
અંજન; એવી રીતે સાત પ્રકારે નેત્ર રોગો માટે નિચે કહેલા ઉપાય કરવા.

(સેકનું લક્ષણ.)

सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ॥ ૧૧૩ ॥

માલિતાક્ષસ્ય મર્ત્યસ્ય પ્રદેયશ્ચતુરંગુલાત્ ।

રાગીની આંખ બંધ કરાવીને હુક બરેલું દુધ, ઘી ઇત્યાદિક સ્નેહ
પદાર્થ કેરસ, ચાર આંગળ ઉંચેથી, ત્રીણીધારે આંખ ઉપર રેહેડી કરતો સેક
સર્વે રીતે પોહ્યે તેમ કરવો; તેને સેક કહે છે.

(સ્નેહાદિક સેકના ભેદથી જીદા ત્રણ પ્રકાર.)

સચાપિ સ્નેહનોવાતે રક્તે પિત્તે ચ રોષણઃ ॥ ૧૧૪ ॥

લેખનશ્ચ કફે કાર્યસ્તસ્ય માત્રા ડ્યુનોચ્યતે ।

વાયુનો કોપ હોય તો સ્નેહન સેક માટે; દુધ, ઘી ઇત્યાદિક હૃદયમરેલા પાતળા દ્રવોની ધાર પાડવી; રક્તપિત્તોનો કોપ હોયતો, રોષણ ઓપડ એટલે હોથર, નેહીમધ, હરડે, ખેહડા, આંમળા ઇત્યાદિક. ઓપડોને દુધમાં અથવા ગરમ પાણીમાં વાટી અને તેમાં ડોહીને ધાર પાડવી. કફ રોગનો કોપ હોયતો; સુંક, મરી, પિપર ઇત્યાદિક લેખણ ઓપડોને ઉપલી રીતે વાટીને સેક કરવો.

(સેકને માટે માત્રાની વિધિ)

ષડ્વાકૃશતૈઃ સ્નેહનેષુ ચતુર્ભિશ્ચૈવ રોષણે ॥ ૧૧૫ ॥

વાકૃશતૈશ્ચત્રિભિઃ કાર્યઃ સેકો લેખનકર્માણે ।

સ્નેહન કર્મ કરતી વખતે એકથી છસો, આંક બોલાય તટલાવખત સુધી; જે ઓપડો કહેલા હોય તેની આંખઉપર ધાર પાડવી. રોષણ ઓપડોના કર્મ કરતી વખતે, એકથી ચારસો આંક બોલાય તટલાસુધી, લેખણ ઓપડોના કર્મ કરતા ત્રણસો, આંક બોલવાસુધી ધાર પાડવી.

(સેક કરવાને વખત.)

કાર્યસ્તદિવસે સેકો રાત્રૌ ચાત્યયિકે ગદે ॥ ૧૧૬ ॥

આંખોઉપર જે ઓપડોનો સેક કરવો હોય તે સહવારે દિવસેજ કરવો; પણ રોગનો કોપ અતિશે હોયતો, દિવસે અને રાત્રે પણ કરવો.

(વાતા ભિષ્પંદ રોગો એટલે આવેલી આંખોઉપર સેક.)

एरंडत्वकूपत्रमूलैः शृतमाजं पयोहितम् ।

सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वाताभिष्पंदनाशनम् ॥ ૧૧૭ ॥

સુરતી એરંડયાની છાલ, પાંચા, મૂળ સર્વેને ઝીણું વાટી; બકરીના દુધમાં ઉકાળી, સેહવાય તેવું હુકાયલું હોય; તેવખત લેખન કર્મની રીતે, એકથી ત્રણસો આંક બોલાય, તટલા સુધી આંખોઉપર ધાર કરવી.

(બીજીરીતે સેક.)

પરિષેકોહિતં નેત્રે પયઃ કોષ્ણં સસૈંધવમ્ । રજની દારુસિદ્ધં વા
સૈંધવેન સમન્વિતમ્ ॥ ૧૧૮ ॥ વાતાભિષ્પંદશમનં હિતં મારુતપર્યયે ।
શુષ્કાશ્વપાકે ચ હિતમિદં સેચનકં તથા ॥ ૧૧૯ ॥

બકરીના દૂધમાં સિંધાગુણુનું ચૂર્ણ નાંખી, ગર્ભકરી સેહેવાય તેનું
હુશયલાની ધાર આંખોઉપર રેહેડવી અથવા દારૂ હલદ, દેવદાર, સિંધા-
ગુણુ, ત્રણેનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં મેલવી, જરાક ગર્ભ કરીને આંખઉપર
ધાર કરેથી; વાતાભિષ્પંદ રોગ; વાત વિપર્યય એટલે બગડેલી આંખોનો
રોગ; શુષ્કાક્ષિ પાક એટલે સંકોચાયેલી કે પાકેલી આંખનો રોગ દૂર થાય.

(પિત્ત રક્ત અને અભિધાત ઉપર સેક.)

સાવરં મધુકં તુલ્યં વૃતમૃષ્ટં સુચૂર્ણિતમ્ ।

છાગક્ષીરે વૃતં સેકાત્પિત્તરક્તાભિષાતજિત્ ॥ ૧૨૦ ॥

લોધર, જેઠીમધ; બે આપડોડા સરખે વજને ચૂર્ણ, ધીમાં તળી તેની
ચટણી બકરીના દૂધમાં વાટી, તેમાં ડોહી ગર્ભ કરીને હુશયેલું હોય, તે
વખતે આંખ ઉપર ધાર કરેથી; આવેલી આંખ, પિત્ત રક્તનો લોહી-
વિકાર, અભિધાતરોગ એટલે આંખને જખમ લાગેથી થયેલા રોગ દૂર થાય.

(રક્તાભિષ્પંદ રોગોઉપર સેક.)

ત્રિફળા લોઘ્રયષ્ઠીભિઃ શર્કરામદ્રમુસ્તકૈઃ ।

પિષ્ટૈઃ શીતાંબુના સેકો રક્તાભિષ્પંદનાશનઃ ॥ ૧૨૧ ॥

હરડે, ખેહડા, આંબળા, લોધર, જેઠીમધ, શાકર, નાગરમોથ અથવા
બદ્રમુસ્તા; સર્વે આપડોડા સરખે વજને પાણીમાં ચટણી વાટી, અને
પાણીમાં ડોહીને આંખો ઉપર ધાર કરેથી, લોહી વિકારનો રોગ દૂર થાય.

(બીજી રીતે સેક.)

લાક્ષા મધુકમંજિષ્ઠા લોઘ્રકાલાનુસારિવા ।

પુંડરીકયુતઃ સેકો રક્તાભિષ્પંદનાશનઃ ॥ ૧૨૨ ॥

લાખ, જેઠીમધ, મજીક, લોધર, ઉપલસરી, સફેદ કમળ; છ આ-

પડો પાણીમાં ચટણી વાડી, તેમાં ગર્મ પાણી મેળવીને આંખઉપર ધાર કરેથી; આવેલી આંખનો રોગ દૂર થાય.

(નેત્રશૂળ દૂર થવાને સેક.)

શ્વેતલોઘ્નં ઘૃતે મૃષ્ટં ચૂર્ણિતં પટવિસ્તૃતમ્ ।

ઉષ્ણાંબુના વિમૃદિતં સેકાત્ શૂલઘ્નમંબકે ॥ ૧૬૩ ॥ "

સફેદ લોધર ધીમાં તળી; તેવું કપડ છાંદ ચૂર્ણ કરવું; તેને ધરી ગર્મ પાણીમાં ચટણી વાડી, પાણીમાં ડોહી તેની ધાર આંખઉપર કરેથી; આંખને યતો શૂળ રોગ દૂર થાય.

(આશ્ચોતન એટલે આંખમાં દીપા પાડવાના લક્ષણ.)

અથ ત્વાશ્ચોતનં કાર્યં નિશાયાં ન કથં ચ ન ।

ઉન્મીલિતાક્ષિણદૃગ્મધ્યે બિંદુભિદ્વર્ચગુલાદિતમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

રાગીની આંખોના બેહું પાપણોને વેદ, બે આંગળીથી પકડી ઉઘાડી; રાખવી; તેમાં દૂધ ઇત્યાદિક ઓપડના દીપા, પાડવાને આશ્ચોતન કહેછે; પણ હરથેક દીપા નાખવાની વિધિ રાત્રે કદાપી ન કરતો દિવસે કરવી.

(લેખણ ઇત્યાદિક ઓપડોના દીપા નાખવાની વિધિ.)

બિંદવોઽષ્ટૌ લેખનેપુ સ્નેહને દશબિંદવઃ ।

રોપણે દ્વાદશ પ્રોક્તાસ્તેશીતે કોષ્ણરૂપિણઃ ॥ ૧૬૫ ॥

ઉષ્ણે ચ શીતરૂપાઃ સ્યુઃ સર્વત્રૈ વૈષ નિશ્ચયઃ ।

સેખનકર્મ ઓપડોના દીપા, નાંખવા હોયતો આઠ નાંખવા સ્નેહનકર્મ ઓપડોના દશ દીપા નાંખવા; રોપણકર્મ ઓપડોના આર દીપા નાંખવા; પણ દીપા નાંખવાને શિત્તળ કે થંડીનો વખત હોયતો, અમાય તેવું હુકમરેહું ઓપડ નાખવું; અને ગરમીનો વખત હોયતો શિત્તળ નાંખવું;

(વાયુ ઇત્યાદિક માટે ઓપડોના દીપા.)

વાતે તિક્તં તથાસ્તિગ્ધં પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

તિક્તોષ્ણરૂક્ષં ચ કફે ક્રમાદાશ્ચોતનં હિતમ્ ।

વાયુ કોપનો રોગ હોવાથી કડવા અને સિનગ્ધ ઓપડોના દીપા નાંખવા;

પિત્તરોગ હોવાથી મધુર અને શીતળ પદાર્થના ટીપા નાંખવા; કફરોગ હોવાથી તિબ્બા, ગર્ભ, રૂક્ષ પદાર્થના ટીપા નાંખવા.

(ટીપા નાંખવાની માત્રાના સંક્ષેપ.)

આશ્રોતનાનાં સર્વેષાં માત્રા સ્યાદ્વાક્ષતં હિતમ્ ॥ ૧૬૭ ॥

નિમેષોન્મેષણં પુંસામંગુલ્યોશ્છોટિકાઽથવા ।

ગુર્વક્ષરોચ્ચારણં વા વાહ્માત્રેયં સ્મૃતા બુધૈઃ ॥ ૧૬૮ ॥

માણુસની આંખોના પાપણો બંધપછ ઉઘડે, તેટલા વખતની અથવા અગાઉ બપેલી અપટી વગાડવાની રીતે અથવા એકડેએકનો ઉચ્ચાર કરતાં, નેટલી વીલમ લાગે તેટલા વખતની એક માત્રા ગણાય; તેને વાહ્માત્રા કહે છે. એકસો માત્રાની વિધીકરેથી સંપૂર્ણ કાયેદાકારક ગણાય.

(આંખોના વાતાભિષ્પંદ રોગ માટે, ઓષડના ટીપાની વિધિ.)

વિત્યાદિપંચમૂલેન બૃહત્યેરંડશિમુખિઃ ।

ક્રાથ આશ્રોતને કોણો વાતાભિષ્પંદનાશનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

ખીલમૂળ, એરણુમૂળ, ટેંદૂમૂળ, શિવણુમૂળ, પાડળમૂળ, તેને ખીલ-વાદી પંચમૂળ કહેછે; તે પંચમૂળ, રિંગણીમૂળ, એરંડમૂળ, શેકટામૂળની અંતર છાલ; આઠ ઓષડોનો કાડો કરી, શેહવાય, તેવા આંખમાં ટીપા નાંખેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(વાયુરક્તપિત્તોના અભિષ્પંદ રોગઉપર ટીપા.)

અંબુપિષ્ટૈર્નિબુપત્રૈસ્ત્વચં લોબ્રસ્ય લેપયેત્ ।

પ્રતાપ્ય વહ્નિના પિષ્ટા તદ્રસો નેત્રપૂરણાત્ ॥ ૧૭૦ ॥

વાતોત્થં રક્તાપિત્તોત્થમાભિષ્પંદં વિનાશયેત્ ।

કડવા લિંબડાના પાંત્રા, પાણીમાં વાટીને લોધરની. છાલઉપર લેપ કરવો. તે પછી અગ્નિઉપર તેને સેકાને ચટણી વાટવી, તેનો રસ નિયતી આંખમાં ટીપા નાંખેથી, વાતગ્રન્થ એટલે વાયુ કોષે અને રક્તપિત્તગ્રન્થ એટલે લોહીથી આવેલી આંખનો, અને અભિષ્પંદ રોગ દૂર થાય.

(આંખને સંપૂર્ણ, અભિષ્પંદ રોગોઉપર ટીપા.)

ત્રિફલાશ્રોતનં નેત્રે સર્વાભિષ્પંદનાશનમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

હરડે, ખેહડા, આંખળાનો કારો કરી, હુકમરૈના તેનાં ટીપા આંખમાં નાંખેથી, સર્વેપ્રકારે ઝરતી અને આવેલી આંખનો રોગ દૂર થાય.

(રક્તપિત્તાદિ જન્યની, ઝરતી અને આવેલી આંખ માટે ટીપા.)

સ્ત્રીસ્તન્યા શ્રોતનં નેત્રે રક્તપિત્તાનિલાર્તિજિત્ ।

ક્ષીરસર્પિર્ધૃતં વાપિ વાતરક્તરુજં જયેત્ ॥ ૧૭૨ ॥

જે ખેરીઓના ધાવણામાં દુધ આવતું હોય, તે દબાવીને દુધના ટીપા આંખમાં નાંખેથી, આવેલી આંખની સર્વે વેદના દૂર થાય.

(આંખઉપર ઓષડોની થેપલી મુકવાના લક્ષણ.)

પિંડીકવલિકા પ્રોક્તા વધ્યતે પટ્ટવસ્ત્રકૈ ।

નેત્રાભિષ્પંદયોગ્યા સા વ્રણેષ્વપિ નિવધ્યતે ॥ ૧૭૩ ॥

નિચે લખેલા ઓષડો વાઢીને, વડા જેવી થેપલી આંખઉપર મુકી, રેસમી કાપડનો પટો બાંધવો; તેને પિંડી અથવા કવલિકા કહે છે. તેથી આવેલી આંખો અને નાસૂરાદિક વિંધનો રોગ દૂર થાય.

(નેત્રાભિષ્પંદ રોગોઉપર શિરોવિરોચન.)

અભિષ્પંદે ધિમંથે ચ સંજાતે શ્લેષ્મસંભવે ।

સ્તિગ્ધાંસ્વન્નોત્તમાંગસ્ય શિરસ્તીક્ષ્ણૈર્વિરેચયેત્ ॥ ૧૭૪ ॥

કક્ષસંબંધી આભિષ્પંદ અને અધિમંથ નામે રોગ થયો હોય તો, આંખોને પ્રથમ હિતમાંગ એટલે સુવાળી કરવાને, મસ્તકે તેલ મસળી પર સેવો કરવો; પછી મસ્તકનું શોધન કરવાને તીક્ષ્ણ ઓષડો, નાકમાં નસ્યકર્મ કરવાથી આંખોનો અને મસ્તક વેદનાનો રોગ દૂર થાય.

(અભિમંથ રોગોઉપર બીજો ઉપાય.)

અધિમંથેષુ સર્વેષુ લલાટે વેધયેચ્છિરામ્ ।

અગ્નાંતે સર્વથા મંથે મુવોસ્તુ પરિદાહયેત્ ॥ ૧૭૫ ॥

આંખોના ડોલામાં અધિમંથ નામે સંપૂર્ણ રોગ થઈ, અર્ધા મસ્તકે વેદના થાયછે; તે રોગમાં કપાળસંબંધી નસોને મંગરા મુઠાવી લોહી કાઢવું. ઉપલો ઉપાય કરતાં રોગ દૂર ન થાય તો, બીજાજનની નસને ડાંબ દેવો.

(ઝરતીકે આવેલી આંખનો અભિષંદો માટે વિધી.)

વાતાભિષ્પંદશાંત્યર્થે સ્નિગ્ધોષ્ણા પિંડિકા ભવેત્ ।

આંખે સંપૂર્ણ અભિષંદ રોગ માટે, જે ઓષડનો ઉપયોગ લએલા હોય; તેને ગર્ભ પાણીમાં વાટી વડા જેટલી થેપલી આંખે બાંધવી; પણ વશિષ્ઠસંબંધી અભિષંદ માટે, તેમાં ચીકણીવરતું મેળવીને બાંધવી.

(વાયુ અને પિત્તાભિષંદ ઉપર પિંડી.)

પુરંડપત્રમૂલત્વક્ નિર્મિતા વાતનાશિની ॥ ૧૭૬ ॥

પિત્તાભિષ્પંદનાશાય ધાત્રી પિંડી સૂચાવહા ।

સૂરતી એરડયાના પાંત્રાં, મૂળ, અને છાલ; ત્રણે એકઠા ગર્ભપાણીમાં વાટીને થેપલી આંખઉપર બાંધેથી, વાયુ સંબંધી આંખનો રોગ દૂર થાય; આંખનાંત્રી ચટણી ગર્ભપાણીમાં વાટીને આંખ ઉપર બાંધેથી પિત્તસંબંધી રોગ દૂર થાય.

(પિતાભિષંદઉપર બીજીરીને પિંડી.)

મહાનિબલોદ્રૂતા પિંડી પિત્તવિનાશિની ॥ ૧૭૭ ॥

બકાણુ લિંબડાના ફળ; ગર્ભ પાણીમાં ઝીણા વાટીને, થેપલી આંખ ઉપર બાંધેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(શ્લેષ્માભિષંદ રોગ ઉપર પિંડી.)

શિશુપત્રકૃતા પિંડી શ્લેષ્માભિષ્પંદ નાશિની ।

શકટાના પાંત્રાને ગર્ભપાણીમાં ઝીણા વાટી, આંખઉપર થેપલી બુકેથી; ક્ષ્માભિષંદ રોગ દૂર થાય.

(કંદુપિત્તા ભિષંદાદિ રોગોઉપર પિંડી.)

નિબપત્રકૃતા પિંડી શ્લેષ્મવિત્તહરા ભવેત્ ॥ ૧૭૮ ॥

ત્રિફલા પિંડીકા પ્રોક્તા નાશને શ્લેષ્મપિત્તયોઃ ।

કડવા લિંબડાના પાંત્રાને ગર્ભપાણીમાં ઝીણા વાટીને; થેપલી બુકેથી અથવા હરડે, ખેડેડા, આંખના ત્રણેને ગર્ભપાણીમાં ઝીણા વાટીને આંખઉપર થેપલી બાંધેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(આંખે રક્તલિપંદાદી રોગોઉપર પિંડી.)

પિષ્ઠા કાંજિકતોયેન ઘૃતભૃષ્ઠા ચ પિંડીકા ॥ ૧૭૯ ॥

લોઘ્રસ્ય હરતિક્ષિપ્ર મભિષ્પંદમસૃગ્દરમ્ ।

આડા ખંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાજી છે; તેમાં લોઘ્રને ઝીણું વાટી, ધીમાં તળીને ચેપલી આંખોઉપર ખાંધેથી રોગ દૂર થાય.

(આંખે સોઝો, ખજવાળ ધટયાદિક ઉપર પિંડી.)

શૂંઠી નિંબદલૈઃ પિંડી સૂક્ષોષ્ણા સ્વલ્પસૈંધવા ॥ ૧૮૦ ॥

ધાર્યા ચક્ષુષિ સંયોગાચ્છોધકંદૂવ્યથાપહા ।

શૂંઠ અને લિંખડાના પાંત્રાને એકઠા ત્રીણા વાટી, તેમાં થોડુંક સિંધાલૂણ મેળવી આંખઉપર ચેપલી ખાંધેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(આંખમાં અંજન અને પાંપણે બહાર લેપની વિધી.)

વિઢાલકો બહિર્લેપો નેત્રપક્ષમવિર્વિજિતઃ ॥ ૧૮૧ ॥

તસ્ય માત્રા પરિજ્ઞેયા મુક્તલેપવિધાનવત્ ।

આંખના ડાલા બહાર એટલે પાંપણની આમડી ઉપર લેપ કરવા; તેને વિઢાલક કહે છે. મુખ્ય લેપની વિધી અગાઉ લખેલી છે, તે પ્રમાણે આંખ ઉપર લેપની માત્રાની વિધી કરવી.

(આંખના સર્વે નેત્ર રોગોઉપર લેપ.)

યષ્ઠી ગૈરિક સિંધૂત્થ દાર્વી તાક્ષ્યૈઃ સમાંશકૈઃ ॥ ૧૮૨ ॥

જલપિષ્ઠૈર્બહિર્લેપઃ સર્વ નેત્રામયાપહઃ ।

ઢીમધ, ગેર, સિંધાલૂણ, દારહલદ, કલખાપરી; એ પાંચ ઓપડો સ્વરખે વજને ગરમપાણીમાં ઝીણું વાટી, આંખોના પાંપણની આમડીને બહારથી લેપ કરે તો, આવેલી આંખોનો તથા સર્વે રોગ દૂર થાય.

(બીજી રીતે છ પ્રકારે જુદા જુદા લેપો.)

રસાંજનેન વા લેપઃ પથ્યાવિશ્વદલૈરપિ ॥ ૧૮૩ ॥ કુમારિકામ્નિ-
પત્રૈર્વા દાહિમીપલ્લવૈરપિ । વચા હરિદ્રા વિશ્વૈર્વા તથા નાગરગૈરિકૈઃ ।

૧ દારહલદને બકરીના દુધ અને પાણીમાં, ઉકાળી ખાવો કરવો તે રસાંજન; તેને ગર્ભપાણીમાં કાલવીને લેપ કરવો. ૨ હરડે, સુંક, તમાલપત્ર, ત્રણે આપડો ગર્ભપાણીમાં વાઢીને લેપ કરવો. ૩ કુવારનો ગર અને ચિત્રકના પાંત્રા બેહુ વાઢીને લેપ કરવો. ૪ ઘોડાવજ, હલદ, સુંક, ત્રણ આપડોને ગર્ભપાણીમાં વાઢીને લેપ કરવો. ૫ દાડમના પાંત્રા વાઢીને લેપ કરવો. ૬ સુંક અને ગેર બેહુને પાણીમાં વાઢીને લેપ કરવો. એવીરીતે છ પ્રકારે લેપ આંખ ઉપર કરેથી, આવેલી આંખોનો કે સર્વે પ્રકારે આંખનો રોગ દૂર થાય.

(ત્રીજી રીતે અંજન અને લેપ.)

દग्ધ્વાઽગ્રૌ સૈંધવં લોઘં મધૂચ્છિષ્ટયુતે ઘૃતે ।

પિષ્ટમંજનલેપામ્યાં સદ્યો નેત્રરુજાપહમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

સિંધાલુણુ, લોધર; બેહુ આપડોને અગ્નિઉપર સેકી, બીજું બધીને કપડાંડ કરવું; તેમાં મીણુ તથા ધી કાલવી અંજન કરેથી; અથવા પાપ-ણુની બહારની આમડીને લેપ કરેથી, આંખોની સર્વે વેદના તૂટે દૂર થાય (ચોથી રીતે લેપ.)

લોહસ્ય પાત્રે સંઘૃષ્ટો રસો નિબૂફલોઢ્રવઃ ।

કિંચિદ્દનોબહિર્લેપાન્નેત્રવાધાં વ્યપોહતિ ॥ ૧૮૬ ॥

લોહડાના વાસણમાં લીંબુનો રસ નાખી, લોહડાના દસ્તાથી ઘુટવું; તે રસ ઘુટતા બાંડો થાય એટલે આંખોના પાપણુ બહારની, આમડીને લેપ કરેથી નેત્રસંબંધી સર્વે રોગ દૂર થાય.

(આંખના સફેદ ડોલાને અર્ધ રોગ ઉપર લેપ.)

સંતૂર્ણ્ય મરિચં કેશરાજસ્વરસમર્દનાત્ ।

લેપનાદર્મણાં નાશં કરોત્યેષ પ્રયોગરાટ્ ॥ ૧૮૭ ॥

મરી, કેશરાજ અથવા બાગરા કે ખીખલાના રસમાં વાઢીને; આંખના પાપણુ બહાર લેપ કરેથી, આંખના સફેદ ડોલા ઉપર થયેલા લોહીનો રોગ અથવા આવેલી આંખનો અર્ધરોગ ઇત્યાદિક દૂર થાય.

(આંખના ડોલાઉપરની ચામડીને થતી આંજણીનો ઉપાય.)

સ્વિષ્ઠાં મિત્વા વિનિષ્પીઙ્ય મિહ્નમંજનનામિકામ્ ।

શિલૈલાનતસિંધૂત્યૈઃ સક્ષૌદ્રૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

આંખના પાપણીની ધારને આંજણીની ફાડકીઓ યાચછે, તેને આંખના પરસેવા સાથે મસળી નિચવી કાડવી; તેઉપર મનશીલ. એલચી, 'તગર, સિંધાલૂણુ; ચારેનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તે ઉપર મસળવું.

(આંખોની તૃષ્ણી થવાને તર્પણનો ઉપાય.)

અથ તર્પણકં વચ્ચિમ નેત્રતૃષ્ણિકરં પરમ્ । યદ્દુક્ષં પરિગુણ્કં ચ નેત્રં
કુટિલમાવિલમ્ ॥ ૧૮૯ ॥ શીર્ણપક્ષ્મશિરોત્પાતલુચ્છોન્મીલનસંયુ-
તમ્ । તિમિરાર્જુનશુક્રાદૈરભિષ્પંદાધિમંથકૈઃ ॥ ૧૯૦ ॥ શુક્રાક્ષિ-
પાકશોધામ્યાં યુક્તં વાતવિપર્યયૈઃ । તન્નેત્રં તર્પણે યોજ્યં નેત્રકર્મત્રિ-
શારદૈઃ ॥ ૧૯૧ ॥

આંખને થતા રોગમાં; રક્ષપણું, શુક્રપણું, વાંકી થવાનો, ખગ-
ડેલી, ચીપડા ભરેલી; એટલા રોગોને તૃષ્ણિનો પ્રયોગ કરેથી દૂર થાય.
આંખના પાપણીના વાળ ખરી પડતા હોય, શીરોત્પાત નામે આંખના
ડોલાની નસો બાહ્ય થવાના તેર પ્રકારનો રોગ, કૃચ્છ્રોન્મીલનરોગ, તિ-
મિરરોગ, અર્જુનરોગ, કુષ્મા પડવાનો રોગ, આવેલી આંખનો અભિષ્પં-
દરોગ, ડોલા દુઃખવાના રોગથી અર્ધુમરતક પણુ દુઃખે, શૂક્રાક્ષિપાક,
સોઝો, વાતવિપર્યય રોગ એટલા આંખના રોગોને માટે તર્પણવિધિ એટલે
તૃષ્ણિકર્તા ઓષડોનો ઉપયોગ કરવો.

(તૃષ્ણી કરવાને નહીં લાચેક રોગી અને તેનો વખત.)

દુર્દિનાત્યુષ્ણશીતેષુ ચિંતાયાસમ્રમેષુ ચ ।

અશાંતોપદ્રવે ચાક્ષિનતર્પણં ન પ્રશસ્યતે ॥ ૧૯૨ ॥

વાદલા ઘેરાયેલી વખતે, અતિ થંડી અને ગર્મીના વખતે, મનને
ચિંતા, શરીરે ધણી મેહનત કરેથી, મરતકે બધ થયેલાને, ડોલાને ચૂળા-
દિક ઉપદ્રવ; એટલા રોગોને તર્પણવિધીનો ઉપયોગ કરવો નહીં.

(તર્પણની વિધિ.)

ઘાતાતપરજો હીને દેશે ચોત્તાનશાયિનઃ । આધારૌ માષ્ણર્ણેન ક્ષિ-
ન્નેન પરિમંડલૌ ॥ ૧૯૩ ॥ સમૌ દૃઢાવસંબાધૌ કર્તવ્યૌ નેત્રકોશ-
યોઃ । પૂરયેદ્દૃતમંડેન વિલીનેન સુખોદકૈઃ ॥ ૧૯૪ ॥ અથવા શત-
ધૌતેન સર્પિષા ક્ષીરજેન વા । નિમગ્નાન્યક્ષિપક્ષમાણિ યાવત્સ્યૂસ્તાવદે-
વહિ ॥ ૧૯૫ ॥ પૂરયેન્મીલિતે નેત્રે તત ઉન્મીલયેચ્છનૈઃ ।

અતિ પવન કુકાતો, ગર્ભી, ધૂળ ઉડતી ન હોય, તેવી જગ્યાએ રો-
ગીને ચત્તો સુઝાડી, અડદનો લોટ ભીજવી તેની આંખોની, આંખુબાંખુ-
એ લોટની ફરતી, એ આંગળ ઉંચી પાળ મજબુત બાંધવી; પછી રોગીની
આંખો બાંધ કરાવી, તેઉપર ધી, કાંજી અથવા ધી અને હુકાયલું પાણી
અગર એકસો પાણીએ ધોયલું ધી અથવા હુક ભરેલું દૂધ એટલા
પદાર્થમાંથી હરથેકની ધાર, આંખઉપર બાંધેલી પાળમાં કરેથી તર્પણ પ્રયોગ
કહેછે, તે એટલા સુધી કરવો કે તેમાં આંખો જુડેલી હોય, તે પછી રો-
ગીપાસેથી હલકે હલકે તેની આંખો ઉશ્ચાડવિંચ કરાવવી.

(તર્પણમાત્રાનું વજન.)

ધારયેદ્દર્મરોગેષુ વાહ્માત્રાણાં શતં બુધઃ ॥ ૧૯૬ ॥ સ્વેચ્છે કફે
સંધિરોગે માત્રા પંચશતં હિતમ્ । શુક્રે ચ ષટ્શતં કૃષ્ણરોગે સપ્તશતં
મતમ્ ॥ ૧૯૭ ॥ દષ્ટિરોગે વ્વષ્ટશતમધિમંથે સહસ્ત્રકમ્ । સહસ્ત્રં વાત-
રોગેષુ ધાર્યમેવં હિ તર્પણમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

આંખોની પાપણમાં થતો રોગ હોય તો, આંખઉપર એકસો વાત-
માત્રાસુધી, તર્પણપ્રયોગ ઉપર લખેલી રીતે કરવો. કફનો એંખો કોપ
કે આંખની સાંધમાં થયેલો રોગ હોય તો, પાંચસો માત્રા; ડોલાની
મરફ જગ્યામાં થયેલા રોગને છસો માત્રા; ડોલાવચ્ચેના કાળા ભાગમાં
થયેલા રોગને સાતસો; આંખની કાકીમાં થયેલાં રોગને આઠસો; આં-
ખના ડોલાને થતિ વેદનાથી અર્ધુ મરતુ દુખવાના અધિમંથ રોગ કે
વાયુરોગનો કોપ, આંખને હોય તો અકેક હજાર માત્રા; એવી રીતે
વાતમાત્રાનો પ્રયોગ કરેથી, આંખોને તૃપ્તિ થઈ ઉપડા સર્વે રોગ દૂર થાય.

(તર્પણવિધિ સ્નેહાદિકે કર્તા, કંકનું બળ વધેથી ઉપાય.)

સ્વિક્ષેન યવપિષ્ઠેન સ્નેહવીર્યેરિતં તતઃ ।

યથા સ્વં ધૂમપાનેન કફમસ્ય વિશોધયેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

તર્પણના સ્નેહ વીર્યથી કંકડાપ, ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો, જવ-મી-
નવી વાટીને ધૂમપાન અધ્યાયમાં લખેલી રીતે ધૂમપાન કરવું.

(તર્પણ પ્રયોગ કેટલા દિવસસુધી કરવું.)

एकाहं वाच्यहं वापि पंचाहं चेप्यते परम् ।

આખોને તર્પણ કરવાની વિધિ, અગાઉ લખેલી રીતે દરરોજ; ત્રિજે
દિવસે અથવા પાંચમે દિવસે કરેથી ઉત્તમ જાણવી.

(તર્પણ કરેથી તૃપ્તિ થવાના લક્ષણ.)

તર્પણે તૃપ્તિલિંગાનિ નેત્રસ્યેમાનિ ભાવયેત્ ॥ ૬૦૦ ॥ સુખસ્વપ્ના-
વબોધત્વં વૈશદ્યં વર્ણપાટવમ્ । નિવૃત્તિર્વ્યાધિશાંતિશ્ચ ક્રિયાલાભવ
મેવ ચ ॥ ૬૦૧ ॥

સુખેથી નીંદરા આવે, સુખેથી જાગરત થાય, આંખો ચોખ્ખી થઈ
તેજ વધે, રોગનો નાશ થાય, ઉઘાડવિંચ કરવાને આંખ હલકી લાગે,
દર્ભારિક શરીર સુખાકામીનાં લક્ષણો થાય.

(તર્પણવિધિ અતિશે થયાથી લક્ષણ.)

अथ साश्रूगुरुस्निग्धं नेत्रं स्यादतितर्पितम् ।

તર્પણ પ્રયોગે આંખોની તૃપ્તી ધણી થયાથી, આંખોમાંથી પાણી
ઝરે, અથવા આંખે ધણું વજન જાણાય.

(તર્પણવિધી થોડી થયાથી લક્ષણ.)

रुक्षमस्त्राविलं रुग्णं नेत्रं स्याद्धीन तर्पितम् ॥ ૬૦૨ ॥

આંખે તર્પણવિધી થોડી કરેથી, તેની તૃપ્તી ખરાબર ન થઈતો; આંખમ-
ધ્યેના ડોળા તેજવિનાના દેખાય; અગર લાલરંગે ડોહવાયલા કે રોગમાં
ભરેલા દેખાય.

(તર્પણવિધી કરેથી આંખો, અતિ સ્નિગ્ધ એટલે ચીકણી થયેલી કે ન થયેલીનો ઉપાય.)

રુક્ષસ્ત્રિગ્ધોપચારાભ્યામેતયોઃ સ્યાત્પ્રતિક્રિયા ।

તર્પણવિધી કરવાપછી, રોગીની આંખો અતિ સ્નિગ્ધ થયાથી, અથવા રૂક્ષ એટલે તેજવિનાની થવાની પરીક્ષા કરવી; તેજવિનાની રૂક્ષ આંખો થયાથી સ્નિગ્ધ થવામાટે ઉપાય તર્પણવીધી કરીને કરવી.

(આંખોના રોગમાટે, પુટપાક વિધી.)

અત ઉર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ પુટપાકસ્ય સાધનમ્ ॥ ૬૦૩ ॥ દ્વી બિલ્વ-
માત્રૌ માંસસ્ય પિંડૌ સ્ત્રિગ્ધૌ સુપેષિતૌ । દ્રવ્યાણાંબિલ્વમાત્રં તુ દ્ર-
વાણાં કુડવો મત્તઃ ॥ ૬૦૪ ॥ તદેકસ્થં સમાલોઝ્ય પત્રૈઃ સુ પરિવે-
ષ્ટિતમ્ । પુટપાકેન તત્પત્કા ગૃહ્ણીયાત્તદ્રસં બુધઃ ॥ ૬૦૫ ॥ તર્પણો-
ક્તવિધાનેન યથાવદુપચારયેત્ ।

આઠ તોલા હરણાદિક માંસમાં, ધી ધત્યાદિક સ્નેહ મેળવીને બીજું વાટવું; આપડો લખેલા સૂક્ષ્મ હોયતો ચાર તોલા; દૂધ, પાણી ધત્યાદિક પાતળી વસ્તુ સોલ તોલા; સર્વે એકઠું માંસસાથે મેળવીને ગોળો કરવો. તેઉપર જાંબુ અથવા આંખાદિકના પાંત્રા ફરતાં પિટાણી, તેઉપર છાણમટોડીનો લેપ કરી, ખીજ ખંડમાં અંગરસની વિધિ લખેલી રીતે ગોળો બાંધીને બહાર કાઢવો, મટોડી અને પાંત્રા છોડી ગોળાનો રસ નિચવી ઉપર લખેલા તર્પણવિધીનો પ્રયોગ આંખઉપર કરવો.

(પુટપાક સંબંધી રસના ત્રણ જીદા ભેદો.)

દૃષ્ટિમધ્યે નિષેચ્યઃ સ્યાન્નિત્યમુત્તાનશાયિનઃ ॥ ૬૦૬ ॥

સ્નેહનો લેખનશ્રૈવ રોપણશ્રેતિ સ ત્રિધા ।

પુટપાક સંબંધી રસ, સ્નેહન, લેખન, રોપણ; જીદા જીદા નામે ત્રણ ભેદ છે. તે પ્રયોગ કરવાને રોગીને ચત્તો સુવાડી, આંખના ડોલાની વચ્ચે, ઉપલું આપડ દરરોજ નાંખવું.

(સ્નેહનાદિ ભેદોથી પુટપાકનો ઉપયોગ.)

હિતઃ સ્ત્રિગ્ધોઽતિરુક્ષસ્ય સ્ત્રિગ્ધસ્યાપિ હિ લેખનઃ ॥ ૬૦૭ ॥

દૃષ્ટેર્બલાર્થમિતરઃ પિત્તામૃક્ષ્ણવાતનુત્ ।

રક્ત એટલે હીણતેજ આંખો થાય, તેને સ્નિગ્ધ પુટપાકનો ઉપ-
યોગ કરવો; સ્નિગ્ધ એટલે ચીકણી આંખોને લેખન પુટપાકનો ઉપયોગ
કરવો; લાંબી નજર થવાને અથવા આંખને બળ આવવા રોપણ પુટપાકનો
ઉપયોગ કરવો; તેજ આવવાને ઉપત્રા પુટપાકનો ઉપયોગ કરેથી, અશબ્ધ
થયેલી આંખોમાં જે પિત્ત, લોહી, પ્રણ એટલે વિંધવાળો રોગ, અને
વાયુકોપ હોયતો, તે દુર થાય છે. તેનો ખુલાસો નિચે શ્લોકોમાં લખેલો છે.

(સ્નેહન પુટપાકની વિધી.)

સર્પિર્માસવસામજ્જામેદઃ સ્વાદ્વૌષધૈઃ કૃતઃ ॥ ૬૦૮ ॥

સ્નેહનઃ પુટપાકસ્તુ ધાર્યો દ્વે વાકશતે દશોઃ ।

ધી, હરણાદિ જનાવરનું માંસ, હાડકાં, ચરખી, લોહી; સર્વે મેળ-
વી બીણું વાટીને, ખીજા ખંડમાં ખંડીચૂર્ણના અધ્યાયમાં લખેલું,
કોષાદ્યાદિક ગણના આપડોનું ચૂર્ણ, તેમાં મેળવી ગોળો કરી,
તેઉપર જાંબુ, આંખા દિના પાંત્રા વિટાલી, તેઉપર છાણુ મટોડીનો
થર ચઢાવી, અગ્નિમાં બાકું; પછી તેઉપરની મટોડી પાંત્રા કાઢાડી; તે
ગોળા માંથી રસ આંખઉપર ઉપલી રીતે બસો વાનમાત્રાસુધી નિચવવો.

(લેખન પુટપાકની વિધી.)

જાંગલાનાં ચક્રન્માંસૈર્લેખનદ્રવ્યસંયુતૈઃ ॥ ૬૦૯ ॥ કૃષ્ણલોહ
રજસ્તામ્રશંખવિદ્રુમસિંધુજૈઃ । સમુદ્રફેનકાશીસસ્ત્રોતોજદધિમસ્તુભિઃ ।
॥ ૬૧૦ ॥ લેખનો વાકશતં ધાર્યસ્તસ્ય તાવદ્ધિધારણમ્ ।

હરણાદિકના કસેજનું માંસ; લોહચૂર્ણ, તાંબાનું ચૂર્ણ શંખનું,
ચૂર્ણ, પરવાળનું ચૂર્ણ, સિંધાલાણ, સમુદ્રફોણનું ચૂર્ણ, હિરાકસીનું ચૂર્ણ,
સરખાંડું ચૂર્ણ, બકરીના દૂધનું દહી કરી તેઉપરની તરીમાં, આઠે વાગું
મેળવીને બીણું વાટી ગોળો કરવો, તેને અગાઉ લખેલી રીતે પુટ-
પાક કરી, તેનો રસ એકસો વાનમાત્રાસુધી આંખઉપર નિચવવો; તેને
લેખન પુટપાક કહેછે.

(રોપણ પુટપાક.)

સ્તન્યજાંગલમધ્વાજ્યતિત્તકદ્રવ્યપાચિતઃ ॥ ૬૧૧ ॥

લેખનાન્નિગુણોધાર્યઃ પુટપાકસ્તુ રોપણઃ ।

વિતરેત્તર્પણોક્તાં તુ ક્રિયાં વ્યાપત્તિદર્શને ॥ ૬૧૨ ॥

ઐથિના ધાવાણુ' દૂધ, હરણાદિકૃતું માંસ, મધ, ઘી, કઠું; સર્વે મળ-
વીને અગાઉ લખેલી રીતે પુટપાક કરીને, તેનો રસ તણસો વાનમાત્રાસુધી
નિમળ્લે; તેને રાપણુ પુટપાક કહેછે. પુટપાકની માત્રા પ્રમાણે વિધી ક-
રવા છતા, વધારે અથવા ઓછી માત્રા થવાથી આંખોને વળન, તેજહિણુ
હત્યાદિક ઉપદ્રવ થાય તો, તર્પણુ પ્રયોગમાં જે ઉપાય લખેલા છે તે કરવા-

(આંખનો રોગ પાકેથી, અંજન કરવાની વિધી.)

અથ સંપક્વદોષસ્ય પ્રાપ્તમંજનમાચરેત્ । હેમંતે શિશિરે ચૈવ મધ્યા-
ન્હે જનમિષ્યતે ॥૬૧૩॥ પૂર્વોક્તે ચાપરાક્તે ચ ગ્રીષ્મે શરદિ ચેષ્યતે ।
વર્ષાસુ નાત્રે નાત્યુષ્ણે વસંતે ચ સદૈવ હિ ॥ ૬૧૪ ॥

આંખનો રોગ પાકે થવાથી, આપડાણુ' અંજન કરવું પડે તો; આ.
વેલી આંખમાં પાંચ દિવસને અંતરે કરવું; અંજન કરવાની સાધારણ
વિધી કરવાને, માગસરથી ફાગણુસુધી, હેમંતરૂતું અને શશિરૂતુંમાં બપોરે
અંજન કરવું; અને ગ્રીષ્મરૂતું જેઠથી અશાડમાં; આસોથી કારતક સુધી
મરદરૂતુંમાં બપોર થવાની અગાઉ અંજન કરવું. વર્ષારૂતુંમાં વાદલા
પેરાયલે અથવા અતિ ગર્મી પડવાના વખતે અંજન નહીં કરવું. વસંતરૂ-
તુંમાં દિવસે જ્યારે મરજી પડે તે વખતે અંજન કરવું.

(અંજન કરવાનો ભેદ.)

લેખનં રોપણં ચૈવ તથા સ્યાત્સ્નેહનાંજનમ્ । લેખનં ક્ષારતીક્ષ્ણા
મ્ભ્રુરસૈરંજનમિષ્યતે ॥ ૬૧૫ ॥ કષાયતીક્તરસયુક્ત સ્નેહં રોપણં
મત્તમ્ । મધુરસ્નેહસંપન્નમંજનં ચ પ્રસાદનમ્ ॥ ૬૧૬ ॥

લેખન, રાપણુ અને સ્નેહન એટલા બિદાથી અંજન તણુ પ્ર-
કારે ગણાય, તેમજ આરો, તિખ્ખો, ખાટો; આપડાનો રસ અંજનમાં
હોય તેને લેખનાંજન કહેછે; તુર, કડવા રસો જે સ્નેહસહિત અંજનમાં
હોય તેને રાપણાંજન કહેછે. મિઠ્ઠા અને મધુર રસોસહિત ઘી હત્યાદિક
સ્નેહ જમાં હોય તેને સ્નેહનાંજન કહેછે.

(ગોલી ઇત્યાદિક વડીના ભેદોથી ત્રણ પ્રકારે અંજન.)

ગુટિકારસચૂર્ણાનિ ત્રિવિધાન્યંજનાનિ ચ ।

કુર્યાચ્છલાકયાંગુલ્યા હીનાનિ ચ યથોત્તરમ્ ॥૬૧૭॥

આંધલી ગોળી, રસરૂપદ્રવ્ય પદાર્થોસહિત અંજન, ચૂર્ણ; એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે અંજન થાય. તેમાં ગોળીથી, રસરૂપ હલકા ગુણે; રસ રૂપથી ચૂર્ણ હલકા ગુણે જાણવું; તે અંજનમાં સહી ભરીને અથવા આંગળી ઉપર ચૂર્ણ લઈને આંખમાં તેઆંગળી ફેરવવી.

(અંજન કરવા વિષે લાયક નહિ તેવો રોગ.)

શ્રાંતિ પ્રસુદિતે ભીતે પીતમદ્યે નવજ્વરે ।

અજીર્ણે વેગઘાતે ચ નાંજનં સંપ્રચક્ષતે ॥ ૬૧૮ ॥

અતિ મેહન્તથી થાકેલો રોગી, રડતો રોગી, ખીલક પામલો, દારૂ પીધેલો, નવ તરેહના તાવે પીડાતો રોગી, અજીર્ણ થઈ હોય તે વખતે, પિશાબ ઇત્યાદિક મળતો અટકાવ થયેલી વખતે, એવી રીતના રોગીને અંજનનો પ્રયોગ કરવો નહીં.

(અંજન કરવાને ઓપડની ગોળીનું વજન.)

હરેણુમાત્રાં કુર્વીત વર્તિં તીક્ષ્ણાંજને ભિષ્કુ ।

પ્રમાણં મૃદ્યમેધ્યર્ધં દ્વિગુણં તુ મૃદૌ ભવેત્ ॥ ૬૧૯ ॥

તીક્ષ્ણ અંજન ઓપડ એટલે અતિ જલદ અટકો લાગે તેવાની; રેણુ કાપીજ નેટલી અને તેના વજનને; જવ જેવી લાંબી ગોળી કરવી; તેમજ ઓપડનું મધ્યમ અંજન કરવાને, દોડ રેણુકાપીજ નેટલી, ઉપલી રીતે કરવી; મૃદુ અંજન માટે બે રેણુકાપીજ પ્રમાણે કરવી.

(અંજનમાટે ઓપડોના રસોનું વજન.)

રસક્રિયાતૂત્તમાસ્યાશ્ચિવિઙ્ગમિતા હિત્તા ।

મધ્યમા દ્વિવિઙ્ગા સ્યાદ્દીનાત્વેકવિઙ્ગિકા ॥ ૬૨૦ ॥

દ્રવ્યરૂપ અંજન પાતળા રસની માત્રા, ત્રણ વાવડીંગના વજન, આંખમાં આંજવાથી ઉત્તમ રસક્રિયા થાય; બે વાવડીંગના વજન અંજન કરેથી મધ્યમ ગણાય; એક વાવડીંગના વજન આંજવાથી હીણરસ ક્ષીણ થાય.

(વૈરચન અંજનોવિધે ચૂણોનું વજન.)

વૈરચનિકચૂર્ણ તુ દ્વિશલાકં વિધીયતે ।

મૃદૌ તુ ત્રિશલાકં સ્યાચ્ચતસ્રઃ સ્નેહિકૈર્જને ॥ ૬૨૧ ॥

જે ઓપડનું અંજન કરેથી, આંખમાંનું ઘણુંક પાણી ઝરે, તેને વૈરચનિક કહેછે. તે ઓપડના ચૂણુ કે અંજનમાં સળી થે વખતે ભરી, આંખમાં ફેરવીને ખેંચવી; મૃદુ ઓપડોનું ચૂણુકે અંજનમાં ત્રણ ત્રણ વખતે સળી ભરી આંખમાં ફેરવીને ખેંચવી; ધી ધ્વણાદિક સ્નેહ અથવા ત્રણે સહિત પદાર્થ અંજનમાં હોય તો, સળીને ચચાર વખતે ઓપડમાં ભરીને, આંખમાં ફેરવીને ખેંચવી; જેથી સારી રીતે ઓપડ આંખ પસરી પુરતી રીતે અંજન થાય.

(સળી બનાવવાની વિધી અને તેનું વજન.)

મુલયોઃ કુંઠિતા શ્લક્ષ્ણા શલાકાઽષ્ટાંગુલોન્મિતા ।

અશ્મજા ધાતુજા વા સ્યાત્કલાયપરિમંડલા ॥ ૬૨૨ ॥

આંખમાં અંજન કરવાને સળી પથ્થર અથવા સોના રૂપા કે શિયાદિક ધાતુની, આઠ આંગળ લાંબી વચાણાના ઘણા નેટલી બાડી, ગોળાકાર ધણાજ સફાઈદાર ખેડું છેડામુધી સૂવાળી કરવી.

(લેખણાદિક ઓપડોમાટે સળી.)

તામ્રલોહાશ્મસંજાતા શલાકા લેખને મતા ।

સુવર્ણરજતોદ્ભૂતા શલાકા સ્નેહને મતા ॥ ૬૨૩ ॥

અંગુલી ચ મૃદુત્વેન કથિતા રોપણે બુધૈઃ ।

લેખન અંજનોમાટે તાંબાની અથવા લોહડાની કે પથ્થરની સળીનો ઉપયોગ કરવો; સ્નેહન અંજનોમાટે સોના અથવા રૂપાની સળીનો ઉપયોગ કરવો; રાપણ અંજનો મુદ્દવાણ હોય માટે તેમાં આંગળી ભરીને આંખમાં અંજન કરવું.

(અંજન કરવાનો વખત અને તેની રીત.)

સાયં પ્રાતર્વાજનં સ્યાત્તત્સદા નૈવ કારયેત્ ॥ ૬૨૪ ॥

નાતિશીતોષ્ણવાતાશ્નવેલાયાં સંપ્રશસ્યતે ।

કૃષ્ણભાગાદધઃ કુર્યાદપાંગં યાવદંજનમ્ ॥ ૬૨૫ ॥

સવારના પરાઠીયે અને સાંજના શિતળતાના વખતે, આંખોના ડોળાની સર્વે ધારને બરાબર લાગે તેવોરીતે આંજન કરવું; ગર્ભી કે કુકાતો વાકુ, વાદળ ઘેરાયલા હોય એવા રોગ વધારનાર ઇત્યાદિક વખતે આંજન કરવું નહીં.

(ચંદ્રોદયા વર્તિ નામે આંજનની ગોળી.)

શંખનાભિર્વિભીતસ્ય મજ્ઞા પથ્યા મનઃશિલા । પિપ્પલી પરિચં
કુષ્ઠં વચા ચેતિ સમાંશકમ્ ॥ ૬૨૬ ॥ છામીક્ષીરેણ સંપિપ્પ્ય વર્તિ
કુર્યાદ્યવોન્મિતામ્ । હરેણુમાત્રાં સંવૃપ્ય જલૈઃ કુર્યાદ્યજનમ્ ॥ ૬૨૭ ॥
તિમિરં માંસવૃદ્ધિં ચ કાચં પટલમર્બુદમ્ । રાવ્યંધં વાર્ષિકં પુષ્પં વર્તિ-
શંદ્રોદયા જયેત્ ॥ ૬૨૮ ॥

શંખનાભિ એટલે શંખવચ્ચેનો ગર, એહડાના ઠલીયાની મીઠ, સૂર-
વારી હરડે, મનશીળ, પિપર, મરી, કોષ, ઘોડાવજ; આઠ આપડો સ-
રખે વજનેનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ઝીણું ખલીને, જવપ્રમાણે ગોળી
લાંબી કરવી, તેને ચંદ્રોદયાવર્તિ કહેછે. તે એક ગોળી રેણુકાખીજ જે-
ટલાં પાણીમાં ધસીને આંખમાં આંજન કરવું. તેથી તિમિર એટલે આંખના
ડોલા ચક્રવક્ર થઈપર તે, માંસવૃદ્ધિ ડોળામાં માંસનો વધારો થાય તે, કાચ
ખિંદુ એટલે આંખના ડોળાઉપર કાચ ઢળે કે માતીયા, પડળ, અશ્વિદ ના-
સૂરની ગાંઠ, રાત આંધળા, એક વર્ષનું પડેલું કુલ એટલા રોગ દૂર થાય.

(આંખે કુલાખાદી, આખ ઇત્યાદિક રોગોઉપર લેખનવર્તિ.)

પલાશપુષ્પસ્વરસૈર્બહુશઃ પરિમાવિતા ।

કરંજબીજવર્તિસ્તુ શુક્રાદીન્ શસ્ત્રવલ્લિચેત્ ॥ ૬૨૯ ॥

કેશુડા કુલનો રસ કાઢી, કરંજખીજના, ચૂર્ણઉપર તેના ધણક કુટ્ટર
આખી મુકવવું, પછી તેને ઝીણું ખલીને જવ જેવી લાંબી ગોળી
ખાંધવી, તેને ગર્ભપાણીમાં ધસી આંખમાં આંજન કરેથી; કુલા, માંસનો
વધારો, છારી ઇત્યાદિક આંખમાં થયેલો. રોગ; છત્રીએથી જેમ રોગ
કાપી કાઢીએ તે પ્રમાણે દૂર થાય.

(બીજી રીતે ઉપાય.)

સમુદ્રફેનાસિંધૂત્થશંખદક્ષાંઢવલ્કલૈઃ ।

શિમ્બુબીજયુતૈર્વર્તિઃ શુક્રાદીન્ શસ્ત્રવલ્લિચેત્ ॥ ૬૩૦ ॥

સમુદ્રશીણ, સિંધાલુણ, શંખભરમ, મરધીના ધંડાની છાલ, શેકટાના ખીજ; પાંચ ઓષડોસરખે વજને ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં ખીણું ખલીને લાંબી ગોળી બાંધવી; તે ગોળી ગર્ભપાણીમાં ધસીને આંખમાં આંજવાથી, ઉપલા રોગો દૂર થાય.

• (આંખના કુલા દૂર થવાને લેખની દંતવર્તિ.)

દંતૈર્દંતિવરાહોષ્ઠગોહયાજસ્વરોદ્ભવૈઃ । શંખમુક્તાંભોધિકેનયુતૈઃ સ-
ર્વૈર્વિચૂર્ણિતૈઃ ॥૬૩૧॥ દંતવર્તિઃ કૃતા શ્લક્ષ્ણા શુક્રાણાં નાશિની પરા।

હાથી, કુંકર, ઉંટ, બળદ, ઘોડો, બકરા, ગધેડા; એટલા જનાવરના દાંત, શંખ, માતો, સમુદ્રશીણ; એ દશ જણસોનું ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં ખ-
ળોને જવ જેવી ગોળી બાંધવી; તેને દંતવર્તી કહે છે. તે ગોળી ગર્ભપાણીમાં
ધસીને, આંખમાં આંજન કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(તંદ્રા દૂરથવાને લેખની વર્તિ.)

નીલોત્પલં શિશુવીજં નાગકેસરકં તથા ॥ ૬૩૨ ॥

एतत्कल्कैः कृता वर्तिरतितंद्रां विनाशयेत् ।

લિલાકમળ, શેકટાના ખીજ, નાગરકેશર; ત્રણે ઓષડો સરખે વજને
લદ, પાણીમાં ખલીને લાંબી ગોળી બાંધવી; તે ગોળી ગર્ભપાણીમાં ધ-
સીને આંજન કરેથી; શરીરે થાકોટો, સુસતી, આંખે બુખ, છારી ઇત્યા-
દિક રોગ હોય તો તે દૂર થાય.

(આંખના રોગમાટે રોપણી કુસુમિકાવર્તિ.)

तिलपुष्पाण्यशीतिः स्युः षष्टिसंख्या कणाकणाः ॥ ६३३ ॥ जा-
तीकुसुमपंचाशन्मरिचानि च षोडश । सूक्ष्मं पिष्ट्वा जले वर्तिः कृता
कुसुमिकाभिधा ॥ ६३४ ॥ तिमिरार्जूनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धि-
हृत् । एतस्याश्वांजने मात्रा प्रोक्ता सार्द्धहरेणुका ॥ ६३५ ॥

તલના કુલ ૮૦, પિપર મધ્યેના દાણા ૬૦, જાઈના કુલ ૫૦, કા-
ળામરી સોળ; ત્રણેનું ચૂર્ણ કરીને પાણીમાં ખલી લાંબી ગોળી કરવી;
તેને કુસુમીકાવર્તિ કહે છે. તેમાંની ૧ ગોળી દોડરેણુંકાખીજ નેટલા
ગર્ભપાણીમાં ધસીને આંજન કરેથી; ચકરવકર થતા આંખના ડોલાને તિમિર

રોગ, આંખનાં સફેદ ડોલાઉપર થતો અર્જુનરોગ, આંખમાં ડુલા, ડોલા ઉપર માંસનો થયેલો વધારો; એટલા રોગ દૂર થાય.

(રાત આંધળાનો રોગ દૂર થવાનેવર્તિ.)

રસાંજનં હરિદ્રે દ્વે માલતી નિવપછવાઃ ।

ગોશક્લદ્રસસંયુક્તા વર્તિનેક્તાંધ્યનાશિની ॥ ૬૩૬ ॥

દારહળદને બકરીના દૂધ અને પાણીમાં ઉકાળી માવો કરવો તે રસાંજન દારહાલદ, હલદ, અંબેલીનો પાણો; પાંચ વસ્તુ સરખે વજન ગાયના જાણના રસમાં ત્રીણું ખીની લાંબી ગોળી બાંધવી. તે ગોળી ગાયના મૂત્રમાં અથવા ગર્ભપાણી સાથે ધસીને આંજન કરેથી ઉપલો રોગ દૂર થાય.

(પાણી ઝરતી આંખ કે વાયુક્રોધ, લોહીવિકારઉપર સ્નેહવર્તિ.)

ઘાત્ર્યક્ષપથ્યાબીજાનિ એક દ્વિત્રિગુણાનિ ચ ।

પિષ્ઠા વર્તિ જલૈઃ કુર્યાદંજનં દ્વિહરેણુકમ્ ॥ ૬૩૭ ॥

નેત્રસ્ત્રાવં હરત્યાશુ વાતરક્તરુજં તથા ।

આંખનાના ઠલીયાની મીઠા એક ભાગ, બેહડાના ઠલીયાની મીઠા બે ભાગ, હરડાના ઠલીયાની મીઠા ત્રણ ભાગ; એ ત્રણેનો મગજ પાણીમાં ત્રીણું વાટી લાંબી ગોળી બાંધવી. તેમાંની એક ગોળીને બે ટીપાં ગર્ભપાણીમાં ધસીને, આંખમાં આંજન કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(રસ ક્રિયા.)

તુત્થમાક્ષિકંસિંધૂત્થસિતા શંખમનઃશિલા ॥ ૬૩૮ ॥ ગૈરિકોદ-
ધિફેનં ચ મરિચં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ । સંયોજ્ય મધુના કુર્યાદંજનાર્થ રસ-
ક્રિયામ્ ॥ ૬૩૯ ॥ વર્ત્મરોગાર્મતિમિરકાચશુક્રહરા પરામ્ ।

ઝારયુકું; સોનામુખીનો કાંકરો, સિંધાલૂણ, ખડીશાકર, શંખ, મન-
શીલ, ગેરું, સમુદ્રકીણું, મરી; તથા ઓષડો સરખે વજને સૂર્ય કરી, મધમાં કાલવીને આંખમાં આંજન કરેથી; પાપણમાં થતો રોગ, ડોલાને થતો અર્મરોગ, આંખમાં કાચ હોય કે મોતીયા, ડુલાનો રોગ દૂર થાય.

(આંખમાં ડુલા પડેલાઉપર રસક્રિયા.)

વટક્ષીરેણ સંયુક્તો મુખ્યઃ કર્પૂરજઃ કણઃ ॥ ૬૪૦ ॥

ક્ષિપ્રમંજનતો હંતિ કુસુમં ચ દ્વિમાસિકમ્ ।

વડના દૂધમાં કપૂર ખલીને આંખમાં અંજન કરેથી; એ મહિના અગાઉ પડેલું કુલું દૂર થાય.

(બણી ઉંધ આવતી હોય તેઉપર લેખની રસક્રિયા.)

ક્ષૌદ્રાશ્વલારાસંઘૃષ્ટૈર્મરિચૈર્નેત્રમંજયેત્ ॥ ૬૪૧ ॥

અતિનિદ્રા શમંયાતિ તમઃ સૂર્યોદયાદિવ ।

મધ અને ઘોડાના મુખની લાળ; બેહુમાં મરી ગ્રીણા ખલીને અંજન કરેથી; જેમ સૂર્યના પ્રકાશે અજવાળુ થાય છે; તેમ ઉંધ દૂર થાય. (આંખે ઝાંક અથવા આવતા અંધારા દૂર થવાને રસક્રિયા.)

જાતિપુષ્પં પ્રવાલં ચ મરિચં કટુકી વચા ॥ ૬૪૨ ॥

સૈંધવં વસ્તમૂત્રેણ પિષ્ટં તંદ્રાદ્રમંજનમ્ ।

જાડના કુલ મધ્યેની કેશર, મરી, કડું, ઘોડાવળ, સિંધાલૂણ; છ જણુઓ સરખે વળને લઇ, ખડરાના મૂત્રમાં ગ્રીણું ખલીને; અંજન કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

(સન્નિપાતાદિક રોગઉપર રસક્રિયા.)

શિરીષ્ઠીજગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈંધવૈઃ ॥ ૬૪૩ ॥

અંજનં સ્યાત્રપ્રબોધાય સરસોનશિલાવચૈઃ ।

સરશિ, પિપર, મરિ, સિંધાલૂણ, લશણ, મનશીજ, ઘોડાવળ; સાત એપડો સરખે વળને લઇ, ગાયના મૂત્રમાં ગ્રીણું ખલીને, બેશુદ્ધ પડેલા સન્નિપાત રોગીને, આંખમાં અંજન કરેથી તરત શુદ્ધિમાં આવે.

(દાહુદિક બળત્તરઉપર રસક્રિયા.)

•દાર્વી પટોલં મધુકં સર્નિબં પદ્મકોત્પલમ્ ॥ ૬૪૪ ॥ પ્રષૌંડરીકં ચૈતાન્નિ પષ્વેત્તોયે ચતુર્ગુણે । વિપાચ્ય પાદશેષં તુ શૃતં નીત્વા પુનઃ પ-
ચેત ॥ ૬૪૫ ॥ શીતે તસ્મિન્મધુસિતાં દદ્યાત્પાદાંશકાં નરઃ । રસ-
ક્રિયૈષા દાહાશ્ચરક્તરાજરુજો હરેત્ ॥ ૬૪૬ ॥

દારહળદ, પટોળ, જેઠીમધ, કડવા લીંબડાની છાલ, પદમકાષ્ઠ, ક-
મળ, ઝેરદ કમળ; એ સાત એપડો થોડા છુદીને તેના વળનથી ચો-
મણુ પાણી નાખી ઉગ્રજવું, પાણી બળતાં ચોથે હિસ્સે બાકી રહેવાથી

આળી લેવું. તે કાડો ફરીને ઉઠાળતા પાણી બળી જડું અંજન થયાથી ઉતારી શિત્તળકરણું, તેમાં એથે હિસ્સે મધ અને ખડીશાકર મેળવી આંખમાં અંજન કરેથી, આંખે બળતર, ઝરતી આંખ, લોહીવીકાર, આંખ લાલ થવાનો રોગ દૂર થાય.

(પાપણના વાળફરી આવવાને, અજવાળાદિકઉપર રોપણી રસક્રિયા.)

રસાંજનં સર્જરસો જાતીપુષ્પં મનઃ શિલા । સમુદ્રફેનો લવણં
મૈરિકં મરિચાનિ ચ ॥ ૬૪૭ ॥ એતત્સમાંશં મધુના પિષ્ઠા પ્રક્ષિન્નવ-
ર્ત્મનિ । અંજનં ક્ષેદકંઢૂધં પદ્મણાં ચ પ્રરોહણમ્ ॥ ૬૪૮ ॥

દારહળદને બકરીના દૂધ અને પાણીમાં ઉઠાળી માવો કરવો તે રસાંજન, રાળ, જાંઘના ફુલ, મનશીલ, સમુદ્રશીણ, સિંધાલૂણ, ગેરૂ, મરી; આઠ આપડનું ચૂર્ણ મધમાં ઝીણું ખેલીને અંજન આંખમાં કરેથી, પાપણના રોગમાં થતો ઉત્કલપ્રરોગ અને પાપણો ઉઝટાઈ જવાનો વર્ત્મરોગ, આંખે ચીકાસ, અજવાળનો રોગ દૂર થઈ પાપણના વાળ ખરી પડેલા હોય તો તે પાછા આવે.

(આંખના ડોળા ચકર વકર કરતા, તિમિરાદિક રોગઉપર
રોપણી રસક્રિયા)

ગુદુચી સ્વરસઃ કર્ષઃ ક્ષૌદ્રં સ્યાન્માષકોન્મિતમ્ । સૈંધવં ક્ષૌદ્રતુલ્યં
સ્યાત્સર્વમેકત્ર મર્દયેત્ ॥ ૬૪૯ ॥ અંજયેન્નયનં તેન પિષ્ઠાર્મતિમિરં
જયેત્ । કાચં કંઢૂં લિંગનાશં શુષ્કકૃષ્ણગનાન્ રુજઃ ॥ ૬૫૦ ॥

ગુળવેલનો અંગરસ, એક તોલો કાડીને; તેમાં મધ અને સિંધા-
લૂણ ત્રણ ત્રણ વાલને વજન મેળવી, સારી રીતે ઝીણું ખેલીને, આંખોમાં
દરરોજ અંજન કરેથી; ચિપડા ભરાવવાનો રોગ, ડોળા ચકરવકર થવાનો
રોગ, કાચ ઢળવાનો કે ભાતીયાનો રોગ, અજવાળ, ડોળાની પુતળી બચડી
અંધાપાનો રોગ, કાળા અને સફેદ ડોળાને થતો રોગ ઇત્યાદિક સર્વે દૂર થાય.

(અંજનો વિશે પુનર્નવાના અનુયાનો.)

દુગ્ધેન કંઢૂં ક્ષૌદ્રેણ નેત્રસ્ત્રાવં ચ સર્પિષા ।

પુષ્પં તૈલેન તિમિરં કાંજિકેન નિશાંધતામ્ ॥ ૬૫૧ ॥

પુનર્નવા જયેદાશુ ભાસ્કરસ્તિમિરં યથા ।

પુનર્નવાને દૂધમાં ધસી, આંખોમાં અંજન કરેથી અજવાળનો; મ-

ધમાં ધસીને અંજન કરેથી અરતી આંખોનો; ધીમાં ધસી અંજન કરેથી પુષ્પા પડવાનો; તલના તેલમાં ધસીને અંજન કરેથી, ચકરવર્કર ડોલા થવાનો; ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાળમાં, ધસીને અંજન કરેથી રાત આંધલાનો; ઇત્યાદિ અનુપાને અંજન કરેથી સર્વે રોગો દૂર થાય; તેવીષે દ્રષ્ટાંત જેમ મૂય ઉદે થવાથી અંધારૂ દૂર થાય; તેમ પુનર્નવાને જ્યુષ્ઠાજ્યુષ્ઠા અનુપાનમાં અંજન કરેથી, આંખોના સર્વે રોગો તૂટ દૂર થાય છે.

(નેત્રસ્ત્રાવોડપર રોપણી રસક્રિયા.)

बबूलदलनिःकाथो लेहीभूतस्तदंजनात् ॥ ६५२ ॥

નેત્રસ્ત્રાવાં જયત્યેષો મધુયુક્તો ન સંશયઃ ।

ખાવળના પાંત્રાનો અતિ જાડો કાડો કરી, તેમાં થોડું મધ મેળવી આંખમાં અંજન કરેથી; આંખોમાંથી પાણી અરવાનો રોગ દૂર થાય.

(ખીજો ઉપાય)

हिज्जलस्य फलं वृष्ट्वा पानीये नित्यमंजनम् ॥ ६५३ ॥

ચલુઃ સ્ત્રાવોપશાંત્યર્થે કાર્યમેતન્મહૌષધમ્ ।

હિંજળસ્ય ફળ કે જળવેતસ અથવા હિંજલુ ખેડેલા ફળ; પાણીમાં ધસીને દરરોજ અંજન કરેથી; આંખે અરતા પાણીનો રોગ દૂર થાય.

(આંખો ચોખ્ખી થવાવિશે મેનેહની રસક્રિયા.)

कतकस्य फलं वृष्ट्वा मधुना नेत्रमंजयेत् ॥ ६५४ ॥

ઈષત્કર્મૂરસંહિતં સ્મૃતં નેત્રપ્રસાદનમ્ ।

કતકસ્યફળ એટલે નિવળી કે નિર્મલીના ફળ, મધ અને થોડો કપૂર સાથે ધસી, આંખો ચોખ્ખી થવાને અંજન કરવું.

(શિરોત્પાત નામે ડોળાનાં રોગોડપર અંજન.)

सर्पिः क्षौद्रं चांजनं स्याच्छिरोत्पातस्य शान्तये ॥ ६५५ ॥

શિરોત્પાતનામે રોગના ડોષે, મારું દુઃખવાથી આંખના ડોલાની નસોના જળાને લોહી ચડી આવે; મસ્તકે અને ડોળાને વેદના થાય; તે વખતે ધી સાથે મધ મેળવી, અંજન કરેથી ઉપલા ખેડું રોગ દૂર થાય.

(આંધળાપણું દૂર થવાને રસક્રિયા.)

કૃષ્ણસર્પવસા શંખઃ કતકાફલમંજનમ્ ।

રસક્રિયે યમચિરાદં ધાનાં દર્શનપ્રદા ॥ ૬૫૬ ॥

કાળાસર્પની ચરખી, શંખ, નિર્મળીના ખીજ; ત્રણે ઓપડને ઝીણું ખલી, દરરોજ આંખમાં અંજન કરેથી, જલદી દેખતો થાયછે.

(લેખનચૂર્ણાનું અંજન.)

દક્ષાંડત્વક્ષિલાકાચૈઃ શંખચંદનગૌરિકૈઃ ।

દ્રવ્યૈરંજનયોગોડયં પુષ્પાર્માદિવિલેખનઃ ॥ ૬૫૭ ॥

મુરધીનાં ઇંડાની છાલ, મનશીલ, સફેદ કાચ, શંખ, સફેદ ચંદન, સોનાગેરૂં; છ ઓપડો સરખે વજને મળવી ઝીણું ખલીને આંખોમાં અંજન કરેથી, આંખમાં ડુલા પડેલાનો અંનેડોળાને થતો માંસનો વધારો અથવા માંસ મોઢિક થતો રોગ દૂર થાય.

(રાત આંધળાનો રોગ દૂર થવાને લેખનચૂર્ણાંજન.)

કળાછાગયકૃન્મધ્યેપત્ક્રાતદ્રસપેષિતા ।

અચિરાદ્દંતિ વ્રક્તાંધ્યંતદ્રત્સક્ષૌદ્રમૂષણમ્ ॥ ૬૫૮ ॥

ખકરાના કલેન્નમાં પિપર અથવા મરીતું ચૂર્ણ મળવી ઉકાળવું; પાણી સર્વે બળતા એક રસ થયાથી, તેમાં મધ મળવી ઝીણું ખળીને આંખમાં અંજન કરેથી; રાત આંધળાનો રોગ દૂર થાય.

(આંખને ખુજલી, કાચ ઢળેલા કે માતીયા ઇત્યાદિક રોગ

ઉપર લેખન ચૂર્ણાંજન.)

શાણાર્ધમરિચં દ્વૌ ચ પિપ્પલ્યર્ણવફેનયોઃ । શાણાર્ધં સૈધં શાઘ્ના
નવ સૌવીરકાંજનાત્ ॥ ૬૫૯ ॥ પિષ્ટં સુસદ્ધમં ચિત્રાયાં ચૂર્ણાંજનમિદં
શુભમ્ । કંદૂકાચકફાર્તાનાં મલાનાં ચ વિશોધનમ્ ॥ ૬૬૦ ॥

મરી પાંચ વાલને વજને, પિપર અને મુદ્રણીણુ અર્ધો આર્ધો તોભા; સૂરભા સવાભે તોભા; એ ચાર ઓપડો ને દિવસે, ચિત્રા નક્ષત્ર હોય તે દિવસે ઝીણું ખલી; આંખમાં અંજન કરેથી; આંખને ખુજલી, કાચ ઢળેલા કે માતી

યાનો રોગ, આંખે કંક ડોપ હોયતો દૂર થાય, મળમૂત્રનું શોધન થાય.
(સર્વે નેત્ર રોગ ઉપર મૃદુ ચૂર્ણાંજન.)

શિલાયા રસકં પિષ્ઠા સમ્યગાપ્લાવ્ય વારિણા । ગૃહ્ણીયાત્તજ્જલં
સર્વં ત્યજેચ્છૂર્ણમધોગતમ્ ॥ ૬૬૧ ॥ શુષ્કં ચ તજ્જલં સર્વં પર્યટી
સન્નિર્ભં ભવેત્ । વિચૂર્ણ્ય ભાવયેત્સમ્યક્ ત્રિવેલં ત્રિફલારસૈઃ ॥ ૬૬૨ ॥
કર્પૂરસ્ય રજસ્તત્ર દશમાંશેન નિશ્પેત્ । અંજયેન્નયને તેન સર્વદોષહરં
હિ તત્ ॥ ૬૬૩ ॥ સર્વરોગહરં ચૂર્ણં ચક્ષુષોઃ સુસ્વકારિ ચ ।

કળાપાપરીને પથ્થરના ખલમાં અતિથે, ઝીણું ખલી પાણી ભરેલા
વાસણમાં, ડોહી તેમાંનું નિતરણું પાણી ખીજા વાસણમાં કાઢી લેવું; તેને
ફરી ઉકાળી સર્વે પાણી ખાળી નાખી, તેનો મેદા તડકે શુક્રવેધો; પોપડાં
ખંધાશે એટલે ઝીણું ફરીને ખલી; તેને હરડા, ખેહડા, આંમળા દરેક ઉ-
કાળાના ત્રણ ત્રણ પુટા આપી; દરેક વખતે તડકે શુક્રીને ખલવું;
પછી તેના વજનથી દસમે હસ્સે કપૂર મેળવી, ફરી ઝીણું ખલીને કાચની
શીશીમાં ભરી રાખવું; તેમાંથી દરરોજ રાત્રે આંજન કરેથી, આંખોના
સર્વે રોગ દૂર થાય.

(આંખોના સર્વે રોગો ઉપર સૌવીરંજન.)

અગ્રિતપ્તં ચ સૌવીરં નિષિષ્ણેત્રિફલારસૈઃ ॥ ૬૬૪ ॥ સપ્તવેલં તથા
સ્તન્યૈઃ સ્ત્રીણાં સિક્તં વિચૂર્ણિતમ્ । અંજયેન્નયને તેન પ્રત્યહં ચક્ષુષોર્હિ-
તમ્ ॥ ૬૬૫ ॥ સર્વાનક્ષિવિકારાંસ્તુ હન્યાદેતન્ન સંશયઃ ।

સુરમાને દરેક વખતે અગ્નીમાં તપાવી લાલ થવાથી; તેને હરડે,
ખેહડા, આંમળાના ઉકાળામાં નાંખી શિતળ પાડવો. તેવી રીતે સાત વખતે
તેજસુરમાને લાલ કરી થંડો કરવો. ત્યાર પછી સાત વખતે તપાવીને સ્ત્રીઓના
ધાવણના દૂધમાં થંડું કરવું. એટલે તે સુરમા શુદ્ધ થાય, તેને અતિ ખાટીક
ખલીને, આંખમાં આંજન કરેથી સર્વે રોગ દૂર થઇ, આંખો ચોખ્ખી
થઇ તેજદાર થાય છે.

(સિસાની સળીને ઓપડોના પૂટા આપી, આંખમાં ટ્રેશ્વચાની રીત.)

ત્રિફલામૃંગશુંઠીનાં રસૈસ્તદ્વચ્ચ સર્પિષા ॥ ૬૬૬ ॥

ગોમૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિક્તો નાગઃપ્રતાપિતઃ ।

તચ્છલાકા હરત્યેવસર્વાન્નિત્રમવાનુગદાન્ ॥૬૬૭॥

સિસુ તપાવી રસ થવાથી; હરડે, બેહેડા, આંખનાના ઉઠાળામાં નાંખવો, તે ભીજવતા પાછો ઉડે નહીં તેમ સાત વખતે થંડો પાડવો; પછી ભાંગરાતા પાં-
ચાના અંગરસમાં, શુંકના કાડામાં; ધીમાં; ગાયના મૂત્રમાં; મધમાં; બકરીના દૂધમાં;
ઉપલી રીતે રસ કરી દરેકમાં, સાત સાત વખતે નાંખી થંડો કરવો; પછી
તેની સફાઈદાર સળી કરી; આંખમાં દરરોજ ફેરવેથી સર્વે રોગ દૂર થાય.
(ઉપલી સળીનું અંગન. કરેથી પરેહુ.)

ગતદોષમપેતાશ્રુ સંપશ્યન્સમ્યગંભાસિ ।

પ્રક્ષાલ્યાક્ષિ યથાદોષંકાર્યં પ્રત્યંજનં તતઃ ॥૬૬૮॥

ઉપલી સિસાની સળીએ આંખમાં અંગન કરેથી; પાણી ઝરી જવા
પછી, શિત્તળ પાણી ભરેલા વાસણ સાંભે; રોગીને બેશાડી થંડુ પાણી
દેખાડવું; તે પછી આંખો શિત્તળ પાણીથી ધોઈ નાંખવી; ફરી તે સળી-
એથી અંગન કરવું, તે બીજે વધારે ખુલાસો નિચેના શ્લોકોમાં છે.

(આંખોમાં રોગ બાકી રહેવાથી નુકસાન.)

નવાનિર્ગતદોષેડક્ષિણધાવનં સંપ્રયોજયેત્ ।

પ્રત્યંજનં તીક્ષ્ણતપ્તેનેત્રે ચૂર્ણં પ્રસાદનમ્ ॥૬૬૯॥

આંખોમાંથી પાણી ઝરી સર્વે રોગ નિકળ્યો નહીં હોય; તેની અગાઉ
શિત્તળ પાણીથી આંખો ધોવી નહીં; અગર તીક્ષ્ણ અંગને કરેથી ડોળાને
ગર્મ થઈ જાય તો, પાછલ બખેલું પ્રત્યંજન ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો.

(પ્રત્યંજન ચૂર્ણ.)

શૂદ્ધે નાગે દ્રુતે તુલ્યં શુદ્ધંમૂતંવિનિક્ષિપેત્ ।

કૃણાંજનં તયોસ્તુલ્યંસર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૬૭૦ ॥

દશમાંશેન કર્પૂરં ત્વસ્મિન્ ચૂર્ણે પ્રદાપયેત્ ।

એત્પ્રત્યંજનં નેત્રગદ્વિજ્ઞયનામૃતમ્ ॥૬૭૧॥

સિસુ તપાવી તેનો રસ નિતારી લેવો, પછી સોનું ઇલ્કાદિક ધાતુની
શુદ્ધી કરવાને, પીગ્ન અંડમાં તેલ, છાસ, ગાયનું મૂત્ર ઇલ્કાદિક બખેલી
રીતે, સિસુ શુદ્ધ કરવું; અગર ઉપર સિસાની સળી શુદ્ધ કરવાને વિધી
બખેલી છે; તે રીતે શુદ્ધ કરી; તેના વજનને શોષેલા પાણી તથા બેકુનાં

- વળને તેમાં સુરમા મેળવી, સર્વેને ઝીણું ખસવું; પછી તે સર્વેના વળનથી
• દશમે હિસ્સે, ભીમસેની કપૂર મેળવો અતિ ઝીણું ખસવું; તેને પ્રત્યંગન
મૂર્ણ કહેછે; તેવું અંગન કરેથી સંપૂર્ણ નેત્ર રોગ દૂર થાયછે. એ મૂર્ણનું
અંગન આંખે ને અમૃત જેવું છે.

(સર્પનું ઝેર દુર થવાને આંખોમાં અંગન.)

जयपालस्य मज्जां च भावयेन्निबुकद्रवैः ।

एकविंशतिवेलं तत्ततोवर्ति प्रकल्पयेत् ॥ ૬૭૨ ॥

મનુષ્યલાલયા ઘૃષ્ઠા તતો નેત્રે તયાંજયેત્ ।

सर्पदंष्ट्रविषं जित्वा संजीवयति मानवम् ॥ ૬૭૩ ॥

જે પાળા ફળના ફળીઆ મધ્યેની મીઠાને; ત્રિંબુના રસની એક
વીસ ભાવના આપો, ઝીણું ખલી જવ જેવી લાંબી ગોળી કરવી; તેમાંની
ગોળી હરપેક માણસના મૂખની લાળમાં ધસીને ઉપરાઉપરી આંખમાં અ-
ંગન કરેથી સર્પના ડંખનું ચડેલું ઝેર; ઉતરીને મરણતોલ થયેલો માણસ
હુશીયાર થાય છે.

(આંખોનારોગને હથેલીના સેકથી કાયદો.)

भूत्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यादि दीयते ।

जातरोगा विनश्यन्ति तिमिराणि तथैव च ॥ ૬૭૪ ॥

જમવા પછી પોતાના હાથ ઘોઘ ખેડું હાથની હથેલી, એક પીઝ
સાથે ધસીને ગમિ થવાથી આંખે સેક ઉપરા ઉપરી કરેથી, આંખોના
તિમિરાદિરોગ દૂર થાય.

(આંખોને શિતળ પાણી છીપવાથી કાયદો.)

शीतान्नुपूरितमुखः प्रतिवासरं यः कालत्रयेण नयनद्वितयं जलेन ।
आसिंचति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षिरोगव्यथाविधुरतां भजते मनु-
ष्यः ॥ ૬૭૫ ॥

આંખો ઉપર થંડા પાણીના ડોગળા કે છાલક દરરોજ ત્રણ ત્રણ
વાખતે મારેથી; આંખોને થતો હરપેક રોગ દૂર થાય.

(આ અંથનો ગૂઢાર્થ.)

आयुर्वेदसमुद्रस्य गूढार्थमणिसंचयं । ज्ञात्वा कैश्चिद्गुह्यैस्तैस्तु कृता
विविधसंहिताः ॥ ૬૭૬ ॥ किंचिदर्थं ततो नीत्वा कृतेयं संहिता
मया । कृपाकटाक्षविक्षेपमस्यां कुर्वतु साधवः ॥ ૬૭૭ ॥

મહાસમુદ્ર જેવા આયુર્વેદ મોહિટ છે; તેમાં તત્સંબંધી જે મણી સદ્રશ ગુદાર્થ; તેમાં ઉત્તમ પ્રકારે યુક્ત યુક્તો સમાવેલા હોવાથી; અગ્નિ • વેશાદિક મુનીવાએ, તેમાંથી અનેક પ્રકારની સંહિતાના ગ્રંથો રચેલા છે, તેનો સારાંશ ગ્રહણ કરીને શારંગધર સંહિતા, નામે આ ગ્રંથ રચેલો છે. તે ઉપર સમજાવવા સાધુ જનોએ કૃપાથી નજર કરવી.

(આ ગ્રંથનું કૃળ.)

વિવિધગદાર્તિદરિદ્રનાશિની યા હરિરમણીવ કરોતિ યોગરત્નૈઃ ।
વિલસતુ શાર્ફધરસ્ય સંહિતેયં કવિહૃદયેષુ સરોજનિર્મલેષુ ॥૬૭૮॥

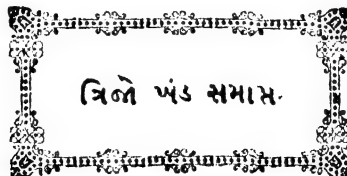
આ ગ્રંથના કરેલા સંગ્રહમાં કાઠા, ચૂર્ણો ઇત્યાદિક રત્નોથી; અનેક પ્રકારે તાવ ઇત્યાદિક રોગી તત્સંબંધી, અતિ પીડારૂપ દરિદ્રને દૂર કરનારા; શારંગધર સંહિતામાં ઉપાય લખેલા છે. તે કમળ જેવા નિર્મળ હોવાથી, કવિ હૃદયે રથાને જેમ ભવાની સોભા પામે છે; તે વિશે દૃષ્ટાંત મહાલક્ષ્મી જેમ અનેક પ્રકારના રત્નોથી, ભરપૂર રહી પોતાના ભક્તોનું દલીલ દૂર કરે છે. તેમ આ ગ્રંથમાં લખેલા આપડોના સંગ્રહનો, જે માણસઉપ-યોગ કરે છે તેના સર્વે રોગો દૂર થાય છે.

(કળિયુગમાં માણસોનું આયુષ્ય અને બુદ્ધિ કુંડી વિશે.)

અલ્પાયુષામલ્પધિવ્યામિદાનીં કૃતં સમસ્તશ્રુતિપાઠશક્તિ । તદત્ર
યત્કં પ્રતિવીજમાત્રમભ્યસ્યતામાત્મહિતં પ્રયત્નાત્ ॥ ૬૭૯ ॥

કળિયુગમાં માણસોનું આયુષ્ય, બુદ્ધિ અલ્પ હોય; માટે આપ્તા આ-યુર્વેદનો અભ્યાસ કરવાને સમર્થ ન થાય. તેથી આ યુગમાં સર્વે માણસોએ પોતાના આત્માનું સંરક્ષણ કરવા માટે યોગ્ય અને સારાંશ રૂપે આ ગ્રંથ મોહટી મેહન્ટે શારંગધર રૂપીએ રચેલો છે; તેનો અભ્યાસ કરવો.

इति श्रीदामोदरसूनुशार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायां उत्त-
रखंडे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

કર્મવિપાક.

આગલા જન્મે અથવા આજન્મે કરેલા પાપનું પરિણામે
થતા રોગો અને તેનો ઉપાય.

- ૧ બહુહૃત્પાથી રાજ્યક્રમાનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; તેનો ઉપાય મૃત્યુંજયનું
અનુષ્ઠાન, શિવપૂજા, રોગીના વજને અનાજ ધત્યાદિક સોનાનું
દાન, દરરોજ કરવું.
- ૨ દ્રવ્ય એંચી જનાર અથવા ચોરનારને, જમતા ઉઠાડનારને, વિષુચિકા,
ખોરચી ધત્યાદિક રોગ થાય છે; તેણે ભૂખ્યા કે ગરીબોને જમાડવા.
- ૩ પોતાના કુળની છોકરીનો સંભોગ કરનારને, સોનું ચોરનારને, પર્મોનો રોગ
કે પિશાબ બંધ થવાનો મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય; તેણે સોનાનું દાન આપવું.
- ૪ શિવનું મંદિર ભાંગનારે, ધન્યધાન્ય લૂટી જનારને, ખીજનું અપમાન
કરનારને, વગર વાંકે કોઇને મારનારને; પાંડુરોગ અથવા કમળાનો
રોગ થાય; તેણે જમીનનું દાન અથવા સાકર પાણીનું સરખત હ-
મેશાં ગરીબોને પીવડાવવું, માર્ગે પરભા બાંધવું.
- ૫ ખીજને શખ્ત ણીડા કરનારને સોઝાનો રોગ થાય; તેણે જાસવતના
લાખ ફુલ દેવ ઉપર હમેશા ચઢાવવા.
- ૬ જાદુ કરીને, ઓષડ અવાડીકે આધને ગર્ભપાત કરનારને; પેટમાં જ-
ળડર રોગ થાય; તેણે રસ્તામાં ધણાક પાણીના પરભ બાંધાવવા.
- ૭ જીવહિંસા કરનારને, હરથેકની હમેશા નિંદા કરનારને, નાડીવણુ એટલે
નાસૂરાદિક ગાંઠો થાય; તેણે ગાયોનું દાન હમેશા કરવું.
- ૮ બાળકોની હત્યા કરનારને, વારંવાર જોનો ગર્ભ ફુંદી પડતો હોય, ગર્ભની
વૃદ્ધિ નહી થાય; તેણે દેવ શ્રાદ્ધાઓની પૂજા હમેશા કરવી.
- ૯ વિશ્વાસ ઘાત કરનારને, ખરાબ શબ્દો બોલનારને, ખીજના જીવ લે-
નારને, વગર વાંકે બંદીખાને નાંખનારને, અદેખાઈ કરનારને, રસ
નિક્ષય કરનારને, શાસ્ત્રાર્થ અને દેવ દ્વિજ ઉપર દોષ મુકનારને,
હોમના કુંડ, યાગ, વિવાહ, કુવો, જળાશય, અરણ્ય ધત્યાદિકને
નાશ કરનારને, તેર પ્રકારે સજિપાત રોગો થાય; તેણે પોતાના

શરીરના જળને સોનું તોભી દાન કરતા રહેવું. ઘોડાનું દાન, ઉંડા કુવા, તળાવ, દેવાલ્યાદિક ખાંધવા અને લોકોપયોગી દોષરૂળ, બિળરૂળ, આખાનાં ઝાડ રસ્તે રસ્તે ઉગાડવા.

૧૦ મૂર્તિ કે દેવસ્થાન ભાંગવાથી, ભિક્ષુકની વૃત્તિ છેદવાથી, નિતીવાન માણસને નરસકે ચોર, વ્યભિચારી કહેવાથી; મૂળવ્યાધ, અતિસારના ઝાડા, ખાંશી, દમ, શ્વાસ રોગ થાય; તેણે ભૂમિદાન કરવાં; અથવા સાંકોપયોગી રસ્તેરસ્તે બગીચા કરવા, દેવાદ્યે ખાંધવા, સાધુ સંતના મઠ અને ધર્મશાળા ખાંધવી.

૧૧ હરયેક જમનારે અતિશે ખાકું હોય, તેનો જે દેશ કરે, તેના મુખને અશ્મિ રોગ થાય; તેણે અન્નાદિકનું દાન હમેશાં કરવું.

૧૨ હરેકને શૂળો ઉપર ચઢાવે, હાથ, પગ, કાન, કાપે, આંખો ફાડે, માણી માત્રને જીવથી મારનારને, સત્તાવીસ પ્રકારના શૂળ રોગ ઉત્પન્ન થાય; તેણે ચોર આવવાનો માર્ગ ઉધાડો હમેશા રાખવો; ખાંધીવાનોને છોડાવવા, અનેક રૂળો, દહી, દૂધ ઇત્યાદિક રસનું દાન હમેશા કરવું; કુવા, તળાવ, પાણીની નેહર કરાવવી; ભૂખ્યાને કે બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું, જપ, તપ કરવાં.

૧૩ હરેકને દુઃખ દેનારને, વિશ્વાસઘાતના માહટા પાપ કરનારને; ઉડકી કે ઉચકી, ખાંશી, હાકણનો દમ રોગ ઉત્પન્ન થાય. તેણે પૃથ્વી પ્રતીવ ક્ષણા, ગ્રહની આંતિ, દેહ પ્રાયશ્ચિત ઇત્યાદિક વિધિ કરવી અને દેગાયોની પુજા કરવી.

૧૪ ગાય, કન્યા, ષડરસ જે વેચે તેને અનેક પ્રકારે વાયુ રોગનો કોપ હમેશા થાય; તેણે ગાયના દાન, મધુ ધેનુંના દાનો હમેશા કરવાં.

૧૫ ઇશ્વર સંખંધો કથા ન સાંભળેથી કર્ણરૂળ રોગ થાય; તેણે પંચગવ્યા હમેશા પીવું.

૧૬ હરયેક પ્રાણિમાત્રનો દેશ કરનારને, દગલખાજી કરનારને, ફેફસીને રોગ થાય; તેણે વાછરડા સાથે કપીલા ગાયનું દાન હમેશા કરવું.

૧૭ જે માણસ કપટથી દેવાની ભક્તિ કરે છે, તેના પેટમાં રોગ થાય; તેણે સોનાની દેવમૂર્તિ કરાવી હમેશા દાન આપવું.

૧૮ છોકરાની બૈરી કે વહુ અથવા છોકરી સાથે જે પુરૂષ વ્યભિચાર કરે છે, તેના પિશાબમાં પથરીનો રોગ ખંધાય; તેણે તીર્થ જતા હમેશા કરવી.

- ૧૬ ખીજનું દ્રવ્ય અને વસ્ત્ર જેથી કે લૂટી લેનારને અથવા ચોરનારને; આપોને રોગ થાય; તેણે આંદ્રાપણ પ્રાયશ્ચિત્તની વિધિ હમેશા કરવી.
- ૨૦ વિષ્ણુ, ગાય, રાજાને જીવથી મારનારને, ધર અને જળારય તોડનારને, પરદ્રવ્ય અને ધનધાન્ય લૂટનારને, ગુરુ, સ્વામીની સ્ત્રી, કુટુંબની સ્ત્રીસાથે મંભોગ કે લાલજનારને; પાંડુરોગ, શરીર સડો, રાજક્ષય, અતિસારના ઝાડા, પર્મો પિસાબમાં પડીનો રોગ, પિશાબ અટકવાનો મૂત્ર કૃચ્છ્ર રોગ, શૂળરોગ, ખાંશી, નાસૂરાદિક, એક પછી એક રોગ થાય; તેણે દશ જાતના દાનો અંકેક પછી હમેશા કરવા.
- ૨૧ પોતાના ધર્મની ભક્તિના નિતકર્મ ન કરેથી, શરીર અશુદ્ધ હમેશા રાખેથી; સંગ્રહણીરોગ ના ઝાડા થાય, ખીજને ખરાબ શબ્દો બોલેથી, ક્ષય રોગ થાય; તે સર્વે રોગો માટે ગાયોનું દાન હમેશા કરવું.
- ૨૨ અનેક પ્રકારે અમત્કારી કે તીવ્ર તાવ આવેથી; દશ દાનો અને ગામોનું દાન કરવું.
- ૨૩ પાંડુ રોગ અને શરીર સડો થયાથી; ગાયોના દાન, ભૂખી દાનો, સૌવર્ણાદિ કાંચનોનું દાન કરવું.
- ૨૪ પર્મો, શૂળ, શ્વાસ, ભગંદર રોગ થયાથી સોનાનું દાન. હમેશા આપવું.
- ૨૫ તાવ, ખાંશી, હાકાણુનો રોગ થયાથી શિવની પૂજા હમેશા કરવી.
- ૨૬ સોઝાસહિત વિંધના નાસૂરાદિ રોગ, પિત્ત રોગ, દાદ સહિત જવર આવે તેણે નવે ગ્રહની શાંતિ કરવી.
- ૨૭ ઉલટીના રોગ માટે અન્નદાન. ૨૮ બંધાસ રોગને શસ્ત્રદાન કરવું. ૨૯ કોઠાની મંદગ્નિ માટે અગ્નિની સેવા પૂજા કરવી. ૩૦ પેટમાં ગુચ્છ રોગ માટે કન્ધાદાન. ૩૧ પર્મો અને પિસાબમાં પડીના રોગ માટે નિમકનું દાન. ૩૨ શૂળ રોગ માટે ભૂખ્યા કે બ્રાહ્મણને ભોજન. ૩૩ રક્ત પિત્તો માટે ધી અને મધનું દાન. નાસૂરાદિક વિંધના રોગ માટે પીપળા અથવા જીંબરાના ઝાડને પાણી હમેશા નાંખવું, પ્રદોષાણા કરવી. ૩૪ સંગ્રહણી અને અતિસારના ઝાડા માટે યતુર્વિધ મહાદાન કરવું. ૩૫ શરીર સડા માટે ધાતું પાત્રનું. ૩૬ બહુ મૂત્રા રોગ માટે ગર્દદાન. ૩૭ નેત્ર રોગો માટે ધોતું દાન. ૩૮ નાકના રોગ માટે સુગંધી પદાર્થનું. ૩૯ શરીરની આમડી સડવાના રોગ માટે તેલનું. ૪૦ જીભના રોગ માટે ષડ રસ દાન. ૪૧ દાંતના રોગ માટે ઈશ્વર રત્નનીના રતોત્ર કે ભક્તિ પાઠ કરવાં.

સંસકૃત, મરાઠી નામે। અથવા ભુળશ્ચક રહેલીનો ગુજ-
રાતી ખુલાસો; અગર જે વસ્તુ ન મલે કે માફક ન
આવે તેને બદલે બીજી વસ્તુ વાપરવાનો કોઠો.

અ

અધ્યાય ૭ માં સર્વે તાવ—સર્વે રોગ.

અતિવિધ—અતિવિદ્ધ, નાગરમોય.

અર્દિતવાયુ—મુખને લપ્પવો, મસ્તકે ચઢતો વાયુ.

અભક્તસત્વ—અપ્રખનો સત્વ, લોહભરમ.

અમળતાસ—અમળતાસ, તુર્ષક, આંખોમી, ગરમાળો, લિંબુનો ભેદ.

અચ્ચી—મૂખે અચ્ચી, અભાવ, ભૂખ બેસી જાય.

અસાણા—અસાણાનું અથવા ખીખલાનું ઝાડ.

અસાધ્ય—રોગ સારો ન થાય તેવો, ફાયદો કે સીદ્ધ ન થાય.

અષ્ટમૂત્ર—આઠ જાતના પ્રાણીનું મૂત્ર, ગાયત્રું મૂત્ર.

અહિંસા—જીવનું રક્ષણ, અહિંસા, માનકંદ, માયફળ.

આ

આકડાનું દૂધ—આકડાના ઝાડનું દૂધ અથવા તેના પાંત્રાનો રસ.

આપવી—આપવું.

આમસોળ—કોકમ, આંમલી, ખાટા લિંબુ કે દાડમ.

આમળ—ખટાસ, ખટાવેલું અન્ન, ફાંજી.

આમળવેતસ—ચુકા કે આંખાડાની ભાજી, કચો આંખો, ગરમાળો, લિંબુનો ભેદ.

આસવ—સરકા કે તાડીમાં ઓપડો આથેલા, અગર અર્કો કાઢેલા.

આસંગંધ—આસંધ, આસનના મૂળ.

આસાણા—ખીખલાનું ઝાડ.

ઉ

ઉચ્ચી—હેડકી, દચ્ચીયા, અડગરા.

ઉંડીણપુષ્પ—જસવંતનું ફુલ.

ઉત્પળ—ઉત્પળ, કમળ.

ઉપળસરી—ઉપળસૂળી, શૃંખલેલ, કાવળી.

ઉપટસૂળી—ઉપટ સૂળી, કાંટા સરીયો.

૩

રૂદવંતી—રૂદવંતી.

રૂદ્ધિ—કુંકરકંદ.

રૂપ, રૈપિય માક્ષિક.—રૂપામળી, રૂપાની ભરમ, લોહભરમ.

રૂપભક—રૂપભક, વંશસોચન.

અ

અગણ મૂળ—અગણીનું આડ, તેનું મૂળ.

અળવાળુક—શાકર, ટીટી.

અળ્યામળ—મળ, અલીઓ.

અં

અંકોળવૃક્ષ, બીજ—અંકોલનું આડ, તેના બીજ.

અંતઃસંમાર્જન—અન્નમો.

અંબળી—અંબળાનું, અંબલાનું આડ.

ક

કલક—ચટણી, ચાટણ.

કસ્તુરી,—ખવંતી.

કરટવેલ—કંટોળવેલ, કંદ.

કડું જીરું—કાળીજીરી, સાહજીરું.

કપુર—કપુર, શુભડ.

કચોરો—કચુરો.

કમળકંદ—કમળકંદ, કમળકાકડી.

કડું પડવળ—કડવા પડોળા, પડોળા, પડવળશાક.

કસાલ—કસઈ, કૈસ, કાંસ.

કટોળીના મૂળ—કટોળીના મૂળ.

કળી—સફેદ ધંતુરાના કુલની કળી, બેહડાના કુલની કલ્કળી.

કપિત્થસ્ય—કવઠ, કોઠકળ.

કવઠ, તેનું કળ—કોઠકળ, મરધીનું ઇંડું.

કડું વંદરાવન—ઈંદરાવણીના કળ.

કવચ બીજ—કવચીના બીજ, ખાજવણી શીંગના બીજ.

કલોજી—કળોજી જર.

કટું રૂળ—કાયફળ.

કળલાવી—વચનાગના ઝાડ.

કપોત પક્ષી—હોસો પક્ષી.

કંચન, કાંચનારક—કંચનનું ઝાડ.

કટકારી—માતરિંગણી.

કપૂરી શાકવિશેષ—કપૂરકાચલી.

કંદ—સુરણ દત્તાદિક કંદ.

કાસ—ખાંશી, થોસો, હુદરસ.

કાકોળી—આસંધ.

કારમરી—શિવણ, મહવડાનું ઝાડ.

કાવળી—કાહુંડળી, કાકતુંડી.

કાકડશીંગી—કાકડા શીંગી.

કાંગોણી—માળકાકણી,

કાળો કોહોરોટો—કાળો કાટાસરીઓ.

કાવળી મૂળ—કાકતુંડી, કાહુંડળી.

કાંચનાર—કંચનવૃક્ષ કે તેનું ઝાડ.

કાળી ઉપલસરી—કાળો કાટાસરીઓ.

કાંવડળી મૂળ—ઈંદ્રાવણીના ઝાડનું મૂળ,

કાપરયાચા, સરકયા.—કપાશીયા.

કાકોળ—એલચી, જાવંતી.

કાળફૂટ—નાચિએર.

કાંતલોહ—તિખ્ખા લોહનો કીટ.

કુષ્ઠ—ઉપલેટ, કોઠફળ; શરીર સડો.

કુટકા—કડું.

કુડયા મૂળ—ઈંદ્રજલનું મૂળ.

કુકુટપક્ષી—તિત્તર, ખાણીની મરઘી.

કૃષ્ણાગર—કાળો અગર.

કે—હોય ત્યાં અથવા તથા વાંચવું.

કુળ—રાતીકેળ.

કેશ—કેશર, કસુંબાના કુલ.

કોષ્ટક, કોષ્ટ—ઉપલેટ, કોઠકળ.

કોલિસ્તા—એખરાના બીજ

કોડારાટો—કાંટાસરીઓ.

ખ.

ખદિરસાર—તિખખા લોહનો કીટ.

ખાંશી—કોસો, હુધરસ.

ખારીલવાણુ—સંચળખાર.

ખૈરસાલ—ખૈરનો ગર્ભ, -કડવો લિંબડો.

ગ.

ગેળકળ—મીઠોળ.

ગુળવેલ—ગરોળવેલ.

ગજપિપર—મોહોટી પીપર, પીપળીમૂળ.

ગાંગેર—તોરણ, કાંકડાતું આડ.

ગંધા બિજોરા—ખરજી.

ગુડેરી કંદ—ગુવારી આડતું મૂળ કે કંદ.

ધ

ધહું—ધહું માફક ન આવે તો, નાગળીતું ધાન્ય.

ધાપટી કુલ—મહવડાના કુલ.

ચ

ચવક—ચવક, પીપળી મૂળ, મરીની વેલ.

ચંદન—ચીતરો વાળો, કપૂર, શુખડ.

ચિત્રક—ચીત્રક મૂળ, બીલામો, જોપાળો, દાતીમૂળ.

ચિકણામૂળ—કાંકસીના મૂળ.

ચિરકળ—કાંગકળ.

ચુક્યા મોરસ, ચુકા—અંબાડાની કે ખારી ભાજી.

ચાંદવેલ—ભરૂચી ભાજી, ચંદન ખટવો.

જ

જગતના રોગ—જરા, ધડપણ અવસ્થાના રોગ.

જયપત્રી--જવંત્રી, લવંગ.

કાળીજીરી જીરૂ--જીરૂ, ચહાજીરૂ, ધાણા.

જીવક--જીવક, ભાયકોહણું.

જયેશ્વીમધ--જેઠીમધણું, મહવડાણું લાકડું.

જંખીરા--ખારા લિંબુ, ખીજેર.

ઝ

ઝીણો--તવાયણો, પાતળો, ઠીંગણો.

ટ

ટાંકલી, ટાંકળ્યા--કુવાડીયો.

ટેટું--ટેટું, લોધર.

ડ

ડારલીમૂળ--ભાય રિંગણીના ફળ, તેના મૂળ.

ઢ

ઢેકણ--માકણ, ખદમલ.

ત

તગર--તગરણું લાકડું, ઉપલેટ.

તંદ્રા--ધેન, ખેભાન, અર્ધું ભાન.

તાળીસપત્ર--તાળીસાના પાંત્રા.

તાળીમ ખાના--એખરો.

ત્રાયમાણુ--તરાયમાણુ.

ત્રિકૂળા--હરડે, ખેહડા, આંમળા.

ત્રિદોષ--સનિપાતનો રોગ, વાયુ, પિત્ત, કફકોપ.

ત્રિકુટ--સુંઠ, મરી, પિપર.

તીક્ષણ--જળદ, તિખ્ખાસ.

તીવરસા--તિવરણું ઝાડ.

તુવર--તુરાસ્વાદે, તુવરણું અનાજ, કુલકી.

તુંબર--ચીરફળ, કાળા મરીજેવા મીઠાફળ.

તુરટી--ફટકો, સોરકી મટોડી.

દ

દરાખ--સુકી કાળી દરાખ, ખીસમીસ, ખજૂર, શિવણીના ફળ.

દારહળદ—દારહળદ, હળદ.

દહી—દુધનું દહી અથવા છાસ.

દાંતીમૂળ—દાંતીમૂળ, જાપાનાનું મૂળ.

દેવડાંગરી—કુકડવેલ.

દોડલી—તુરીઆ.

દાંતણીમૂળ—જમાલગોટાનું મૂળ.

દ્રોણ પુષ્પી—કુભાના ફુલ, ઉત્તરણીના ફુલ.

દૂરબળ—નબળો, પાતળો, તવાયલો.

ધ

ધમાસો—ધમાસો, દુરાલભર.

ન

નખલા—નખલા, લવંગ.

નમજવરી—નવો, તૂર્તનો આવેલો તાવ.

નાગબળા—નાગબળા, ચક્રભીંડી, કાંસકી.

નાગચાક્રી—નાગફળ જેવા પીળા ફુલ.

નાગરમોથ—ભદ્રમોથ, જટામાસી.

નિળી—કાળારંગતી ગળી.

નિર્ઘોડ—નધોડ, વન્હીનું ઝાડ.

નિર્મળીના બીજ, મૂળ—કટકાનીજ કે મૂળ.

નીળોત્પળ—કમોદ ફુલ.

નેત્રવાળો—મુશ્મીવાળો.

પ

પૃથ્વરકુલ—પથરકુલ.

પદર રોગ—બેરીવોને પિસાબમાર્ગે વેહતી ધાતુનો રોગ.

પડવળ—પડવળ શાખમાં વપરાયે છે તે, પાંડોળું.

પદમકાષ્ઠ—પદમકાશર્ટ.

પરળતી છાલ—જળકનેર.

પાડળીમૂળ—પાંડમૂળ.

પાંસુલવણુ—સંચળખાર.

પિત્તનાખતું—કલેશનું પિત્ત કે માંસનો ઉકાળો.

પિપાક—વિપાક.

પિતપાપડો—ધાસીઓ પિતપાપડો, પળસ પાપડો.

પીળો કોરાડોટો—પીળો કાંઠાસરીઓ.

પકવણુ—ભાલ, ડાવલા, નવરી.

પિપર—પીપર, મરી.

પુશ્કરમૂળ—પુશ્કરમૂળ, ઉપલેટ.

પુતર્નવા—શાટોડી.

પોખરણીમૂળ—પુશ્કરમૂળ, ઉપલેટ, એરંડમૂળ.

પમારણી—લગ્નમણી, લામરી.

પ્રદીપન—ભૂખનું વધતું, વિખમેદ.

પિસાદયાનામૂળ—પિળોધંતુરો.

પટોળ—અતલસતી કલી, પંડોળ.

પ્રાચૂરત—વરશારૂતું.

પેહલા ખંડના સાતમાં અધ્યાયમાં સર્વે તાવ—સર્વે રોગ.

પેહલા ખંડના સાતમાં અધ્યાયમાં ૩૪ શૂદ્રરોગ—મીઠો પરમો, શકરાશુદ્ધ.

પધરા—પધરા.

ખ.

ખકુળ—કળહાર, કમળ.

ખકરીનું દૂધ—ખરી, મેંડી, ગાયનું દૂધ.

ખહીઃસંમર્જની—અજ્ઞાનો.

ખકાણ્જિખ—ખકાણ્જિ લિંગડાના પાંત્રા, કાત્રા હોય તે.

ખદામયુળ—મીઠી ખદામ.

ખાવચ્ચા, ખાવચ્ચી—ખાવચ્ચીના ખીજ, ટાકલાના ખીજ.

ખાળમેલ—ખીલમેલ, ખોડીના ફળ.

ખાફલયા—ખફુંફળી.

ખીળ ખંડના પા. ૧૪૮ માં સ્તુહી ક્ષીરેણં—ડાડળીના ધુવરનું દૂધ.

ખ્રમપુત્ર—ભારંગમૂળ, કુંકરકંદ.

ખિખલાક—ખીખલાનું ગ્રાહ.

ખૃહંતી—જોતરિગણી.

ખાખાડ—ગરમાળો.

ખાહાડયા—ખેહડા.

ખીજ ખંડના પા. ૧૫૨ પાતાલગરુડી રસૈ:—તાણના વેલાનો રસ.

ભ

ભદ્રમેથ—ભદ્રમેથ, કપૂર.

ભદ્રમુરઘા—નાગરમેથ.

ભારંગમૂળ—ભારંગમૂળ, રિંગળીમૂળ.

ભિલામો—ભિલામાંફળ, ચીત્રકમૂળ, જે પાળો.

ભૂયઆંવળા—ભોયઆંમળા.

ભોંકરી—ચુંડા, શેળવટ. ભોવરી, ભમરી.

મ

મનુંકા—મોહુડી સુખી દરાખ, ખીશમીશ.

મધ—રાતીમધ, જુનો ગોળ.

મસી—કાળા કે સફેદ મરી, લવંગ.

મગ—મગ, મઠ ધાન્ય.

મમૂર—મસુર અથવા અડધાન્ય.

મરકા ખીજ ખંડના પાના ૯ મળસકે.

મહામેદા—આસંધ.

માકા, માકયા, માકો—ભાંગરો, જળભાંગરો.

માક્ષિક—સોના ગેર.

માંસપેશી—માંસના લોચા, રવાદાર માંસના કટકા.

મંડ—આટોળુ, જાડી રાખ. પેસ.

મૂરછા—ખેલાન, સુદ્ધ વિનાનો, બેસુદ્ધ.

મેદા રોગ—માંસ, ચરખી બગડી શરીર પેટે વધેલો, જાડો.

મેધશૃંગી—મરડા શીંગી, આમળાવાળી શીંગી.

મેદા—જેઠીમધ.

મેધશૃંગી—કાકડા શીંગી.

મેનફળ—મીઢોળ ફળ.

મેહુદી—મેદી ઝાડ, પાંત્રા, લાલ રંગ ઉપજાવનાર ઝાડ.

મેતી—મેતી, મોતીની છીપ.

મેરવેલ—મેરવેલ, તજ.

ય

યથાવરીયા—યથાવરીઆ નામે અનાજ, જંગલી ચોખા.

યેળવાણુક—શાકરોટીના ફળ.

યૂષાવિધિ—રાખ, કાંઠ, આસામણની વિધિ.

યવાગૂ—જાડી રાખ, ઘેશ

ર

રક્તપિત્ત—લોહીના ઝાડ, ઉલટી, લોહી ઉકાળો, લોહીનો કોપ.

રક્તચંદન—રતાંજળી, લાલ શુખડ, વાળો.

રસાંજન—દારહળદને બકરીના દુધ અને પાંજીમાં માવો કરવો તે.

રાસના—રાશના વેલ.

રિંગણી—ભોયરિંગણી, કડવો ત્રિંબડો.

રાતી મગ, રાતીઅડદ—જંગલી અનાજ, આસંધ.

રાતવાંગે—વનવેગણ, ભાયકે મોતરિંગણી,

રોણુકા ખીજ—મેંદી ઝાડના ખીજ.

રોહીસ ત્રણ—લઘુરોહીસ; રોહીસધાસ.

રોપ્યમાક્ષિકા—રૂપામખી નામે ઉપધાતુ.

લ

લક્ષ્મણ—મયૂરશિખા.

લાજરી—સરખાળવેલ.

લેચી, લાંડગે, કુત્રી—લેચીફળ, કાંટા ભરેલા ગેરના રંગે ફળ.

લોધ્રવૃક્ષ—લોધરનું ઝાડ.

વ

વત્સાનાભ—વચનાગ.

વ્યાપી—લોહીસાયે મળેલો રોગ.

વ્યાધીકંઠ—ભોમ રિંગણીનો કંઠ.

વર્ણ—જાત, વિંધવાળા રોગની ગાંઠો, નાંસર.

વરધારા—વધારા ઝાડની જડ.

વાધાટીના મૂળ—વાધેટી ઝાડના મૂળ.

વાત—વાયુકોષનો રોગ.

વાયવણો—વાયડોગ, વાયવરણા.

બાસનવેલ—ગરુડવેલ, તાણા નામે વેલ.
 વાળો—સુગંધીનો સફેદ વાળો, નાગરમાથ, કપૂર, કાળો વાળો.
 વારાણીકંદ—કુંકરકંદ.
 વાતરકત—શરીર અડવાનો ગળતકોડ, શરીર અડતો સડો.
 વ્યાધી—રોગ.
 વિદ્રધી—પાઠનો, ઉઠમી ગાંઠનો, નાસૂરની ગાંઠનો રોગ.
 વૃક્ષ—આડ.
 વિખરા—તલ.
 વિષ્ણુકાંતા—વીશ્ણુકાંતા, ગોકરણી.
 વિદારીકંદ—મોઢકોહણ.
 વૃદ્ધિ—મહાખળા.
 વેખડ—ઘોડાવજ, તજ, કોળીજન.
 વેલસ—નેતર.
 વેળદોડાનાદાણા—એલચીદાણા.
 વીપરીત—ઉલટું.

૨૧

શંખપુષ્પ—શંખાવળીના ફુલ.
 શાકા—ઝૂંડે દુધધું.
 શિવણ—શીવણ, ગંભારી.
 શિરસ—સરશવ.
 શૃંગક—ઝેર.
 શેરણી—નામે એક આડના મૂળ કાળારંગે થાય, મોટી હરકે.
 શીપી—માતીની છીપ.
 શીતભળ—સરદીનો, ઠંડીનો વખત.

સં

સંક્રુક—ઝેરીમેદ.
 સ્ત્રીગ્ધ—ચીકાસ, સુવાણ, માખણ, ધી, તેલ.
 સમજદ—સાતવિણ.
 સફેદ ઉપળસરી—સફેદ ઉપળસુળી, શંખવેલ.
 સરોવ—કોડીઆ.

સફેદ ચંદન—શુખડ, વાળો, કપૂર.

સફેદ કોહોરો—સફેદ કાંટાસરીયો.

મફેદ છૂર—ખંખાતી છૂર.

સરાટે—ગોખરૂં.

• સ્વાસ—દમ, હાકણું.

સાલધના મૂળ—શાવડી.

સાકર—ખડીશાકર, જીતું રાણીમધ.

સાલવણ—રાતીગાંજો.

સાળી—છાલાસાયેના ચોખ્ખા, ભાતની ધાણી.

સારક—જોપાળો, તુંખરૂ, પીળા મગ.

સાવરીકંદ—શીમળાનો કંદ.

સાતવણ—શાતવણ.

સૂવણ્યમાક્ષિકા—સોનામુખી ઉપધાતું, લોહભરમ

મુંક—સૂંક, આદુ.

સૂર્યકળ—શુરજકળ.

સોતું—સોનાની કે, લોહભરમ.

સોંકી—સુંક.

સોરઠી માટી—ફટકી.

સૌરાષ્ટિક—કાંસુ.

દ્વ

ક્ષાર—ખાર, અધાકાદિકનો ખાર.

ક્ષીર કાકોલી—શતાવરી.

હ

હરીતકી, હરડે—સુરવારી હરડે.

હરણુવેલ—હરણુવેલ, આસંધ.

હળાહળ—મહાઝેર.

હીરા—તરમણી હીરા,

હરીદ્ર—હળદ, દારૂહળદ.

હંસપાદી—હંસપાદી, બાળજીં.

હીંગણુબેટ—હીંગણુબેટ.

